ZILHAD KLJUČANIN

ŠEHID

BOSANSKA RIJEČ

BOSNISCHES WORT

Zilhad Ključanin

ŠEHID

Drugo izdanje

SAVREMENI
BOSANSKOHERCEGOVAČKI
ROMAN

Glavni i odgovorni urednik:
Šimo EŠIĆ

Urednik:
Almir ZALIHIĆ

Recenzenti:
Prof. dr. Alija PIRIĆ
Prof. dr. Enver KAZAZ

Design:
Dino ALIĆ

Lektor i korektor:
Zilhad KLJUČANIN

Autor znaka izdavača:
Nesim TAHIROVIĆ

Izdavač:
BOSANSKA RIJEČ - DAS BOSNISCHE WORT
Adresa u Njemačkoj: Schwarzbach 9A, D - 42227 Wuppertal
Tel/Fax: 0049 202 648 17 07
E - meil: VerlagEsic@t-online.de
U Bosni i Hercegovini: Breze 130, 75211 Tuzla
Tel/Fax: 00387 75 566 675 ili 802 256
Štampa: OPTIMA, Ljubljana
Drugo izdanje (prvo kod ovog izdavača), 1999.

ISBN 3-934149-07-3

ZILHAD KLJUČANIN

ŠEHID

BOSANSKA RIJEČ BOSNISCHES WORT

ROMAN NOVE OSJEĆAJNOSTI

Roman "Šehid" Zilhada Ključanina svojevrsna je hronografija u kojoj je vrijeme špiglo u kome se ogledaju prizori iz života, poput bljeskova epifanijskih slika što ih vidimo i prepoznajemo samo ako signaliziraju nešto skriveno, odsutno, uklonjeno. To su slike poput ožiljaka, jer upućuju na udarce i oruđa koja su ih izazivala. Vrijeme kao metafora postojanja, kao dokaz trajanja, kao presjecište individualne spoznaje i kolektivnog iskustva; kao činjenica neovisna o našem izboru gotovo romaneskni je izazov kome pisac ne odolijeva.

U prozi Zilhada Ključanina pomak prema tradiciji je očit, a ipak istraživanje (historijskog pamćenja i pamćenja historije) predstavlja okosnicu pripovijedanja. Na jednom nivou vrijeme se kreće oko autobiografskog identificiranja, na drugom ono je posredovanje u prepoznavanju historijskih događaja. "Šehid" je subjektivna hronika, stanovita *summa* odživljenog života. Ni mjesto ni vrijeme, ni likovi ne postoje da bi se prikazali kao dijelovi stvarnog svijeta. Oni se pojavljuju jer su u nekakvoj stvarnoj relaciji s iskustvom koje jezik i priča cijede iz vremena kroz formu novosagledane dijalektike trajanja.

Roman "Šehid" je po svom formalnom ustrojstvu veoma neobična kombinacija više vrsta pripovjedačkih formi. Jedan od recenzenata *Enver Kazaz* ističe da se ovaj roman "ne može odrediti ni kao hronika, niti kao porodična hronika,

iako posjeduje nesumnjivo hroničarski okvir, niti pak kao historijski, odnosno potpuno i do kraja novohistorijski roman, niti kao roman ispovijest, iako u njemu ispovijedni ton i poetskosimboličke narativne tehnike zauzimaju značajnu ulogu u organiziranju narativnih planova. Upravo kombinacija formativnih načela nabrojanih tipoloških linija modernog romana rezultiraju u ovom romanu nečim što bi se moglo definirati kao arabeskna struktura, kao, dakle, prozna struktura kaleidoskopskog karaktera koja potvrđuje protejsku prirodu žanra romana".

Zilhad Ključanin, navlačeći masku pukog istraživača i hroničara, dakle, onog koji bilježi, otkriva, odabira i klasificira osobenosti svog spisateljskog interesiranja, posežući za njima u trezore pisanih i govornih predanja, svijeta literature, mita, pa i nauke proteklih vremena, barata čitavom aparaturom mjera koje ukazuju na objektivnost, pedanteriju naučnika, strogost u pristupu autora, u najboljem značenju tog pojma, prije svega, zato što je Ključaninov duh literaran i što, iznova oživljavajući alternativni svijet i skaske stvorene vijekovnom pučkom imaginacijom, uspijeva stvoriti fiktivni svijet takvom uvjerljivošću i autorskim majstorstvom da ova čudesna i irealna zajednica sa svojim brojnim odlikama i obličjima prerasta u jednu odvojenu realnost koje nigdje nema, ali koja postoji po samo njoj inherentnim zakonima, međuodnosima i vezama. Dakako da je u pozadini ovog poduhvata decenijama staro Ključaninovo interesiranje za takav vid preoblikovanja realnog, ali i fantastičnog, interesiranja za oblik čvrstog i cjelovitog strukturiranja koji će učiniti da nam se ono što je po prirodi nemoguće i neodrživo učini duboko

svakodnevnim i stvarnim. Svijetom koji je izuzetno uređen, dosljedan i unutar sebe koherentan (mada je svijet sam po sebi), te da ga očitavamo (i dočitavamo), doživljavamo (i oživljavamo) kao da smo situirani u samo njegovo središte. Po toj logici, a i po samoj strukturi romanenksne forme Ključaninova Trnova postaje simbolično, kultno mjesto bosanske, a posebno bošnjačke historije i posvemašnje tragedije.

Roneći u zaborav, posmatrajući sebe u mutnom ogledalu svega što se zbilo, svega što je ostavilo brazgotine i tragove, pisac transcedentira historiju i ulazi u prostor fikcije bez obzira na te što se i dalje kreće konkretnim vremenom, što spominje konkretne ljude i što se pojavljuje na odista postojećim mjestima. Poetski naboj teksta ogleda se kroz subjektivnost pripovjedačeve vizure, očituje se u materijalnosti hronotopa. U tome valja potražiti objašnjenje zašto roman "Šehid" posjeduje stvarnosnu supstancu, a narativna supstanca nije sadržana samo u onome što danas nazivamo prilično neodređeno *tekstura*. Supstanca je iznad toga, ona uključuje literarnu viziju, pečat sudbine i breme egzistencije, poznavanje književnog zanata i sposobnost djetinje začuđenosti koju ovom prilikom možemo imenovati ***novom osjećajnošću***, osobitim novim senzibilitetom koji prerasta okvire određene historijskim determinantama. Može se reći: slike, naznake, obrisi, mirisi - malo materijalnog, ali zato obilje stvarnog, više pređe nego tkanine, a ipak toliko raskošnih haljina.

Romanopisac je u "Šehidu", koristeći se različitim stvaralačkim iskustvima, naratoru dodijelio ponešto od derviškog osobenjaštva, ali je zadržao serioznu reminiscenciju,

te zanimljivu i pitku naraciju, začinjenu svježim sočnim pojmovima iz narodne sredine u koju još nije zašao urbanizirani govor. S druge strane, nenapadno i sa puno mjere protkao je čitave pasaže humorističko-ironičnim tonovima, što je djelo izbavilo iz sumornosti i čitatelja se neće dojmiti kao priča iz "tamnog vilajeta", već kao pulsirajuća proza o životnoj krivulji jedne kasabe, jedne obiteljske geneologije, napose njenog elokventnog izdanka.

U romanu "Šehid" dominantna su dva sloja: sadašnji, na prvi pogled epizodni, i prošli, dug nekoliko generacija, koji se završava ispunjenjem davnašnjeg zavjeta: "Ovo će dijete umrijeti tek onda kada samo spusti svoju glavu u zemlju!".

Noseće tkivo romana, zapravo, sjećanje je na vrijeme koje je prethodilo krvavoj bošnjačkoj ratnoj drami 1992. godine, iz kojeg pisac pravi izlete u prošlost kakvim faktom na početku određenih poglavlja: "*Iz jedne knjige zelenih korica (na kojoj, čini mi se, piše **Muslimanske junačke pjesme**) izlijeće glas tetka Redže, isuviše nazalan i tanak, ali mu to ne smeta da se u njemu ne prepozna Aija Đerzelez: na konju prelijeće po Bosni, od jednog do drugog Gerzova*". ili: "*Godine 1953. umro je Staljin*", ili: "*Dželal-paša je 1821. podavio bosanske kapetane*, ili: "*Devedeset drugu godinu naslutio je 1989. godine Mahir Čaušević*". Između ova dva sloja uvijek postoji uzročno-posljedična veza i oni se međusobno ogledaju, ali ne u običnim ogledalima, prije bih rekao konveksnim, a kadikad i, konkavnim. Roman "Šehid" je samo naizgled bez čvrste fabule. Iako je ova knjiga, ustvari, kolajna

raznobojnih pločica-doživljaja, pločica-sjećanja, pločica-hićaja, pločica-umrlica, sve one tvore ogromni pancir koji bi, bez pretencioznosti, mogli nazvati: *Bosna.*

Najoriginalnija i najvrijednija komponenta romana je jezičko-folklorna baština. Ovdje vrvi od narodne seljačke mistike, praznovjerja, mudrijaštva, ali i duboke vjere. Iz ovog bi se romana dala lahko sačiniti mala antologija gnoma, aluzija i vrckavih metafora - svježih i dubokih. Sve pomenuto brojni likovi ovog romana uprežu u gotovo telepatsko nadmudrivanje sa zlom koje ih poput hiljadukrakog oktopoda okružuje, steže i uništava, sa tendencijom da to učini i definitivno. Insistirajući na uzajamnosti prirode prostodušnog bošnjačkog seljaka i duboke naklonjenosti vjeri Muhamedovoj a.s., roman "Šehid" se, iako ne implicite, okončava hepiendom u filmskom značenju te riječi.

Islamski milje romana je i religijska, kulturološka, filozofska potka u kojoj se, i zbog koje se živi, sa svim aplikacijama i anomalijama koje čovjek kao griješno biće nosi sa sobom.

Zilhad Ključanin je u zadnjem dijelu romana, sukladno islamskom filozofskom utemeljenju svoje proze, te dove koja se uči nakon *Ja-Sina* a koja glasi: "U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog. Hvala Allahu, Gospodaru svjetova. Salavat i selam našem poslaniku Muhamedu i njegovoj rodbini i ashabima. Bože naš, Gospodaru, primi od nas, jer Ti sve čuješ i sve znaš. Bože, sevab za proučeno i svjetlost njegovu, nakon što ga od nas primiš, dostavi kao poklon duši poslanika Muhammeda, sallallahu te'ala 'alejhi ve sellem, te dušama naših očeva, majki, braće, sestara, djece, rođa-

ka, voljenih, prijatelja i svih koji su nas zadužili, a i dušama svih vjernika i vjernica, muslimana i muslimanki, živih i mrtvih. O Ti, koji udovoljavaš potrebama i odazivaš se molbama, svojom milošću se odazovi na našu dovu, o Najmilostiviji. Neka je selam svim poslanicima i neka je hvala Allahu, gospodaru svjetova. EL-FATIHA!" - uz svaki ajet iz *Ja-Sina* (ovom prilikom upotrijebljen kao moto) predstavio je 83 tragične sudbine žitelja Trnove koji su stradali u zločinačkom, agresorskom pohodu četničke kamarile na sve što nosi muslimansko ime. Ti kratki životopisi sublimiraju i univerzaliziraju kolektivnu i pojedinačnu bošnjačku tragičnu historijsku sudbinu.

Poenta čitave ove sage o Trnovi (Bosni), šehidu koji nosi svoju glavu pod pazuhom tražeći nevinu zemlju na koju će spusti svoju glavu, sažeta je u posljednjem poglavlju romana.

Tri stotine pedeset i pet stranica "Šehida" ulijevaju stanoviti optimizam (ne i lagodu) i nadu da se bošnjački roman ne boji vremenskih i prostornih dimenzija, da se ne boji brojnih likova i fascinantnog broja priča koje se ukrštaju, prepliću, dodiruju i razilaze. U Ključaninovom romanu teče život, ali se smrt ne mimoilazi. Roman je to u kome se ne nude iznenađenja. Sve teče po slijedu koji je koliko logičan toliko i motiviran onim pokretačima kojima Ključanin daje poseban status, a ipak riječ je o neočekivanom i neobičnom djelu koje se ne zadovoljava samo aparatnom pozicijom, prihvaćanjem žanrovskih pravila i nekom od inačica *ich* - kazivanja.

Ključanin je, dakle, odabrao distancu i ***novu osjećaj-***

nost. Umjesto jednog lika u haosu jednog dana ili nekog većeg izreska nečije životne kaše, romanopisac uranja u tamnu vodu, ali ne da bi zaboravio nego naprotiv, da zaboravljeno izroni na dnevnu svjetlost i da mu dodijeli funkciju iskustvenog mišljenja i drukčijeg senzibiliteta. Pustolovne zgode, bizarne egzistencije ili pak bespoštedno uranjanje u intimu porodične geneologije, sve ono za šta se može pretpostaviti da još uzbuđuje čitatelja nalazi se u stožeru ove sage satkane od vremena, smrti, mijena, dolazaka i odlazaka.

Upravo iz svih prethodno pobrojanih razloga roman Zilhada Ključanina "Šehid", jedan je od najboljih bošnjačkih romana do sada napisanih! Nekome će, možda, ova konstatacija zazvučati kao ishitren sud, no, smatram da je došlo vrijeme da se prepoznaju, konstatiraju, pošteno izreknu, vrijednosni sudovi u momentu kada se djela pojave a ne da se, kao do sada, čeka da nam neko drugi na njih ukaže.

Šta će za domaćeg čitatelja, pa i za pisce, značiti objavljivanje "Šehida", za sada se ne može sagledati u smislu otkrivanja konačnih posljedica u sferi uticaja, djelovanja na spoznaje, svijest, ukus, žanrovske inačice itd., ali se, svakako, može iskazati tvrdnja da ovaj izuzetno ukomponiran skup stotinjak kratkih, uredno složenih, priča koje oblikuju roman, ima daleko veći značaj od uživanja u nekorisnoj i ispraznoj erudiciji, ili očekivanju djela koja bi se približila recentno ustoličenim vrijednostima, u stilskom, žanrovskom i strukturalnom pogledu.

Almir ZALIHIĆ

Bismillahir-rahmanir-rahim.

Molim Allaha, Gospodara svjetova, kako vidljivih tako i nevidljivih, da me na pravi put uputi, na put onih kojima je milost Svoju darivao, a ne onih koji su protiv sebe srdžbu izazvali, niti onih koji su zalutali!

Ne vidim ništa, vidljivi svijet je ostao na oštrici jednoga noža, za nevidljivi, izgleda, još nisam spreman. Pomolila se svjetlost, davno odvojena od svoga izvora, za koju nisam siguran da li se pojavila odande odakle se sve pojavljuje, ili je to tek zaostatak svjetlosti koju sam pokupio po stvarima.

Znam da progledati moram. Znam da me čeka dug put, put svjedočenja. Svaku poru zemlje zasadit moram istinom. Samo da na pravi put izađem. Ja, svjedok.

Osjećam svoju ruku, i u ruci svoju glavu, pod pazuhom. Još nemam lica. Niti ima bilo kakvog lica na kojem bih mogao ogledati svoje lice.

Nemam ni imena ni prezimena. Moje ime još igra na granici svjetla i tame. Kada me neko pozove imenom, spustit ću svoju glavu. I bit ću spašen - tamo gdje se spašava sve.

Znam da svjedočiti moram. Svjedočenje je pametno utvrđivanje. U utvrdama od sjećanja treba da se igraju djeca. Ona koja još nisu rođena.

Upinjem se da progledam. Pokušavam skupiti u samo jedan pogled sve ono što sam bio. Zasad, ne uspijevam. Sjećam se samo jedne oštrice noža, i više nje čela, sa koga zjapi: krvnik. Čelo je posuto ravnokrakim križevima, onima sa istočne strane svijeta. I, žudim pobjeći od tih znakova koji ne pripadaju mome adetu.

Molim, stoga, Onoga koji je sve puteve po svijetu posijao, kao što je po čovjeku posijao krvne žile, da me na pravi put izvede, da mi po mjeri korak rasporedi (ni plah, ni plašljiv), i da me uputi tamo gdje ću pronaći svoje lice. Moj put - i to, evo, znam! - mora biti obrnut od puta koji me je doveo u ruke dželata. Pete mi trebaju dodirivat zlo, a nožni prsti - dobro.

Što se srca, pak, tiče, osjećam - i to osjećanje čuvam kao jedinu hamajliju - da sam nevin. Da nije nevinost ključ koji otključava vrata ovoga labirinta? Na početku svakog koraka uvijek je stajala nevinost.

Glava pod ovim pazuhom može biti uzaludna ako ne progleda. Past će stubokom na zemlju, kao bilo koja stvar. Kao toliko glava prije nje. I to ne bi bilo ništa neobično, gledano iz nekog pogleda kojeg se ne tiče sudbina. No, toliko je već palo glava, da je svaka

sljedeća - dukat.

Ne umišljam da sam bogougodnik. Ne. Ustvari, i ne znam kakav sam nekad bio. Dobar? Zao? Da li je na meni uopće da sudim o tome? Ne znam. Samo znam da sam bio nevin u trenutku kad su mi skinuli glavu. Možda odatle počinje put na kojem se nalazi moj spas?

Nevinost jeste spas. A šta je najnevinije? Riječ? Dijete? Melek? Možda treba progovoriti, kao dijete, kad doziva meleke u tami? Koje su najnevinije riječi što ih se usude izgovoriti ljudske usne?

Bismillahir-rahmanir-rahim - kažem.

I - taknuše me krila.

Ugledam 33 znaka, kao 33 pečata, ispod kojih se krio početak:

Dvije fotografije.

(U toj kutiji od cipela, na čijoj poleđini je pisalo *Bata*, nalazilo se mnogo fotografija, koje su se milovale ili odgurkivale. Did Ale u domobranskoj uniformi, izblijedjeloj kao država za koju se borio. Amidža Ilijaz sa šopom koji mu kaplje na obrve, i osmijehom što bi se svaki čas mogao ugasiti. Majka, pogleda izgubljenog u trepavicama, netom što su joj skinuli feredžu. Pola fotografije sa ocem na biciklu marke *Rog*, i rukom koja nestaje na ramenu druge polovice što nedostaje. Mama je, čim je sparila dvije domaćinske noge,

poslije trećega dana pira, odsjekla sve "očeve haspide", i time ga proglasila za muža.)

Na prvoj fotografiji jedna djevojka još uvijek uspijeva da iza zuba zadrži svojih osamnaest godina koje se polahko skupljaju u roj. Kosa joj još može pokriti sva mjesta na tijelu što nisu za pokazivanje. Tergalka joj se raširila taman toliko da nije sigurno je li se djevojka spustila na zemlju, ili tek kani poletjeti.

Na drugoj fotografiji se nalazi troje ljudi, za koje se, pri ovlašnom pogledu, ne bi reklo da ih išta približava jedno drugom. U oči odmah upada otac, razdrljene košulje, smjelih brkova, poput seoskog kabadahije se naslanja na neku ženu. Žena ima cvijetnu haljinu kratkih rukava, kosu svijenu u punđu, i osmijeh povučen iza usana. U naručju drži dijete, ne veće od desnog očevog brka.

Da nema potpisa mastiljavom olovkom na poleđinama fotografija, dvije fotografije se ne bi mogle dovesti ni u kakvu vezu. Na jednoj, rukopisom koji nije vidio tri dana škole, piše: *Derviša, 25. maj 1959.* Na drugoj: *Derviša, 10. maj 1960.*

Niko ne zna šta se desilo ženi na fotografijama u toj godini dana. Zašto je naglo ostario njen roj od osamnaest godina? Gdje je nestala kosa, kojom sada žena sa fotografije ne može pokriti ni uho? Ko je zamijenio njena dva osmijeha na fotografijama?

To niko ne zna. Jedino je znano da žena sa druge fotografije zasigurno neće poletjeti; da vrijeme već polahko patinom jednači prvu i drugu fotografiju; da ni jedna ni druga fotografija nikad neće završiti u *albumu sretnih lica.* I da

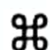
sam se između te dvije fotografije rodio ja; ne veći od lijevog očevog brka.

Rodio sam se 5. marta, 1960. godine, kada je u zemlju puklo treće džemre. Pojavio sam se sa dlanovima ispruženim naprijed. Ali, Azrail je preduhitrio moj prvi plač. Odnijeli su me na greblje, i spustili u mezar, malo veći od majčinog dlana. Kako se za onim koji svoje zjenice nije ni izmjerio sa zjenicama svijeta suze brzo suše, tako bi bilo i sa mnom da prosjak Apat nije te noći odlučio prespavati u greblju, i čuo dječiji plač. Raskopali su mezar, i ja sam se ponovo pojavio sa dlanovima ispruženim naprijed. Dok se po cijelom selu šaputalo "Velahavle! Velakuveti!", Ćeman-efendija je proučio dovu za rođenje, i rekao: "Ovo dijete će umrijeti tek onda kada sâmo spusti svoju glavu u zemlju!"

Istoga dana, probudila se, nakon dvije godine sna, majka. Pogledala me, i glasno zahvalila Bogu što joj je preslikao na me amidžu Ilijaza.

- Da to nisi učinio, nikad se više ne bih probudila! - rekla je.

Majka Mevla je godinama tvrdila da je na dan moga rođenja nebo bilo načičkano melekima, toliko gusto da kroz njih nije mogla propasti igla u ahiret, kamoli duša djeteta. A to što nisam zaplakao kada sam nosom dotakao svijet, majka

je pripisivala također melekima, tvrdeći da oni nisu uspjeli iz mojih ruku istrgnuti pismenu potvrdu kojom su mi garantirali da neću umrijeti. Svakodnevno je tražila tu potvrdu da je vrati melekima.

Iako sam, eto, uživao milost meleka, majka je ipak nastojala odagnati svako zlo oko mene. Ženama koje su došle da vide novorođenče uvodila je rigorozan pregled. Pomno ih je zagledala, i dijelila na one što imaju sretne i nesretne oči. Žene sa urokljivim očima, naravno, nisu imale pristup mojoj bešici. Uz žene za koje nije bila sigurna gdje im svrstati oči dežurala je. Poluglasno je učila i pazila da se koja ne bi začudila i urekla me. Na svaku njihovu rečenicu dometala je "Mašala!", i često me vukla za nosić, skidajući s njega mogući urok. U tu borbu protiv uroka majka je uvukla i mamu. Mama je kredom opisivala halku oko moje bešike, i tako zadržavala uroke. Ako bi se koji i probio preko toga bedema od krede, mama ih je rastjeravala pjesmom:

"San u bešu, nesan mimo bešu.
Rok u bešu, urok mimo bešu.
Uroci ti po gori hodili,
Travu pasli, s lista vodu pili,
Studen kamen pod glavu mećali,
Tebi sine ništa ne udili.
Dušmani ti pod nogama bili,
Kano konju čavli i potkove."

U bešiku me je povalio Bakir Lezić zvani Herkules. Podrazumijevalo se da bih tako mogao čapnuti nešto od nje-

govog nadimka. Kraj uzglavlja su mi stavili jaje, da budem pun i okrugao. Proučeno je nekoliko sura, da sve to povežu. Mama je pokrivala bešiku, bio ja u njoj ili ne. Ako bi bešika otkrivena bila, mogla bi me mrtvog zaljuljati.

Za moj lik mjesecima se brinula majka. Zejtinom, gustim mlijekom ili slinom, kako kad, trljala mi je čelo, da joj ne budem mrgodan. Jagodicama prstiju stanjivala mi je nos. Sa dva prsta je prelazila od nosa prema sljepoočnicama, i sa očiju mi skidala žmiravost i mutnoću. Dlanovima mi je pritiskivala uši uz glavu, da ne budu klempave. Među prstima mi je skupljala usne, da iz njih ispadne ruža a ne sljezov list. Bradu mi je potiskivala prema grlu, a vrat trljala da ne bude predebeo i da se po njemu ne bi legle guše. Na prsa, ruke i noge stavljala mi je pamuk, kojim me je jačala i učvršćivala. Naposljetku, stezan sam povojima, tako da sam izgledao kao dobro zaštićena oveća šišarka.

Mada se kaže da svako dijete iznese na sebi svoje ime, o mom imenu odlučio je, ipak, slučaj. Majka je zahtijevala da se zovem Ale, po didu. Mama se protivila davanju imena duhova jednom maksumčetu. Na kraju je pozvan Ćeman-efendija, koji je uzeo oveću hartiju, razrezao je na četrdeset jednakih dijelova, na svakom napisao po jedno ime, i sve stavio u fes. Kada je papiriće promiješao nekoliko puta, fes je stavljen pred mamu. Ona je, u svojoj grozničavosti, izvukla dva listića! (Poslije je govorila da joj se jedan listić naprosto zalijepio za prste, i nije htio otpasti.) Na jednom listiću je pisalo *Zihnija*, na drugom *Elhad*. Nađeno je dogovorno riješenje, i dobio sam ime *Zilhad*. Ćeman-efendija je rekao da je tako moralo biti, i da uopće nije bilo potrebe ni za

kakvim papirićima da se je na vrijeme sa djeteta pročitalo ime što ga je iznijelo na ovaj svijet. Objasnio je da *Zil* na arapskom znači *vjesnik upute,* ili po nekim objašnjenjima i *igra svjetlosti i tame*, a *Had* znači *granica*, - i da se je bilo pametno pa samo pratilo put rođenja djeteta, njegovo prijevremeno zakopavanje u zemlju, gdje se poigralo sa svjetlošću i tamom, i otkopavanje iz mezara, te granice ovoga i onoga svijeta - moje ime bi se sâmo pokazalo.

I sa imenom što me je spasilo od smrti, i sa čitavom vojskom meleka oko sebe, ja sam bio prilično boles̆ljiv. Slabo sam jeo, mamina sisa bila mi je neukusna i daleka, tako da je otac morao ići danima loviti vuka, da bi me opasali njegovim crijevom, i da bih jeo k'o vuk. Majka je, međutim, sve to smatrala budalaštinama, i vjerovala da je dijete napadnuto sihirama, ogramama, morama i vješticama. Mamu je grdila što me je nekoliko puta iznijela za akšama napolje, a tada se, zna se, skupljaju šejtani, zračne vile i svakojaki drugi nevidljivi naletnici. Kadila me je prosijanim ražovim brašnom, govoreći: "Kako se svit kruhom hrani, tako majka svoje dite od sihira brani." Ćeman-efendiju je natjerala da mi nad avlijskim bunarom prouči sure zvane "Dva pribježišta", s kraja Kur'ana, koje su učene samom Poslaniku kada su na njega bačene sihre. Bila je umislila da mi je neko napravio sihre, uz pomoć moje kose, svezane u jedanaest čvorova, i bačene u bunar. Sure "Dva pribježišta" ukupno imaju jedanaest ajeta, pa bi se, nakon svakoga proučenog ajeta, nad bunarom odvezao po jedan čvor na kosi:

Reci: "Utječem se Gospodinu svitanja
od zla onoga što On stvara,
i od zla sumraka kada tamnine razastire,
i od zla onih koji pušu u uzlove,
i od zla zavidnika kada zavist ne krije!"

i

Reci: "Utječem se Gospodaru ljudi,
Vladaru ljudi,
Bogu ljudi,
od zla šejtana koji spletkari,
koji zle misli unosi u srca ljudi -
od džina i od ljudi!"

Od mora i vještica, za koje je vjerovala da su mi u sise uvukli nekakvu kuku i njome mi sisali krv, branila me bijelim lukom, mašicama čiji zveket rastjeruje pogane glasove, pod jastuk mi je stavljala nož a na glavu konjsku strunjicu... Govorila je da sam možda i ograjisao. Spominjala mamino često rezanje nokata pored bešike, i da sam ogramu dobio preko jednoga od tih nokata. Mamu je natjeravala da odrezane nokte zamota u papir, baci u vjetar, i kaže: "Ja dajem vitru nokte, a vitar meni kad mi zatrebaju." Tjerala ju je ispod avlijskog oraha, i govorila da je orahova krošnja šejtanski medžlis... Bešika mi je bila nakićena crvenim, zelenim i plavim trakama. Pod glavom sam imao hamajliju prije nego sam i progledao. Na ruci i nozi crni konac...

I pored svega, ja sam se teško probijao kroz život što sam ga jedva dohvatio, sa dlanovima ispruženim naprijed.

Majka i mama toliko su me ušuškavale da prvo lice koje pamtim nije lice nijedne od njih, nego lice gatare Muharemovce. Sjećam se da su me prinosili njoj, a ne da mi je ona prilazila: bila je nepokretna, ležala na krevetu, i nije se znalo ko je od njih dvoje stariji. Muharemovca mi je olovom, ispaljenim puščanim zrnom, doticala čelo, potom tjeme, mjesto gdje se spajaju zatiljak i pleća, žličicu, i žilu kucavicu, najprije onu na desnoj ruci i lijevoj nozi, a onda na desnoj nozi i lijevoj ruci. Za cijelo to vrijeme obavijala me je ajetima, skladno ih slažući po mome tijelu. Ajeti su strahu tjerali iza devet mlina, devet polja, devet čobana, devet planina i devet crnih stijena, devet mora i morskih dubina. Za strahom je snažno odjekivalo:

Nit' iz kamena kapa
nit' na moru mosta
nit' mozga u mamlaza
nit' na gavranu biljega
ni na Ziji uroka
ni zazora ni začuda!
Veledalin amin!

U jednoj tavi, koja je požderala devedeset i devet plamenova, rastopila je puščano zrno. Mene su u međuvre-

menu položili na leđa, i prekrili crvenom mahramom. Nisam vidio ništa, svijet je postao crven, ali nad glavom, žličicom i nad nogama sam osjetio da vruće olovo kaplje u hladnu vodu, i cvrči. Kad olovo cvrkne, na vodi se pojave mjehuri i u njima lica koja su me urekla. Muharemovca ajetima gasi urokljiva lica, makazama reže vodu na nekoliko raskrižja, razbacujući ostatke strahe po tim vodenim raspućima. Skidaju mi sa glave crvenu mahramu, i već vidim Muharemovcu kako u vodu baca tri živa ugljena, i voda ponovo cvrči. U vodu umače nokte desne ruke, pa me njima umiva, po obrazima i očima, skidajući posljednje paperje strahe. Tom vodom mi opere i žilu kucavicu, najprije na desnoj ruci i lijevoj nozi, a onda na lijevoj ruci i desnoj nozi, pa mi trlja stomak od žličice prema trbuhu i nogama. Naposljetku, pokriva krpom šerpu u kojoj se mućka voda i daje majki da je pijem u naredna tri dana.

Posljednje što sam vidio bile su Muharemovcine oči, dva crna bunara, u kojima je nestala straha, a za koje nisam bio siguran da li pripadaju ovome ili onome svijetu.

Ovome ili onome svijetu nisam dugo bio siguran pripada li i did Ale. Godinama je boravio u uglu majkine sobe. U ostale kućne prostorije nije ulazio, niti je izlazio van. Naprosto je pratio svaki kućni pokret.

Did Ale je ubijen 1942. godine, rukom kojoj je vjerovao. Zato se vratio sa ahireta, kao stalna opomena da na svijetu nema ruke koja je nevina i kojoj treba vjerovati.

Tu opomenu je učvršćivao i time što nikad nije sjeo; stajao je, raskriljenih ruku i nogu, u položaju koji nije pripadao islamskom adetu. Did Ale bio je razapet, ali mi to nismo znali. Iz stranog adeta izdvajao ga je samo tespih u desnoj ruci. Tespihao je po principu "jedna boba, jedno doba". Svake godine kroz prste bi prometnuo jednu bobu.

Bio je posve tih. Nikad nije prozborio ni riječi. Jedino kada bi neko sa sofre slučajno srušio krušne mrve, did Ale je bolno stenjao. Nismo znali zašto, ali smo se trudili da što manje mrvimo.

Did Ale bio je naša tajna, sehara na kojoj je nacrtan ključ. I ostao bi takav zauvijek, da sedamdesetih godina nismo srušili staru kuću i napravili novu. U novoj kući, u uglu majkine sobe, dida Ale više nije bilo.

- Ale je istespihao naše vrijeme! - rekla je majka.

Kada smo preračunali vrijeme od didove pogibije do nove kuće, 33 bobe tespiha poklopile su se sa 33 godine.

Amidža Ilijaz je, za razliku od dida Ale, dolazio povremeno. Stizao je u junu, kada se grane kućne lipe načičkaju pupoljcima. Sa svojim vječno otvorenim dlanovima sjedio bi na vrhu lipe i skupljao golubove. Tih dana svi golubovi iz okoline, domaći i divlji, opsjedali bi našu avliju. Otac se ljutio, ali majka je govorila da je to dobro, golubovi kući donose sreću koju smo nekad izgubili.

Amidža Ilijaz tako je bio naš šehid protiv nesreće. Uzalud smo ga skrivali, on je doduše bio zatvorena

sehara, ali na kojoj se nalazio ključ, i svako je mogao otvoriti.

Potraga za srećom obuzimala bi selo svake godine. Samo niko, i pored dugogodišnjeg preračunavanja najboljih seoskih vidovnjaka, nije znao tačan dan kada nas zahvata ta groznica. Selo se tada budi istovremeno i kreće u potragu za srećom. Jedino nepokretni ne izlaze vani, ali i oni sklapaju ruke oko oba koljena i tako odagnavaju jad.

Pri ranom sabahu, na trzni se okuplja i onaj što mu je smrt bliža od jake za vratom i onaj što smrt mora loviti kao leptire. Na počasnom mjestu, na jednoj skemliji, sjedi grbavac Hazim, košulje posuvraćene do zatioka. Grba mu svjetluca malim zvijezdama zornjačama, ljudi u redu prilaze i stavljaju na nju ruku.

Djeca, tajno, da ih ne vidi sunce, u zemlju zakopavaju leptire. I grozničavo čekaju prvi sumrak, da umjesto leptira nađu dukat.

Ipak, najjasniji znak sreće je djetelina sa četiri lista. Potraga za njom otpočinje dok se ne digne rosa, jer djetelina sa četiri lista voli rosu i tada diže krunicu kao sretne oči kapak. Djetelina sa pet listova se preskače poput kužnog novčića: njenih pet listova izašlo je iz samog džehennema.

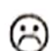
U podne se klanja podne-namaz ispred drveta koje plače, da bi ga se odobrovoljilo da prestane.

Iza ikindije selo prosipa zrnevlje pšenice ili kukuruza, mameći, svako u svoju avliju, golubove.

Groznica za srećom počinje jenjavati pred akšam. Kraj potrage označava teški gavranov glas. I rezultati su porazni: djeca umjesto dukata nalaze nekoliko trunaka leptirovog praha; niko nije našao djetelinu sa četiri lista, osim prosjaka Apata, koji je nabrao čitav naramak, i ostao sjediti na sred polja, okružen svojom nesrećom; čak je u prevari uhvaćen Cicun, koji je pokušao podvaliti jednu djetelinu sa tri lista, na kojoj je tutkalom prilijepio četvrti list; golubovi su, prejedeni i tromi, usrali prozore i avlijske ograde; a drvo koje plače i dalje je tulilo, gotovo ridalo.

- Sreću smo tražili u nesretnim danima! - rekao je Ćeman-efendija.

Dok je izmicao dan, dug kao nesreća.

Da nesreća vazda bude prisutna trudilo se drvo koje plače. Niko se ne sjeća da ga je neko posadio ili ukalemio, mislili smo da je od Boga poslato, u svako mjesto gdje su se očešala barem dva uha umivena harfovima. Poneki su trabunjali da je takva drveta po Bosni posijala Turska prije nego će otići, da označi mjesta do tada nastanjena islamom. Time je htjela ukazati i na svoje lice, potpuno drukčije od plačnih lica država koje su dolazile.

Bilo kako bilo, drvo koje plače plakalo je u svim dosadašnjim državama i režimima, ponekad jače, kao one godine u kojoj su ubili Spahu, ili slabije, nekoliko godina iza priznavanja muslimanske nacije sedamdeset i prve godine.

Nalazilo se na padini Turbeta, tamo gdje se miješa-

ju crna i crvena zemlja. Nije ličilo ni na jedno poznato drvo, a, ipak, podsjećalo je na sva drveća skupa. Stablo mu je bilo nešto više od stabla jorgovana a manje od stabla višnje. Grane mu uopće nisu oblikovane ni po jednom latiničnom slovu, i granale su se samo prema istoku. Lišće mu se skupljalo u sazvježđa od po sedam listova, koji su čas ličili na listove bijele vrbe čas na listove palme. Cvat je činio jednu krunicu u obliku klipa, spužvastu i crvenu.

Drvo koje plače nazivali su Božijim drvetom sve dok Cigani nisu iz primorja donijeli istinsko božije drvo, malehno i kržljavo, više slično Božijem podsmijehu nego osmijehu. Od tada, drvo koje plače jednostavno je moralo imati tri riječi u svome imenu. Što su mnogi u tome trodijelnom imenu vidjeli hrišćansku podvalu, samo je uvećavalo našu nesreću.

No, kako sreća i nesreća liče jedna na drugu kao lice usnulog i lice budnog čovjeka, drvo koje plače davno je upotrijebljeno upravo protiv svoje glavne osobine, plača. Djecu, koju nisu mogli utišati svi veseli meleki, donosili bi, zakocenutu, pred drvo koje plače. I, djeca su ubrzo prestajala plakati. Govorilo se da i maksumčad osjećaju stid pred tako očajnim, drvenim, plačem. Vjerovatno je zbog toga stida u selu i bilo tako malo suza, pa kada bi ustrebale svaka suza plaćala se po jedan dukat ili šorvan.

Drvo koje plače utišavao je povremeo Behlil Karić zvani Prdo. Prdio je svakoga dana u tačno određeno vrijeme, toliko jako da je i najudaljeniji komšija zatvarao prozore

da im ne popucaju stakla, a domaćice sklanjale vaze s cvijećem da im ne otpadnu latice. Zbog prozorskih stakala, a čini se više zbog ženskog cvijeća, skupljena je jedne godine grupa seljana da pregovara sa Prdom o štetnosti njegovih vjetrova.

- Ti toliko prozora uništiš da ih ne more namiriti oveća staklara! - rekao je Šeho Čukan.

- Žene su nam pobudalile bez cvijeća! - rekao je Ejub Bešić.

- Govedima popucaše uši! - rekao je Muho Benkovac.

- Ljudi, ja mislim da je u njega unišo neki hrišćanski šejtan. Bio sam u Njemačkoj, i tamo svi prde! - rekao je Hile.

- Vala, kada bi sve švapske prdeže skupio u jedan, ne bi bili ni do koljena Prdinom! - rekao je Neđmija Ičić.

- A to, brate, nije ni islamski! - rekao je Fehko Šabanović.

- Za to nisam siguran. - rekao je evlija Ferhat Karić - Ne branim ga što mi je rođak, nego znam da u islamskom svijetu prdež nije nikakav grijeh niti sramota, dapače, Arapi se počesto takmiče u prdenju!

- Velahavle! - rekli su svi uglas.

Prdo je šutio, i na kraju samo stidljivo rekao da on tu ništa ne može, i da ništa od njega ne zavisi: u tačno određeno vrijeme neki nevidljiv stvor mu otvara guzicu kao ustavu na riječnoj brani.

Neko praktičan je, ipak, predložio sporazum: selo će Prdi godišnje plaćati neku vrstu prdarine, a on svakoga dana da prdi izvan granica zavičaja. Prdo je svoju stražnju prangiju

iznosio na zavičajnu granicu, sve dok ga jednom nisu uhvatili ljudi iz zavičaja do našeg, i prebili. Da to ne bi prešlo u međunacionalni sukob, odlučeno je da Prdo i dalje prdi u selu, s tim da se na prozore postave drveni kapci, a cvijeću šta bude.

Za očekivati je bilo da ulogu gospodara vjetrova umjesto Prde, tankog poput života siromaha, obnaša Šaćir Čaušević zvani Drob. Drob je bio najdeblji čovjek u selu, ali toliko debeo da se njegov opis ne iscrpljuje ni u riječi *najdeblji*, ni u riječi *čovjek*, a pogotovo ne *u selu.* Nikad, ustvari, nisu tačno izmjerene njegove kile. Kućne vage su pod njim pucale, pa je mjeren na stočnim vagama. Ali, i na njima je Šaćirova debljina iscrpljivala sve dostupne podioke mjerenja, pa su na njih dodavani raznorazni givikti, odsječene pružne šine i cigle. Upravo ti dodaci su činili tajnu njegove težine.

Šaćir Drob je imao četiri guzice, nekoliko malih i jedan veliki trbuh, slapove podvoljaka i zatioka, šest sisa i samo dva obraza iznad kojih su se jedva zamijećivala dva oka. Glavu uopće nije okretao, kretao se samo kada je morao, odhukujući i škripeći. Govorilo se da mu je najveća želja da vidi svoju ćunu, izgubljenu negdje ispod trbuha.

Šaćirovo jedenje se nije dalo raspodijeliti na obroke. Jeo je što bi mu prilazilo do usta. Kada su radoznalci jednom pokušali saznati dubinu njegovog stomaka, pojeo je: jednoga vola, dvoje janjadi, desetak tepsija pite jajaruše, desetak tepsija pite zeljanice, kotao jahnije, nekoliko pogača, dvije vangle

hošafa, pet-šest tepsija hurmica... Imanja radoznalaca su bila spašena ograničenim vremenom žderanja. Pretpostavljalo se da je Šaćir Drob nekad davno progutao kokošiju perušku ili čeličnu žicu, i od toga postao proždrljiv. Drugi su tvrdili da njegova proždrljivost potiče od stomačne kiseline, koja hranu pretvara u tekućinu. Da u tome ima istine pokazivala su djeca, pitajući ga metalnim petobankama. Drob je stavljao petobanke na jezik, i za trenutak-dva ih izbacivao u vidu pljuvačke. Isto je radio sa sijalicama, željeznim četkama i češagijama. A jednom je za opkladu pojeo cijeli bicikl marke *Rog*.

Sedamdesetih godina upriličeno je u prijestolnici takmičenje u žderanju, pod osobnim pokroviteljstvom J. B. Tita. Droba smo otpremili u Beograd, već unaprijed likujući u pobjedi. Ali, desilo se nešto nevjerovatno: Droba je pobijedio neki Ilija iz Ilijaša, koji je u finalu pojeo željeznički vagon! Drob je iz prijestolnice došao slomljen, donoseći pod miškom najsvježiji broj lista *"Rad"*, u kojemu je njegovo ime bilo tek spomenuto. Na cijeloj strani šepurio se Ilija iz Ilijaša, sa tri guzice, tri obraza, tri podvoljka.

- Ne da se muslimanu ni u žderanju pobijediti! - decenijama se šuškalo po selu Trnovi, koja nikad ni po čemu nije bila prva. Mada je imala insana velikog i okruglog kao puni mjesec.

Odavno lišena nade da ma u čemu na dunjaluku bude prva, Trnova, selo sa najvećim brojem muslimanskih

duša po kilometru kvadratnom na socijalističkoj strani svijeta, ipak se nekako koprcala u tom velikom dunjalučkom koraku, najvećem Božijem koraku nakon nebesa. Njena deviza je bila *Guraj dalje!*, i kada bi se mogla prikazati nekim putokazom, taj bi putokaz, svakako, bio bijel. Najkraće rečeno: Trnavci su se osjećali bićima sličnim onima iz sure *An-Naml*, Božijim mravima iznad kojih ipak ima nebo.

Najpribližnija slika takve Trnove, na čijem nebu visi *Guraj dalje!*, jeste lik Jusufa Mehadžića zvanog Hemeroid. Pa, evo, selom se gega Jusa Hemeroid, raskrečenih nogu, isuviše prašnjavog koraka, vukući nekoliko kila hemeroida ispod sebe. Na lice je utisnuo osmijeh, tačno onoliki kolikog mu dozvoljava preteška stražnjica.

- Jusa, kako danas hemeroidi?! - dovikuju mu ljudi iz avlija.

- Mašala, ko orasi! - prostenje, kroz usne koje su se približavale osmijehu koliko su mogle, Jusa Hemeroid.

Upravo takav je život: hemeroid protisnut kroz nasmiješene usne.

Da život može poprimiti i malo veselije lice, a da nismo daleko odmakli od lica života koje se najbolje ogleda na stražnjici, pokazao je slučaj sa Nerkezom Kamenčićem. Nerkez se razbolio, i kada je već počeo kontaktirati sa licima zapamćenim prije rođenja, odvezen je konjskim kolima u bolnicu. Nadugo zatim, koliko zdravom čovjeku treba da sklopi dva-triput oči u snu, vratio se u selo, potpuno zdrav.

Tog popodneva je viđen bez ijednog lica pored sebe koje ne bi pripadalo ovome svijetu. Tek uvečer, čuo se strahovit vrisak. Nerkez je istrkao iz kuće, i cijelo selo nije ga moglo uhvatiti. Trčao je brže od svojih nogu, neprestano stenjući i urličući. Ljudi su se ibretili i učili ajete koji učvršćuju ljudske korake na pravom putu, djeca su mislila da je napokon stigao čovjek iz priče sa korakom od sedam milja, i trčala za Nerkezom. Jedino su se žene začuđeno gledale i došaptavale. Nerkezovo harlaukanje im je tako ličilo na porođajne zvuke, ali i najsmjelija se nije usudila izreći takvo što.

Nerkez je u zoru potvrdio ženske slutnje. Legao je pod avlijsku hašlamu i - počeo rađati! Govorio je da osjeća ritanje djeteta u stomaku, da mu se utroba cijepa, a stražnjica širi. Ljudi su, pogleda već načetih Božijom mudžizom, gledali u Nerkezov nabrekli trbuh, i očekivali čudo. Nakon dužeg čekanja, umjesto čuda pojavila su se govna, nevjerovatna gomila doduše, ali bez ikakvog znaka života.

Tek poslije nekoliko dana neko dovitljiv i sumnjičav pogledao je u Nerkezovu ljekarsku otpusnicu iz bolnice. Kada je na njoj nađen ćirilični potpis, niko više nije mogao spriječiti da se ne pojavi još jedna priča o uroti protiv nas; po kojoj je, evo, i Nerkez Kamenčić dobio porođajnu injekciju, i trebao da rodi šejtana.

❸

"Zabranite svojoj djeci izlazak iz domova u prvi sumrak, jer su to časi kada se šejtani raziđu po zemlji."

Hadis je hadis, a djeca su meleki koji još uvijek

traže svoja izgubljena krila. Pa izlaze u sumrak, vrijeme bogomdano da se pokuša poletjeti. Sumrak je krug tame kroz koji svijetli sretan broj tri. I taj broj vide samo djeca.

Izlazimo, rojevi bogobojažljivih dušica, i igramo se ćorabake i skrivača, oponašajući sumrak. Toliko smo bezazleni da zazivamo sve leteće i plazeće akrepe: guzenzube, previde, more, leptirice, biljne glasove i životinjske meleke. Preskačemo preko putanja crnih mačaka. Hvatamo daždevnjake i smijemo se njihovim usklicima koji zaglušuju. Da se pojavi i sâmo biće s pogledom koji ubija, ustuknulo bi, čini nam se, pred tolikom količinom nevinosti u našim zjenama.

Našu dječiju bezbrižnost ipak zaštićuju koraci koji se ni za pedalj ne odmiču od odraslog adeta. U sumraku se uvijek krećemo desno. Nikad ne pijemo vodu sa izvora za vrijeme prve mjesečine, da ne bismo progutali i mjesec. Sklanjamo svoje kraste ispred mjesečeve svjetlosti, da ne bi pod mjesečinom meso istruhlo. Prije nestanka posljednje sunčeve zrake, povlačimo se u domove. Mi smo djeca sunca, i znamo: Da nije sunca ne bi ni očiju bilo. A počesto se kroz sumrak uzdižu poklici "La ilahe ille-llah!" i "Estagfirullah!", prizivajući hadis da nas zaštiti: "Ustrajte izgovarajući riječi *La ilahe ille-llah!* i *Estagfiru-llah!*. Često ih izgovarajte, jer šejtan kaže: Ja upropastih ljude grijesima, a oni mene upropastiše riječima *La ilahe ille-llah!* i *Estagfiru-llah!"*

Posljednje što se dade vidjeti u sumraku je hadžiroda: na kraju svakoga dana proleti više naših glava, kazujući nam kakvo će vrijeme biti sutra.

Ljeto je, starije od samog sebe, sijedo poput sunca u zenitu. Sunčevi zraci su jači od trepavica, ali mojoj glavi pod pazuhom našao sam dobar zaklon.

Idem, tako, Bosnom, kao da stupam po očevim leđima punim žigova. Ja, naprotiv, ne osjećam nikakvu bol, bol je tek sjećanje na jednu oštricu noža, protiv koje se branim drugim sjećanjima. Ispred pogleda pucaju znakovi, kao pečati. Mama još uvijek stoji pokraj desnog očevog brka, obučena u cvijetnu haljinu kratkih rukava. Sada jasno vidim svoje rođenje, prijevremeno zakopavanje u našem malom greblju, ime koje me spašava od smrti, majku Mevlu i njene mehleme...

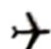
Idem Bosnom, i ne vidim ništa osim mojih pečata iz djetinjstva. Selo traži djetelinu sa četiri lista u kojoj se krije kap sreće. Amidža Ilijaz sjedi na grani kućne lipe, i razgovara sa golubovima. Did Ale maše raspetim svojim rukama... Ta slika dugo treperi, dugačka poput nečijeg života, i zaustavlja se na riječnom splavu: raspet čovjek pluta velikom rijekom. Čovjek bi mogao biti moj did, ali rijeka ne bi nikako mogla biti Sana. Kroz šumove i sunčevu caklinu provučem glavu pod pazuhom, pa iznova vidim i čovjeka i splav i rijeku. Bože, Ti Koji otvaraš ljudske oči kao krunice cvijeća, progledao sam Ti!

Cvijeću, međutim, ni traga. Godina je 1992., i

nema tog oka u Bosni koje nije osuđeno na užas. Idem obalom uz rijeku, i srećem, kao poslije velikog povodnja, ostatke mnogih života. Kape francuzice, čije pipke vidi još samo riječno ogledalo. Dimije, nabrekle od vode, poput buradi od razvaljenog kerepa. Djeca nasukana na sedre.

Brčko, Bosanski Brod, Bosanska Gradiška. Srušeni mostovi preko rijeke. Sela prostrijeljena palim munarama. Razbacani zavežljaji pored živica, na putovima, za petama onih koji su se možda spasili. U Bosanskom Novom prepoznajem žubor Sane, pa joj krenem prema izvoru, prema zavičaju.

I hadžiroda zalepprša više ramena. Ugledam, ponovo, svoje pečate, pa počnem žurno da ih otvaram:

Leti tica hadžiroda
uz rijeku
niz rijeku

Viti kljun kad uperi
prema ušću, put zapada -
kiša pada

Zaplovi li
ka istoku, put izvora -

eto sunca iza gora

Čas kličemo, čas hakamo
prema nebu -
za potrebu

I uvijek zaboravljamo
da je tica hadžiroda
samo želja Ademova roda.

♍

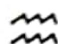
A majčino krilo je hadžirodino gnijezdo.

♎

Očevo, pak, krilo je orlovsko gnijezdo. Daleko i nepristupačno. Odmaknuto taman toliko koliko je dugačka tradicija po kojoj stid izbacuje djecu iz očevih krila prije nego što ona upamte oca.

Očevo krilo i koljena su me zaprepastili krajem šezdesetih godina, kada sam na njima vidio svoga drugoga brata. Vrištao je od sreće, koju posigurno neće upamtiti. A ja sam ga u tim trenucima mrzio.

Poslije, kada smo u školi učili saobraćajne znakove, shvatio sam: očevo koljeno je izbočina na putu; a krilo - crna tačka.

Carstvo očevog krila, dakle, nikad nisam upoznao. Za utjehu, upoznao sam predobro socijalističku pustopoljinu očevih leđa.

Očeva leđa su bila atlas socijalističkog napretka, idejnih skretanja i posrnuća. Na njima su se jasno ocrtavale prve petoljetke, potom nagli prijelaz u samoupravljanje, i gdjegdjemice nekoliko godina liberalizma.

Heftično, otac bi ležao na trbuhu, posuvraćene potkošulje do zatioka. Mi, njegovi sinovi, stajali smo u redu kraj hasure na kojoj je ležao, raspoređeni po godinama rođenja. Kao najstariji, prvi sam stupao na očevu socijalističku pustopoljinu, i, tabanima koji su se užurbano približavali tabanima odraslih, gazio po najvećim očevim kvrgama i žigovima. Otac je odhukivao, stenjao i povremeno komandirao: "To, sine, to!", "Desno! Desno!", "Lijevo! Lijevo!" I ja sam pod tabanima osjećao kako pucketaju žigovi, na desnoj strani porodični i džematski, na lijevoj zemljoradnički i socijalistički... Poslije mene, na očeva leđa se penjao srednji brat, da svojim srednjim tabanima rastjera žigove što ih je otac pokupio negdje između socijalističkog jarma i porodičnog samara. Najmlađi brat, pak, na kraju je glačao očeva leđa do one mjere koja je dovoljna da oca pošaljemo po novu sedmičnu porciju žigova.

Lišen očevog krila, zgrožen roditeljskim leđima, vapio sam za bilo kakvim skloništem. Sklonište sam ubrzo

našao u zagrljaju rođaka Jasima, privremenog studenta na studiju u Sloveniji. Svakoga vikenda, ranom subotom, budio me težak crnački glas. I, evo malog meleka Ključanina, onoga što još trčkara između svjetla i tame, juri prema crnom glasu koji ga doziva. Za njim trči bijela spavaća košulja, nastojeći ga uhvatiti. Crni glas nije nikakav glas sa nebesa ili glas koji se priviđa, on postoji, ali sada nije vrijeme, i nema se kad, otkriti njegovo porijeklo. Jer, bijeli melek Ključanin utrčava u kuću rođaka Jasima, zaskače se na kvaku vrata jedne sobe, i silovito, tarzanskom gipkošću, skače na jedan krevet. Iz kreveta polahko promalja figura jednoga diva, diže se do uzglavlja, širi ruke i osmijeh koliko i ruke, i kaže: "Haj, Sačmo!" Ja ulijećem u taj paradiz, i dugo, dugo šutim. Rođak Jasim potom ustaje, ogroman, kao prvi čovjek, bogougodnik, i prilazi stolu pokraj kreveta. Na stolu se nalazi gramofon, vitkog vrata i velikog uha, sa ručicom iz koje će poteći muzika. Sada je već vrijeme da se otkrije porijeklo onog crnačkog glasa, jer, evo, glas struže po cijeloj sobi, i prijeti da je pretvori u gomilu bezlične piljevine. Naravno, samo jedno grlo na svijetu može učiniti takvo što, i on pripada Luju Armstrongu, sad-zasad, mada nije sigurno da se taj glas neće jednom vratiti prašumi, iz koje je, svakako, ukraden. Otkud, pak, crnački glas u posve muslimanskoj Trnovi, selu beskrajno udaljenom od svake tačke stranjskog svijeta, - ne znam, i nije na mojih šest godina da odgovaraju na tako teška pitanja. Ja jedino znam da sjedim na krevetu rođaka Jasima, dok on stoji kraj prozora s cigarom u ruci, da zamišljam svijet što izlazi iz Sačmovog glasa, i maštam o mojim koracima koji će ga,

kad-tad, upoznati. Ali, vrijeme je da upotrijebim svoje koračiće u sasvim ovozemaljsku svrhu: rođak Jasim je dopušio svoju cigaru, navukao brzo hlače, i viknuo: "Ko će prije!" Tutnjimo niz basamke, dok iza nas se trese stara kuća, bosanska sasvim, i glas starog Sačma, crn sasvim. Na bunaru, iz zahrđale kofe posipam vodu po šakama rođaka Jasima, on se pljuska po licu, grudima, ispod pazuha, po kosi koja kroz svoje afro-čekinje ne propušta vodu - i smijemo se. Taj smijeh i ta voda što pršti, i crnački glas koji škripi kroz otvoren prozor, slika je svijeta koju ću tražiti cijelog svoga života.

Vrijeme za moj svjetski korak bilo je prošlo. Ja to, međutim, tada nisam znao. Strpljivo sam ga čekao da se pojavi u lister odijelu, šimi-cipelama i ružom u zapućku kaputa. Njegovo kašnjenje sam pripisivao nevidljivom nebeskom defektu, koji ga samo trenutačno zadržava.

Slika zaustavljenog točka historije, ili barem točka kojem nedostaje paoc, sastavljena je od jednog lovačkog stočića, špila karata, i četiri ruke: Šerif Mehadžić i Medžid Bešić igraju džandara, kaubojski, bez milosti, i pardona. Vrijeme tu ne znači ništa; možda je važno samo nebo, koje igru kartaša računa već u decenijama, i na kojem se pokatkad, nekim nebeskim dvogledom, dade iščitati rezultat: neriješeno.

Pravi pravcati dvogled nalazio se u selu odkad je selo progledalo na barem bližu daljinu. Nije bio ničije vlasništvo, a kada bi se ono i tražilo možda bi se moglo naći u pridjevu *seoski*. (Legenda kaže da je dvogled darivao selu osobno Veliki muftija jerusalimski El Huseini, za doprinos u odbrani zapadnih granica islama. A šaputanja, koja nikad neće prijeći u legendu, pričaju o nekom njemačkom oficiru koji se za posljednjeg rata zaljubio u jednu od seoskih ljepotica, toliko da joj je dvogledom htio pokazati granice Trećeg Rajha. Dvogled joj je ostavio da ga prati do krajnjih granica Velike Njemačke, tamo, u Rusiji, odakle se nikad nije vratio.) Dvogled je koristio ko je stigao. Počesto se nalazio u rukama Zulfe Lezića, koji se, eno, po ko zna koji put, penje sa dvogledom na munaru, i otud gleda igra li djećurlija nogomet na njegovoj bari. U četiri sata svakoga dana podrazumijeva se da se dvogled nalazi na frljavim očima Fikrete Sadić: završena je prva šihta, njen muž Velija svaki čas treba da se pojavi iza okuke na motoru marke *Tomos*; a da li se iza njegovih leđa, na paksicu, šepuri i seoska haspida Hiljadarka - pokazaće dvogled. Ipak, ta sprava sa dva izbuljena oka najčešće produžava zjenice ludog Midhe: on povazdan sjedi na Turbetu i kroz dvogled priziva nekoga, bilo koga, da dođe iz ružičastog svijeta.

Nakon dužeg čekanja berbera, pred mojim očima

pojavile su se jedne makaze (sa jednim kraćim krakom, čini mi se donjim). Ćuna je učas otišla na paranđak, u kratkom ali jakom bolu, koji me je za tren ukočio, od nogu do glave. Taj bol je ujedno prerezao jedno vrijeme, na dva nejednaka dijela, poput dva nejednaka kraka berberskih makaza.

"Sad si musliman! Definitivno!" - čuo se glas Ćeman-efendije, a odmah potom i sunetska dova, da sve to utvrdi. Iako su me pokušali potkupiti mnogobrojnim poklonima (hamajlija u kojoj se nalazila mala Knjiga, nekoliko novčanica sa kojih se smiješio udarnik Arif Burdalić, i, što je bilo najvrjednije, sedmična pretplata karata za kino) - bio sam uvrijeđen da su jedne obične makaze sa nejednakim kracima otfikarile mojih šest bezbrižnih godina kao da ih i nije bilo. Definitivno!

Spomen o kinu treba svakako početi riječima majke Mevle: kino je omađijač očiju. Tu, naravno, ne valja stati, niti, ne daj Bože, upasti u koloplete majkinih vidljivih i nevidljivih magijskih stvorova, nego samo uzeti *omađijača očiju*, i krenuti dalje. Opis koji slijedi može se činiti pretencioznim, jer je svako seosko kino isto: terenski džip natovaren čudnim sanducima, agregat za struju (koji tutnji jače od tona sa zida), crna kutija na velikim gvozdenim nogama iz koje izlaze slika i zvuk, redovi drvenih klupa na kojima sjede insani (veliki, srednji, mali) sa očima što postoje samo u tom trenu, plač ili smijeh, ovisno o pokretima na zidu... Tu obavezno treba dodati trenutak kad rolna filma sa treskom

pada sa metalnog stalka, slika sa zida iščezava, ali se pojavljuje nakon desetak minuta, preskočene radnje barem za jednu rolnu. Radoznalci, koji ipak žele vidjeti cijeli film, biciklom odlaze do susjednog sela, jer tamo padaju i nestaju druge rolne. Sve to je, eto, sasvim uobičajeno, i zadržava se u okviru majkinog omađijača očiju. (I neka se neko usudi reći bilo što o pretencioznosti!) Uobičajeni su i žurnali što se puštaju na početku svakog filma: Tito sa Nehruom, Tito sa Naserom, Tito sa Haile Selasijem. (Možda bi neki nepristrasni promatrač jedino bio začuđen uzdasima sa drvenih klupa kada se god u žurnalu sa Titom pojavi neko muslimansko ime? Ali, mi znamo da to samo nekontrolirano odhuknu želje za cjelovitom slikom Dar-al-Islama.) Repertoar je, također, isti kao u svim seoskim kinima Jugoslavije: red kaubojaca, red partizanštine, i pokoji ljubavni. Neprikosnoveni film je, naravno, *Kozara*, koju redovno moraju gledati svi seljani, i kao po komandi plakati kada se u nekoj zemunici pojavi žena s crnim rupcem i djetetom u naručju. Potajni ljubimac je film *Hanka*, gdje selo daje oduška svojim suzama, skupljanim posljednja dva stoljeća. Ali, rekosmo, sve je to *deja vu*. Jedino za što sam siguran da nema nigdje na socijalističkoj strani svijeta, a mogao bih se kladiti ni na kapitalističkoj, naziv je kina: više ulaznih vrata, izblijedjelom zelenom farbom piše - *Džennet.*

Drugi omađijač očiju bio je televizor; s tim da ta kutija direktno iz insana izvlači merhamet a utiskuje crne duhove karanđoloze. Kako selo dugo vremena nije dobijalo

struju (taj "strujni problem" je dospio i do maršalata J. B. Tita!). Skender Bijelić, jedini vlasnik televizora u selu, priključivao ga je na cirkular marke *Arad*. Nikad se niko nije upitao kako je taj spoj cirkulara i televizora uopće moguć, niti je, izgleda, ikome bilo i do kakvih pitanja kad zatutnji *Arad*. Mada je tv odvrnut do daske, svi napregnu uši da čuju bilo što od te buke. Najsigurniji su bili titlovi, ali posve je bila nesigurna pismenost; pa, evo, decenijama poslije još se sriču neke riječi i rečenice. Dugo mi je vremena trebalo da shvatim kako su najomiljenije emisije moga naroda ustvari odjavne špice: sa njih su sricana imena nalik našima, pobožno i tiho, kao da se sriču sure. Na istom tragu je i događaj koji se zbio početkom sedamdesetih godina (i neka to bude moj dječiji prilog diskusiji o odnosu televizije i širokih masa). Taman one godine kada je Kasijus Klej postao, na radost muslimanskih masa cijeloga svijeta, Muhamed Ali, upriličen je meč Ali - Frejzer. Da li zbog toga što se je događaj odigravao daleko, ili zbog nekakve socijalističko-katoličke urote, prijenos meča je bio u ranim jutarnjim satima, kad se šejtani dijele od meleka. To, međutim, nije spriječilo cijelo selo da zasjedne ispred Skenderove tutnjeće kutije. Skender je aparat iznio na zadružni prozor, a selo se poredalo po trzni. Ćemanefendija je prije početka meča proučio dovu za pobjedu. I sve se utišalo. (Ni lepet odlazećih krila noćnih meleka nije se čuo.) Kako je meč odmicao, a Frejzer itekako primjenjivao svoju podmuklu devizu *Ja tučem tijelo, a glava će sama pasti*, tišina je sve više i više poprimala zlokobni muk nacionalne tragedije. Samo povremeno čulo se kratko odhukivanje i škripa zuba. Kada je, negdje u desetoj rundi,

bilo očigledno da Kasijus Klej itekako prlja uzvišeno muslimansko ime, Abdurahman Ključanin, starina od stotinu godina, se digao, pružio ruke prema nebu, i viknuo: "Udri ga, Muhamede, vjero naša!" Za njim su skočili svi, i zagrahali...

Karađoz i Hacivat bili su, također, itekakvi omađijači pameti, ali dozvoljeni i poželjni. Njih dvojicu je izmislila muslimanska dokolica, pa da se duša u dokolici ne bi isuviše igrala šejtanima na scenu su stupali oni. Mada pravi pravcati *džini na kanafi*, obojene figure od tanke kože, koje se, na platnu, pokreću putem konca, Karađoz i Hacivat su samo ponavljali stare bošnjačke adete i moralne zakone o pravednosti i zlobi. Ostali kao jedna od sićušnih ostavština davno otišle Turske, vjerovatno izumrli pod prašinom nehata u većini bosanskih mjesta, u mojoj Trnovi su živjeli samo kao kapric dvoje čudnih ljudi, Fahira i Fahire Kamenčić. Brat i sestra, koje je Sâm Bog ostavio neoženjenim i neudatom da bi pričinio radost djeci, svu svoju ovozemaljsku nježnost i ljubav usmjerili su ka lutkama, ujedno ispunjavajući zavjet oca i majke što im se ukazao jednom u snu, nakon roditeljskog preseljenja. Tako su barem oni nastojali objasniti svoje čudno zanimanje za svijet lutaka; ali, bilo kako bilo, svakog petka, u ranim večernjim satima, djeca bi posjedala u avliju Fahre i Fahire, i počinjala je predstava. Mladi Karađoz, siromašan ali pametan, lica vidljivo narumenjenog Fahirinim karminom, izmiče svim zamkama starog, prepredenog Hacivata, kojemu ne pomažu sva bogatstva svijeta. Mi, djeca, navijamo, naravno, za Karađoza,

plješćemo njegovim pobjedama, i nikad i ne pomišljamo da taj naš nepobjedivi junak ima malo previše ženskast glas. Igra traje negdje do sredine sedamdesetih godina, kada se Karađoz naglo preobražava u ugnjetenog proletera a Hacivat u namrgođenog poslovođu. Sve bi, možda, i prošlo bezbolno da Karađoz na kraju ne poprima lice Džemala Bijedića, a Hacivat, zamislite, isuviše poznati i legendarni lik J. B. Tita. Odkud se pojavilo "oko koje sve vidi", mi, djeca, ne znamo; samo znamo da jednog petka nije bilo predstave, a ni Fahira i Fahire. Iz parčadi razgovora odraslih, kupljenih godinama poslije, mogla se sastaviti slika Fahira i Fahire Kamenčić kako u nekoj od tadašnjih mnogobrojnih socijalističkih ludnica povlače konce nekakvim čudnim lutkama, koje nit' govore, kažu, nit' romore.

Iz jedne knjige zelenih korica (na kojoj, čini mi se, piše *Muslimanske junačke pjesme*) izlijeće glas tetka Redže, isuviše nazalan i tanak, ali to mu ne smeta da se u njemu ne prepozna Alija Đerzelez: na konju prelijeće po Bosni, od jednog do drugog Gerzova. Imam šest godina, rekoh, i o Aliji Đerzelezu znam samo da je bio pobožan i da nikad nije sjekao mlado drveće i mlade grane.

A iz nevidljivog nebeskog kažiprsta jedne nedjelje, koja je zaboravila svoj mjesec i godinu, pala je prva crvena kap. Dječak koji je pokazivao kap svima tog dana je proglašen

ludim; sutradan, već su svi u njemu gledali Božijeg ugodnika: palo je toliko crvenih kapi da je svako dobio po jednu. I sve je postalo pirgavo-krvavo. Od sijaset ponuđenih istina odabrane su dvije: nacionalno-nebeska (nebo je primilo toliko nacionalne krvi da se je prevršilo, pa nam šalje višak), i meteorološko-studentska (oblak iz Sahare, prepun crvene prašine, upravo je tih dana stigao na naš dio neba, i to ne pada krv nego crvena kiša). Treba li, na kraju, dodati da je nacionalna istina preovladavala, barem onoliko koliko je krv teža od vode?

Pada ledenica, i vrabac
za njom pada, u cijelac.

Kad snijeg napada dubok koliko i dječiji san, vraćaju se iz svijeta Cigani. Ciganska kolonija na Visu oživi, možda i previše za naš miran zimski drijemež. Selom se naglo proširi miris donesenih novotarija. Zalepršaju ptice koje znaju govoriti. Zacijuču bijeli miševi što iz kutije proriču budućnost bolje od svakog sna. Probaju se kaputi moherci, "isti oni kakve je nosio rahmetli Džon Kenedi". Prsti zaigraju nad novom kartaškom igrom, posljednjim hazarderskim krikom, direktno pristiglim iz Las Vegasa. Mladići prave šopove pljunute k'o u davno preminulog Džemsa Dina, i uz muziku što je izvode Cigani vježbaju novi ples zvani *šiz*, koji bi se

najkraće dao opisati ovako: jednom nogom gnječiš koru od banane, a jedinom guzicom vrtiš kao peder... Uvježbavanje novotarija traje do prvog proljetnog sunca, kad snijeg se učas digne, lagahan, kao kapak sa dječijeg oka.

Od svih članova familije mama Derviša je jedina imala oči širom otvorene za novotarije. Njene zjene su se naprosto lijepile za ono što prvi put vide, a ruke žurno pokušavale *to* napraviti u porodičnom krugu. Derviša Ključanin, zvana Svjetska Žena, prva je u selu imala punđu a la Jovanka Broz; prva je od Cigana kupila zidnu tapiseriju na kojoj nekakav žgoljav gondolijer voza lađom jednu damu po venecijanskim kanalima; od istih Cigana je naručivala sjemenje južnog cvijeća i pokušavala svoju bosansku bašču što više "modermizirati"; imala je i skriven ženski šešir, koji nikad nije smjela staviti na glavu, osim tajno, kada bi mislila da je niko ne vidi: sjedi pred ogledalom u spavaćoj sobi, nasmiješena i odsutna, već Greta Garbo, Rita Hejvort, Marlen Ditrih... Jednom je, međutim, itekako pretjerala. Gdje je načula da je hrana najukusnija ako se peče u novinama, to samo znaju njeni "svjetski glasovi". Uglavnom, mama je zamotala krompire i meso u "Oslobođenje", pa smo za sofrom začas dobili porciju domaće i svjetske politike, sporta, kulture, a našla se i pokoja umrlica. Na nekom krompiru je na primjer pisalo **SAMOUPRAVNI**, na drugom **nagrada**, na bataku ***TITO ULOVIO MEDVJEDA KAPITALCA!***, a vrhunac su bila kokošija prsa na kojima se lijepo baškario

lik umrlog prvoborca **ČEDOMIRA UBIPARIPA-ŽUĆKA**. Kada smo nakon svega familijarno dobili olovni proljev, otac je održao mami lekciju o štetnom uticaju svjetskih budalaština na domaće trbuhe.

Politika se uvlačila u našu kuću neodbranjivo, poput jakog vonja domaćeg tvora. Taj tvor ulazio je u kuću kad je htio, nekim samo njemu znanim prolazima. Uzalud je otac postavljao gvožđa na sve poznate i sve tajne rupe u zidovima, uzalud je mama špricala sobe nekim talijanskim dezodoransom (mora se naglasiti: prvim stranjskim mirisom u selu!) - tvor je bio tu, neizbježan poput socijalizma.

Jaku vezu tvora i politike osjetili smo 1971. godine. Te godine muslimani su, nakon pola stoljeća nepostojanja, dobili priliku da udare muhur na ponovno svoje rođenje. Popis stanovništva pamtim po lijepim djevojkama koje su stigle iz grada, i, idući od kuće do kuće, nepismenim seljanima pokazivale u koju će rubriku, kao u bešiku, položiti svoje nacionalno djetinjstvo.

Kad je jedna od takvih djevojaka upravo upitala "Kako se osjećate?", u sobi je strahovito zavonjalo. Otac je rekao: "Tvorić... ko tvorić", nastojeći objasniti iznenadnu pojavu smrada. Djevojka je, međutim, ciknula (lasica u procijepu?!), priprijetila svojim lakiranim prstom, i odjurila.

Sutradan je pred kućom stala crna marica, i odvela oca. Dva mjeseca je trebalo ocu da, u banjalučkom zatvoru, objasni kako se nacionalno ne osjeća kao tvor nego kao "musliman". Nije nam poznato šta je lijepa djevojka upisala

u rubriku *nacionalnost*.

Ali, poznato je da događaj iz '71.-ve nije bio ni prvo ni posljednje očevo ideološko skretanje.

8

Otac jednom rukom čvrsto drži paksic, drugom guvernalu. Usredsredio se potpuno - koliko može biti potpun čovjek u tridesetim godinama - na tu *stvar*. Dahće, protisnutog jezika između dva brka. Njegove plave radničke pantalone sasvim su u skladu nadolazeće budućnosti.

Budućnost u tom trenutku liči na bicikl marke *Rog*, na kojem moja mama Derviša pokušava učiniti svoj prvi samostalni korak, makar on bio biciklistički.

Sve to, međutim, izgleda trapavo, pogotovo iz trešnjastog pogleda njihovog sina. I završava u očevom pokliču:

- Ja dižem od tebe ruke, Derviša! A, diže, vjerovatno, i Bog!

Tako čitav život: otac nemoćno diže ruke, a majka pravi životne osmice.

Tamo, iza zavičajne granice, nazirao se grad, koji će jednom upoznati moje korake.

Dolazim u grad koji je nekad raspoznavao moje

korake. Srećem poznanike, koji me ne vide. Zagledam im se u lica. Ta lica. Prepuna straha. Otežala od grijeha. Od zla. Jednome se lice otromboljilo do prsa. Taj mora da je nakupio mnogo nevinih lica: muslimanska lica izobličuju lica zločinaca - neprestano naviru van.

Idem gradom koji ne čuje moje korake. Grad je načičkan ćirilicom kao bodljikavom žicom. Prepun svinjaca, sklepanih pokraj garaža, ispred zgrada, uz glavni put, na balkonima. Nepregledno carstvo svinja.

Na periferiji grada nailazim na prizor koji me obradova. U jednoj garaži ljudi opremaju mejita. Još ih je nekoliko okolo, skrivenih iza garaže. Odaju ih francuzice, ali njihove pipke vidi samo nebo. Neprilično bi bilo u ovom času prići im i ponuditi da vide moje lice. Ja bih bio spašen. Ali, neprilično je, i čekam da završe opremanje mejita. Pa, kada krene džennaza, pokazat ću se. Nadam se da ih neću uplašiti. Baš suprotno, mislim da će pojava šehida njima biti znak da ih Bog nije napustio... Stadoše u safove. Jedan, običan kao i oni, bez ahmedije, stade ispred njih. Nema, dakle, nijednog imama u gradu. To ovom malom skupu očito i nije toliko važno. Oni su kao prvi muslimani, skriveni i tihi. Na kraju, onaj što je predvodio džennazu, okrenu se i šapatom upita: "Hoćemo li mu halaliti, braćo?" "Halalosum, halalosum, halalosum, halalosum", ču se još tiše. Podigoše tabut i krenuše prema mezaru iskopanom odmah iza garaže, u bašči. Tada krenuh da se pokažem.

Ali, iza obližnjih kuća iskoči nekoliko ljudi u

uniformama i sa puškama na gotovs. Povikaše: "Ruke u vis! Ruke u vis!" Mala skupina francuzica diže ruke. Digoše ruke i oni što su nosili tabut, tako da mejit osta visoko dignut u zraku...

Džamija bi bila usklićnik na činjenicu da, evo, još postojim.

Idem da tražim džamiju za one ljude.

Gradska džamija, rušena tri puta, sa velikim količinama eksploziva, konačno je srušena, materijal odvezen, i, sada, tu se nalazi park. Ostalo mi je samo da prstima pređem preko alema, odbačenog u obližnje šiblje. Nemam ruku da bih ga mogao odnijeti izvan svakog pogleda punog ocila, ili barem zakopati, da, skriven, čeka onoga koji će zasigurno imati ovodunjalučku ruku.

Dušman zna da pad minareta u meni ruši srčiku kojom se pridržavam za dunjaluk.

Dolazim u Kamengrad. Kamengradska džamija prostrijeljena je svojim minaretom, kao labudica kopljem. Napravljena je netom pred rat, ljepotica koja nije odmakla dalje od djevojčice. Tu zatičem mnoštvo svijeta, koji se do otvora džamije nije ni vidio, ali koji se raspoznaje po onoj nevidljivoj muslimanskoj čehri. Isti je žagor, isto ushićenje, kao i one 1990. godine, jedino što su ljudi drukčiji. Jedan, poput mene, nosi svoju glavu pod pazuhom, drugi čuva na dlanu oči, treći zatiskuje rukama rane iz kojih lipti krv, četvrti sakriva dijete pod kaput, peti sa odsječenom rukom pokazuje prema nekome koga tu nema i pita: Zašto?...

Približavajući se trnavskoj džamiji, vidim: na jednom kamenu, pored srušene džamije, stoji rahmetli Sefer i, glasom koji budi i vodu, poziva na džumu. Iz grla mu sipaju harfovi. Kad je završio, pomislim:

- Danas neće doći niko na džumu.

- Doći će. Džumu čuju i u džennetu, ako je ezan iz iskrenog srca. - kaže on.

Allahu ekber!

Ramazan počinje tako što svi muslimani na svitu udruže svoje tišine, kaže majka, pa se stvori jedna velika tišina, koja će, jednom, inšallah, pokriti svit. Prije toga, na nama je da, u tako mekahnom obilju, ibadetimo. Zato, sine Ademe, svoju ključansku srdžbu zaogrni pitominom s moje loze. Ti, snaho Derviša, zametni u ćošak svoje dunjalučke đinđuve. A, vi, unuci moji, postite barem onoliko da ne završite u ćumezu.

Allahu ekber!

Evo, i snijeg pada, kaže Ćeman-efendija. A snijeg je, djeco, Božija tišina prosuta na dunjaluk. Bog je snijegom učinio veliku milost baš muslimanima u Bosni, možda jedinim snježnim muslimanima na svijetu. S druge strane, djeco, Allah nas snijegom upozorava da smo daleko otišli od cen-

tra dunjaluka, od Ćabe, i, zato, treba da budemo tihi. Samo tih čovjek more sačuvati islam.

Allahu ekber!

Da, treba biti miran poput pahulje, kaže Iko, to znam i da mi ne rekne majka, i da mi ne rekne Ćeman-efendija. Ali, ja vam kažem, ovaj ramazan neće biti ni tih ni miran. Eno, vidim, a uskoro će svi progledati pa vidjeti, već dolazi čovjek čija duša je jača od svake snježne tišine, on je grumen bure, koja će uskovitlati sviju nas.

Allahu ekber!

Prvoga dana ramazana u selo je stigao čovjek kojeg su se sjećale samo pokoje sijede vlasi i nikad ispričani događaji. Otišao je pravo kod predsjednika Mjesne zajednice Esada i tražio papir koji bi mu garantirao da se može useliti u staru polusrušenu kuću ispod Turbeta. Na Esadovo pitanje po kom osnovu da mu izda papir, došljak je odgovorio: "Vlasnik se vratio!"

I, prije no što je selo uspjelo dogovoriti se sa glađu između sehura i iftara, vlasnik stare kućerine ispod Turbeta povio je poda se dvije domaćinske noge. Kuću nije uređivao, niti mu je zima dozvoljava da učini takvo što, ali, izgleda, njemu nije bilo ni do uređivanja ni do zime. Dok je iz svih seoskih dimnjaka vihorio dim - iz jednih veći, iz drugih manji, ovisno od skupljenog familijarnog daha iz prošlosti i budućnosti - iz došljakove kućerine nije se vihorilo ništa.

Tek iza iftara, kad pun stomak ne dozvoljava nikakve nedoumice, jedna grupa viđenijih seljana je otišla u posjet došljaku. On ih je pozvao da uđu. Na donjem boju nije bilo ničeg osim hladne paučine i još hladnijih sjećanja, pa su se morali, uz basamke dovoljne samo za nekoliko dobroćudnih koraka, popeti na gornji boj. Gore ih je čekao domaćin, na minderu kojeg niko do sada nije zamijetio. Kad je prvi dah gostiju izjednačio toplotu sobe i nakana sa kojima su dolazili, domaćin je ustao, i rekao:

- Bujrum! Ovdje, gdje odavno nije bilo bujruma.

Musafiri su posjedali svaki oko svoje šutnje, i čekali. Hladnoća je ustuknula ispod povijenih nogu, ili od neke čudne zelene svjetlosti koja se širila iznad glave domaćina, i doticala svakog od pridošlih. Kad je tišina dospjela do svoga vrška koji već ne bi bio prijatan nego bolan, vlasnik stare kućerine ispod Turbeta je rekao:

- Pa, esselamu alejkum, zemljaci!

- Alejkumusselam, zemljače! - odgovorili su Trnavci.

- Da li postoji ovdje barem jedno oko ili uho koje me se sjeća? - pitao je kućevlasnik.

- Sjećam se tvog glasa. - rekao je Abdurahman Ključanin. - Ali, iz njega ne mogu čuti tvoje ime.

- Ja se sjećam, brate slatki, tvog pogleda. - rekao je Fehko Šabanović. - Ali, u njemu ne mogu vidjeti tebe bivšeg.

- Bio je jedan koji podsjeća na tebe ko što ovaj snijeg podsjeća na lanjski. - rekao je Šeho Čukan. - Ali, mi se toga ne smijemo sjećati.

- Dobro, braćo, - rekao je novi stanovnik Trnove. - Ima vremena za sjećanja, pred nama je cijeli ramazan, a sada je vrijeme za teraviju.

Ćeman-efendija je pošao da predvodi teravih-namaz, ali se sudario sa okrenutim leđima domaćina, ispred kojih se već čulo: "Allahu ekber!" Domaćin se sam proglasio imamom ovog malog džemata. Trnavci su počeli klanjati. Pod onom zelenom svjetlošću, kasnije su pričali, dvadeset rekjata im se stopilo u jedan. Poselamili su se sa svojim zemljakom, i otišli.

Ešhedu en la ilahe ille-llah!

Sutradan navečer, pošto su misli sazrile kao kruške u slami, Trnavci su ponovo posjetili svoga bezimenog zemljaka. Bilo ih je više nego jučer, barem onoliko koliko je veća znatiželja od svakodnevnice. Zelena svjetlost povrh domaćinove glave se uvećala.

- Sjećam se, - rekao je Ejub Bešić - bio sam još previše malehan da bi mi sjećanje dočekalo starost, ali sjećam se, jedne zime, iza one godine koja je progutala i samu sebe, moj rahmetli otac nam kaže da ne izlazimo napolje. Vani se događa nešto, rekao je otac, što zauvijek more zamutiti vaš djetinji pogled. Nismo, dakle, izlazili iz kuće, očeva riječ je nekad bila najjača kandžija, ali smo gledali kroz prozor. I, vidjesmo: čudna kolona već zamiče iza Turbeta - jedan vojni džip, nekoliko sivomaslinastih kamiona, i neka cijev na kraju, koju su vukla četiri konja...

- Moje je sjećanje starije od tvoga rođenja, Ejube.

- rekao je Malić Šabanović. - Već sam tada bio dvaput udarnik. Jednoga zimskog dana, istoga toga tvoga, Ejube, ili njegovog brata, uprava rudnika nas je pozvala da izađemo iz jame. Pred upravnom zgradom, s lijeve strane upravnika, stajao je nekakav čovjek u kožnom mantilu. Upravnik ga je predstavio kao nekakvog važnog insana, ne znam za što, čini mi se da je bio zadužen za naše tajne, a kožunjac je rekao da smo mi najbolji, da na našim plećima počiva trasa revolucije, da nam put revolucije neki kvare, i da se spremimo da idemo ganjati bandu u brda. Dali su nam puške, potrpali u vojne kamione, pa smo krenuli. Nemalo sam bio iznenađen kada sam uvidio da smo krenuli u Trnovu...

- Ja godine ne mogu rasporediti po sjećanjima, - rekao je poljar Hasib - nego po godišnjim dobima. Mada mnogi misle da poljari nemaju što raditi zimi, varaju se. Koliko god priječili domaćim životinjama zijan, toliko smo dužni da divljim omogućimo život. Toga dana, kojeg ste vi bolje utvrdili nego što bih ja mogao, nalazio sam se u Husinoj krčevini. Upravo sam donio naramak sijena i stavio u šumske jasle, kad je zapucalo. Odsvakud! Gušće od snijega!

- Dobro, braćo, svako je sjećanje utvrđivanje. - rekao je domaćin. - Ali, nema veće utvrde od namaza.

Teravih-namaz ponovo je predvodio čovjek sa zelenom svjetlošću povrh glave, i ponovo se dvadeset rekjata stopilo u jedan.

Ešhedu en la ilahe ille-llah!

Trećega dana ramazana ništa se nije desilo, osim

uobičajenih događaja koji inače uskakuju u svaki ramazan: svi su pijanci prestali piti još prvoga dana, a danas, lahki poput pahuljica, trče za svojim snovima koje već ne mogu prepoznati; odjednom se razbolijeva nekoliko ljudi, mahom žena, koji neskriveno žude svoju smrt, nadajući se postati šehidima; selom leluja hadis: "Šejtan kruži po ljudskom tijelu kao krv. Pazite! Stijesnite mu prolaze glađu i žeđu!".

Navečer, međutim, kod pridošlog Trnavca broj musafira se povećava.

- 1952.-ge godine se itekako sjećam. - rekao je Esad Bijelić. - Tada sam postao predsjednik Mjesne zajednice. Lesperina o mom naimenovanju nije, čini mi se, ni prenoćila, a već su mi zalupali na vrata. Ko je? Mi! I bili su oni. Mi idemo ganjati bandu, rekoše, a na tebi je da selo ne sazna ništa. Bio sam mlad predsjednik, duplo mlađi od našeg Maršala, pa sam se, priznajem, htio dokazati. Kud ću? Šta ću? Odlučim da organiziram akciju čišćenja snijega. Rad je, ipak, najbolji tampon za uši. Tako i bi. Selo se malko bunilo, ramazan je, kako će se raditi gladan i žedan, ali - akcija je uspjela: niti je ko šta čuo niti vidio. Sve dok ih ne prevezoše na volovskim kolima...

- Meni sjećanja nisu potrebna, ja imam molitve. - rekao je Ćeman-efendija. - Ali, i molitva je katkad sjećanje. Takva jedna je bila i u januaru '52.-ge. Upravo sam izašao iz džamije, i zatvarao avlijske vratnice, kad se pomoli kolona. Selo je bilo pusto, desila se nekakva akcija na putu prema gradu. Na čelu kolone išla su jedna volovska kola, za njima vojno auto, pa nekoliko kamiona. Na šprajcu volovskih kola bila su poslagana tijela sedmerice ljudi. Lica su im bila

okrenuta prema šprajcu, pa vjerovatno bih i dalje tako stajao praveći se da zatvaram vratnice, da nije bilo te ruke: padala je s kola, gotovo se vukla snijegom, šarajući po njemu prstima. Malo sam bolje pogledao i, tako mi Allaha Milosnog, kunem se, i tada i sada, vidio sam da ta mrtva ruka na snijegu piše, sasvim čitkim harfovima, - bismillu! Tada sam stupio pred nekakvog njihovog predvodnika u kožnom mantilu, i tražio da se pobijenim klanja dženaza. On je kategorično odbio...

- Ja nemam sjećanja. - rekao je Iko. - Imam dvanaest godina, i imam predosjećanja. Ipak, ako se to može nazvati sjećanjem, nekidan je opet u našoj školi bio narodni heroj Jovan Stanivuković, i opet je pričao o ratu. Kaže da je rat trajao mnogo duže nego što mi mislimo. Čak do 1952.-ge godine, kada su pohvatani neki *zelenci*. Na naše dječije pitanje kakvi sad zelenci, zar nisu uvijek bili partizani, Nijemci, ustaše, četnici i domobrani, on je rekao da se to stručno zove *zeleni kadar*, i da su to bili zlikovci koji se poslije rata nisu htjeli predati, pa su na njih organizirane narodne hajke. Jedan od tih zelenaca bio je čuveni Huska Džafić...

Ešhedu enne Muhammeder-resulu-llah!

Nakon te noći, svi smo znali ko je naš zemljak-povratnik. Huska Džafić, posljednji potomak nekada brojne i bogate porodice Džafić, koju su četnici cijelu ubili '42.-ge godine na obali Sane. Jedino se čudom (ili Božijim prstom koji šara događaje po zemlji kao levhe) spasio petnaestogodišnji Huska. Iako malodoban, odmah se prijavio u ustašku

vojsku, a kasnije je, kažu, viđen među prvima i u 13.-toj SS diviziji. Nakon rata, sada već momak, dugo se sakrivao sa svojom grupom po trnavskim šumama. Godine 1952. u jednoj hajci je ubijen, pa je, sa suborcima, vozan na volovskim kolima od jednog do drugog muslimanskog sela kao opomena.

Ešhedu enne Muhammeder-resulu-llah!

- Zašto si se vratio, Huska? - pitali su ga sljedeće večeri Trnavci.

- Ja sam šehid. - rekao je Huska. - A "između onih koji su jedanput ušli u džennet, samo će šehid zaželjeti povratak na ovaj svijet. Zaželjet će to da bi, zbog časti koja mu je ukazana, bio i deset puta ubijen" - tako, kao što znate, govori hadis. I ja ga, evo, potvrđujem.

Hajje ales-salah!

Selom je ubrzo protutnjao glas da se među nama nalazi šehid. Stara polusrušena kuća Džafića postala je pretijesna da primi sve musafire. Ljudi su dolazili kod šehida Huske i molili ga da se za njih zauzme kod Boga. Dolazili su čak i bolesni koji su se nadali preseljenju za vrijeme ramazana. Da presele u ramazanu, i sami bi bili šehidi, ali, ljudska pamet je okovana devizom *što je sigurno - sigurno*, pa su, ipak, molili šehida. Huska je strpljivo slušao njihove molbe, položene na krila njihovih ovozemaljskih zasluga, i jedne trpao na desnu a druge na lijevu stranu svoje duše.

Hajje ales-salah!

Ushićenje što, napokon, imaju šehida, Trnavci su osjećali tokom cijelog ramazana; i čuvali ga kao što se zimi čuva sjemenje proljetnog cvijeća. Ni 27. noć ramazana nije potamnila radost prisustva šehida. Te noći, oči su bile prepune one zelene svjetlosti s vrha šehidove glave. Samo je pokoji momčić i djevojčurak uspio u toj raskošnoj noći, ispunjenoj Božijom milošću, ugrabiti ispunjenje neke, ionako lahko ostvarljive, želje; i djeca su se trzala u snu, draškana vršcima melekovih krila.

Hajje alel-felah!

Prvi dan Bajrama bio je svečan kao i uvijek. Pukla je prangija. Nosane su hedije, neke u srcu, neke samo u rukama, ali, zna se, da je najviše hedija upravo dobio šehid Huska. Mada se on branio riječima da ondje gdje on ide ne trebaju nikakve hedije, i najveća hedija je sam njegov odlazak, one su ostale po cijeloj staroj polusrušenoj Džafića kući, čak i ispred nje.

Hajje alel-felah!

Trećeg dana ramazanskog Bajrama snijeg je napadao više od sjećanja najstarijeg čovjeka u selu, pa je predsjednik Mjesne zajednice Esad morao pozvati selo na akciju.

Allahu ekber!

Akcija čišćenja snijega se širila koliko prema gradu toliko i prema podnevu. Negdje pred podne, prvi čistači su ugledali kako im se približava velika grtalica iz grada. Seljani su radosno uskliknuli, misleći da im stiže pomoć. Ali, oči su se razrogačile, veće od svake pahulje, kada je iza grtalice nahrupila kolona milicijskih džipova i iz njih počeli iskakati naoružani ljudi.

- Gdje je? - prvo su pitali.

- Ko? - odgovorili smo uglas.

- Zlikovac! Huska Džafić! Gdje je?! - vikali su.

- Ne znamo ni za kakvog Husku. - rekli su Trnavci.

Kolona je bijesno, poput vitlajuće snježne prašine ispod teških guma, odjurila prema selu.

Nedugo iza odlaska milicijske kolone, čuli su se pucnji. Dugi, i ravni, kao prosječena zimska tišina. Na kraju, odjeknulo je i nekoliko eksplozija.

Stajali smo nepomični na izlazu iz sela.

Od sela se, prešavši podne, pojavi kolona. Ljudi su se sklonili u prtinu, jedni na lijevu, drugi na desnu stranu. Na sredini kolone nalazio se otvoren kamionet. Na njemu je ležalo, krvavo i mlohavo, neko tijelo. Kosa je prekrila obraz, tako da nismo uspjeli vidjeti lice rahmetlije. Ali, ionako smo znali koga odnose socijalistička kola te 1971. godine, dugo vremena poslije Drugoga svjetskoga rata. Još kada smo u snijegu zamijetili harfove što ih ostavlja šehidova viseća ruka - nasmiješili smo se.

Allahu ekber!

Ubrzo su gradskim bagerima srušili staru Džafića kuću. I sve bi se poravnalo sa zaboravom, da se u godinama kada ramazan pada u zimu, na temeljima Džafića kuće ne pojavi zelena svjetlost, jača od svakog kandilja.

La ilahe ille-llah!

Četvrtog dana ramazanskog Bajrama, prije nego su se susreli blagoslovljeni i obični dani, Atif Ključanin je otišao na Ćabu. Jučer je sabrao kućnu čeljad i pročitao im vasijetnamu, koja je, mjerama srca i kućnog poretka, rasporedila imetak ako bi on, inšallah, preselio na svome putu. Tada se i halalio svakim ponaosob. Danas je učena dova za sretno putovanje, poslije dove narod je pratio Atifa do voza, ispred naroda je išao Ćeman-efendija sa djecom, a ispred svih nečujne sure i glasno "Amin! Amin!". Sa prozora voza Atif je djeci bacio nekoliko novčića, i nestao tamo gdje koraci imaju ritam palmine vene.

Sedam dana o Atifu Ključaninu ništa nismo čuli. Sedme noći cijelo selo je usnilo isti san. U snu je viđen Atif Ključanin, sa čantom u ruci i osmijehom već dodirnutim istokom. Početak sna je nakratko uronio u kasabu na čijem kraju je razgovijetno pisalo *Bosanski Brod*. Kasaba je nestala u klopotanju voznih točkova. Klopot točkova je trajao dva dana, mjerenih aršinima sna. Sve dok se nije pomolila druga

kasaba na čijem početku je pisalo nešto nerazgovijetno i stranjsko - *Trieste*. Pokraj tog mjesta nalazila se ogromna voda, do tad nikad viđena. I selo bi se noćima ljuljuškalo na toj vodi, da se na palubi neke velike lađe nije pomolio Atif sa svojim istočnim osmijehom. Lađa je plovila dugo, sve dok se Atifov osmijeh nije uobličio u mladi mjesec. Tada smo znali da je stigao tamo gdje jezik glačaju harfovi. Lađa je plovila kroz nekakvu crvenu vodu, na čijem su se horizontu jasno vidjeli zvijezda i polumjesec. Kada je lađin kljun dotakao kopno, pojavilo se i ime grada - *Jambok*. Atif Ključanin je zatvorio oči u svom prvom dodiru sa istočnim snom. Selo se tada probudilo.

Sljedećih sedam dana snovi nisu stizali. Pobojali smo se da su vrata istoka za nas vječno zatvorena. Sedme noći, probudio se Atif Ključanin u našem drugom snu. Sjedi na devi i smije se na mjesec koji se njemu smije. Povremeno baci pokoji novčić crnpurastoj djeci što stoje pokraj puta, i tada je njegova ruka znak da je Božija milost dotakla i bijelu ruku na krajnjem zapadu islamskog istoka. Ali, kasno je da se taj znak upoređuje sa znacima prosutim na sve četiri strane svijeta, jer ukaza se grad koji je ime dobio po samom sebi - *Medina*. Srca u snu usklade ritam sa svim srcima Dar-al-Islama. Atif Ključanin, okupan i namirisan, već prilazi Pejgamberovoj džamiji, ljubi zemlju koju su doticale Muhammedove stope, i pokraj mezara Božijeg vjerovjesnika uči dovu kojom zahvaljuje Allahu na ukazanoj časti i milosti. I kaže: "Bože, spasi moj narod!". Mi u snu stajemo u safove i klanjamo za njim. Poslije predaje selama, budimo se.

Narednih sedam dana snove nismo očekivali. Znali

smo da san ima oznaku svetog broja sedam. Treći san je trajao kratko. Toliko da Atif Ključanin u njemu odabere između dva puta onaj koji ga ponovo vraća u Jambok, ponovo na lađu, i da se u njemu očita ime grada - *Džeda* - u kojemu će Atif biti zamijećen na mezaru Hazreti Have. Na kraju sna, još su samo žene uspjele da prouče Ja-Sin za dušu njihove Majke.

Četvrti san je bio ispunjen silnom vojskom, velikim karavanom i malom skupinom bosanskih hadžija na devama negdje u ćošku sna. San je trajao dva dana. Prepun žege, pijeska, i ispucalih usana koje su hladili jedino ajeti.

Na početku petog sna pojavila se svjetlost u koju se nije dalo gledati. Blizu je bio grad, koji se nije vidio, ali je njegova prisutnost bila svuda. I njegovo ime je natkrivalo sve - *Mekka*. Hadžije, među kojima je primijećen Atif Ključanin, silaze sa deva, i pješice ulaze u Grad. Pred njih iz Grada izlaze vodiči sa mekanskim osmijesima i uvode ih u grad. Atif se načas odmara u jednom hanu, pa se pridružuje skupini hadžija, čije crne, bijele i žute kože nije povezivalo ništa osim dina. U tom kovitlacu jezika Atif je pomalo izgubljen, tako da u jednom trenutku svome bosanskom zemljaku kaže: "Ja te ništa ne razumijem. Ili si ti izgubio bosanski glas, ili sam ja prodihao na drugim muslimanskim glasovima." Takav stiže i pred Bejtullah. Sedam puta povorka obilazi Ćabu. Potom, sedam puta od Merve do Safe i od Safe do Merve. Kretanje se dešava u smjeru obrnutom od kretanja sunca, jer djeca Ibrahimova, podjednako i Ismailova i Ishakova, svoja svetilišta obilaze takvim krugom. Dok Atif sedam puta ponavlja uspomene koje nikad neće izblijediti, u snu se

nad povorkom pojavljuje Hazreti Hadžera, žena pejgambera Ibrahima, koja po ko zna koji put ide od Merve do Safe, tražeći vodu za svog sina Ismaila. Poslije sedmog obilaska nastupila je noć koja je trajala nekoliko noći u snu.

Šesti san se pojavio dva dana prije Kurban-bajrama. Bio je pun hadžijskih duša, koje su polahko, pod stalim suncem, išle prema Arefatu, mjestu udaljenom tri do četiri sata istočno od Mekke. Na Arefatu su nad usnulim Atifom prespavali i naši snovi. Sutradan, u probuđenim snovima u safovima su stajali muslimani iz svih ćoškova svijeta, i molili se. Na vrhu Džebeli-Rahmeta stajao je imam i predvodio molitvu. Poslije svakog dizanja bajraka pokraj njega, iz stotina tisuća grla u jedan glas se složi: "Lebbejke! Alla-hume lebbejk!" U tom ogromnom glasu ni u snu se nije mogao razabrati Atifov bosanski glas.

Sedmi san je bio razbijen na osamdeset i tri komada. Sutradan, na prvi dan Kurban-bajrama, snivači su se sastali da spoje osamdeset i tri sna u jedan. Sklopila su se osamdeset i dva komada sna, osamdeset i trećeg nigdje nije bilo. Postupak sastavljanja sna trajao je nekoliko puta, ali se cjelovit san nije dao sastaviti. Jedni su u svome snu donosili sliku mjesta Muzdelifa. Drugi akšam i jaciju u varošici Mini. U trećem komadu sna nalazio se san svih hadžija uoči Bajrama. U četvrtom su viđene hadžije kako kolju kurbane. Nekoliko sljedećih snova bili su ispunjeni putevima od Mine do Mekke, i natrag. U osmom snu se čula muzika duga tri dana. U devetom su gruhali topovi. U desetom su rakete parale nebo. Jedanaesti san je krcat tezgama, tepisima, sinijama, serdžadama. Dvanaesti je prepun ruku, crnih, bijelih,

žutih, koje slažu svoje grijehe po nebeskom crnom kamenu. Osamdesetdrugi dio sna bio je ustvari jedna velika kapuljača ispod koje se nije vidjelo lice.... Ni u jednom snu nije bilo Atifa Ključanina. Ćeman-efendija je u tome vidio znak da je osamdeset i treći dio sna ostao kod samog Atifa, i da treba sačekati da se on vrati. Još je dodao da kapuljača i osamdeset i tri dijela sna upućuju na smrt, jer i Ja-Sin ima osamdeset i tri ajeta.

Taj Kurban-bajram bio je više okrenut Ćabi nego samom sebi. Ćeman-efendija jeste, doduše, proučio još dvije dove na bradu budućim hadžijama; bilo je i šerbeta, kafe i limunade; paljeni su kandilji; čule se prangije - ali, svi smo još bili duboko uronjeni u svoj komad sna.

Vratile su se i bosanske hadžije, ali među njima nije bilo Atifa Ključanina. Nekoliko hadžija iz Sanskog Mosta i okolice sjećali su se Atifa, ali njihovo se sjećanje završavalo na početku osamdeset i trećeg komada sna. Kada je snijeg navukao tišinu nad selom, i da u njoj ne bi nestalo Atifovo lice, odlučili smo da po njega, ili po glas o njemu, pošaljemo evliju Ferhata Karića. Ferhat je, nakon nekoliko dana, na jednoj od svojih peta donio hadžiju Atifa. Ili ono za što smo pretpostavljali da je on. Naime, Ferhat je donio jedan crni ogrtač sa kapuljačom, komadić ćabenskog ćilima, i omanji krčag vode uzete sa vrela Zemzem. Ispod kapuljače se doduše čuo Atifov glas, ali se nije vidjelo lice. Glas je rekao da lice pokazati ne može, jer bismo od njega svi oslijepili. Ferhat je to stanje jednostavno nazvao kugom. Atifovo lice ispod kapuljače pokušali smo izvući vodom sa šehidskog izvora, ali se voda vraćala ispod kapuljače kao da ništa nije dotakla.

Atifova bolest nije bila znana našem zavičaju.

Četvrtog dana sljedećeg Ramazanskog bajrama preselio je hadži Atif Ključanin. Ogrtač sa kapuljačom zavijen je u ćefin, a ćefin posut sa onom zemzem-vodom. Ćeman-efendija je ćefin preporučio Bogu riječima: "Šehid je onaj koji, na Allahovom putu, umre od kuge". A nama je ostalo da se nadamo da će hadži Atif Ključanin na beskonačnim putevima nebeskim uspjeti sastaviti naš san.

I moj put može postati put u beskraj, ako ne pronađem svoje izgubljeno ime.

Nakon lutanja od jedne do druge džamije, našao sam se na početku kruga, oivičenog srušenim minaretima, prepunog bezimenih ljudi, poznanika i rođaka, koji me nisu vidjeli. Sada, stojim na rubu grada, koji se ne sjeća moga imena, na davno ugašenom pružnom kolosijeku.

Potpuno i bezuvjetno sâm.

Za samoću je potrebno imati neograničeno puno vremena. A mladost je stiješnjena u vrijeme poput mladića što nosi iznošeni kaput starijeg brata koji odrasta sporije. Starijeg brata nisam imao, ali ni vremena da u očima mlađe braće provjerim svoje odrastanje. Onda su došle knjige, iz njih se uvijek pomaljala ruka koja me izvlačila iz samoće kao iz živog blata. Na kraju, plašio sam se ostati sâm: izbjegavao sam prazne ulice; bilo mi je nelagodno, samom, u šumi ili

polju; užasavao sam se pomisli da završim u tamnici, a da ne mogu ni sa kim razgovarati, ili barem čitati.

I sada, evo, liječim se od bezuvjetne samoće tako što ulazim u draga vremena, u sretne male sobice. Dočekujem sa komšijama i rođacima Husku Džafića, prvog trnavskog šehida koji se vratio. Ispraćam sa cijelim selom na hadž Atifa Ključanina, pratimo ga u snovima, tražimo izgubljeni komad sna koji bi sastavio suru Ja-Sin. Svratim do Eke Kičina, da me nauči prve biciklističke okretaje. Pokušavam odgonetnuti ime na licu jednoga mladoga neimara, koji onomad dođe da u Trnovi napravi prvi seoski zahod na svijetu.

Ipak, da nije Božijeg prisustva, sve bi bilo uzalud. Za sebe do sada nisam mogao ustvrditi da sam vjernik, ali ni bezvjernik. Bezvjernik je ostavljen od Boga, i to je, mislim, najveća kazna koja se čovjeku može desiti. Uvijek sam osjećao Njegovo prisustvo, samo što sam bio nemaran u traganju za putevima prema Njemu. Da li je samoća jedan od sigurnih puteva?

Krenem zapuštenim pružnim kolosijekom, mimo table na kojoj još uvijek piše: TRNOVA 4 km.

Božiji putevi, mada široko razgranati i beskonačni, ponekad se jednostavno skupe u krug.

Očit primjer Božijih puteva, raspuća i krugova bio je Ekrem Kičin zvani Eko. Kismet mu je od rođenja bio odredio put, kratak kao dječiji jorgan. Ekina braća Šefik,

Refik i Teufik prošli su putem kismeta prije nekoliko godina, i završili jedan do drugoga u našem malom greblju. Svi su bili veoma daroviti učenici, blistavo su završavali osmoljetke, odlazili u učiteljsku školu u Banjoj Luci, i na završnoj se godini razbolijevali od bolesti bez imena, ako se jednostavno nije zvala smrt. Sa studija su dolazili mirni i podbuhli, neprirodne debljine, koja nije poticala od zdravlja nego od bolesti, gotovo vodene. Nedugo zatim, svoju vodenu tajnu odnosili su u kabur.

Ekrem Kičin od malehna je nastojao izbjeći kužne puteve svoje braće. Bog mu je podario bratsku nadarenost, ali i zehru svjetlosti koja je rasvjetljavala dunjalučke tajne. Revnosno je išao u mejtef. Potom je učio sufaru i nekakvu zbirku koju je sastavio Ćeman-efendija za poboljšanje vjerske obuke. To je bila šapirografirana sveska sastavljena od mnoštva hadisa, isječaka iz Gaševićevog *Mevluda* i komentara samoga Ćeman-efendije. Kada je Ekrem Kičin proučio i hatmu, otvorila su mu se vrata drukčija od onih njegove braće, i on je, po preporuci Ćeman-efendije, zakucao na vrata Medrese u Sarajevu.

Sa Medrese je godišnje dolazio u selo da za ramazanskih dana, kao softa, pomogne Ćeman-efendiji. Ljudi su ga zagledali i poredili sa rahmetli braćom. Ali, na Eki se nije dalo primijetiti ništa sa drugoga svijeta. Naprotiv, bio je lijep i rumen, velikih očiju i još većeg osmijeha pročišćenog ajetima. Djecu je učio lijepom pisanju, a poslije mejtefa učio ih je i vožnji biciklom.

Kada je, nakon svršene Medrese, otišao na prestižnu islamsku školu *Al-Azhar* u Kairu, svi smo pomislili

da je Eko već izbjegao puteve svoje braće i da je spašen. U jedinom svome dolasku iz Kaira pričao je o *Al-Azharu*: o ptičijim figurama postavljenim na vrhu triju stupova koje su sprječavale dunjalučke ptice da se legu u džamiji; o historijatu škole od graditelja Dževhera el-Katiba es-Sikilija do današnjeg statusa Sveučilišta; o šarolikosti islamskog svijeta što ga džamija skuplja pod svoje svodove; o studiju iz oblasti fikha, tevhida, Kur'ana i hadisa. I tada je primijećeno da mu sa lica ne silazi osmijeh izglačan ajetima.

Po završetku studija na *Al-Azharu* Eko Kičin se, umjesto na mjesto profesora u sarajevskoj Medresi, vratio u selo. Seljani su pomišljali da je tu samo privremeno, i da se odmara pred naporan rad u Sarajevu. Ali, prošla je i godina dana, a Eko nije odlazio na Medresu. Dapače, počeo se baviti stvarima koje mi nismo razumjeli, niti nam je Allah dž.š. dao pamet da im se barem približimo. Sa sobom je iz Kaira donio čudan spoj naukovanja o alhemiji i učenja vahabita. U drvenoj šupici, koju je sklepao nakon svog dolaska, danima je eksperimentirao u nekim tavama, avanima, staklenim posudama i cjevčicama. Po močvarama je skupljao blato, a po gradinama crvenu zemlju. Dok je sve to miješao, zagrijavao i destilirao, zagledao je u knjige, neku staru kupusaru Rodžera Bejkna na engleskom, i neki priređeni spis Džabira ibn Hajana na arapskom. Govorio je da je Zemlja ustvari jedan veliki grumen zlata, samo što trebaju milioni godina da svemir od njenih sadašnjih sastojaka napravi taj grumen. Zato je, kaže, on odlučio da taj proces ubrza, pomoću svojih alhemičarskih naprava.

S druge strane, otvoreno je tvrdio da je vahabit i ljude uvjeravao da postanu vahabiti. Naučavao je da su sve stvari kojima se klanjamo lažne, i da se jedino smijemo klanjati Allahu dž.š. One koji se klanjaju drugim stvarima osim Allaha treba ubiti. Oštro se usprotivio našem posjećivanju šehidskog mezara na Turbetu, i svakoga ko to čini nazivao je mušrikom. Govorio je da se zavjet može dati samo Allahu dž.š., i da to što ga dajemo bližnjima, prijateljima ili djevojci je bogoskrvnuće. Jedne je džume održao veliki vaz o bogoskrvnuću kojeg činimo kada se zavjetujemo domovini, socijalizmu i posebno drugu Titu. Prezirao je ljude koji puše, i govorio da svakog ko koristi duhan treba izbičevati. Zalagao se žustro za ukidanje tespiha. A i prema radiju, televiziji, kinu, i bilo kakvim novinama bio je neumoljiv. Govorio je da su to stvari izašle iz šejtanske ruke.

Seljane sve to nije mnogo uzbuđivalo, Ekina naukovanja pripisivali su džinima koji izlaze iz prevelikog broja pročitanih knjiga. No, vlasti, koje je zabrinjavalo sve što ne maršira socijalističkom koračnicom, načule su od nepoznatih hasumljivaca za "proroka" iz Trnove. I, jednoga dana ga odvedoše u crnoj marici. Eke Kičina nije dugo bilo. Neki su govorili da je u zatvoru u Zenici, a neki opet da je u ludnici u Vrapču. Bilo kako bilo, Eki su za cijelo to vrijeme izbivanja istjeravali iz glave meleke i utiskali šejtane sa petokrakom zvijezdom na čelu.

Poslije duge socijalističke alhemije, dovezli su ga u istoj crnoj marici. Ali, to više nije bio naš Eko. Ovaj je bio debeo, podbuho od lijekova po socijalističkim zatvorima i ludnicama, šutljiv i miran. Jedino se noću od njegove kuće

čulo jako harlaukanje, teško poput grumena zlata. Tada je tamo nošena Muharemovca i pokušavala liječiti njegove delirije. Po selu je tražen ovan koji se još nije pario, klan je kao kurban, i od njegovog mozga pokušao se liječiti Eko Kičin. Ipak, i dalje se čulo teško jaukanje, pomiješano sa nekim nerazumljivim riječima, poput žive, sumpora, kufra, džihada... Pokušano je i sa basmama, pa se je iz Eke danima istjeravao urok:

Bilobrk projde
preko sinjeg mora
do Dragog Boga
od Dragog Boga
donese Ekremu
zdravlje i veselje
a odnese urok
i zazor i začud.
Veledalin amin!

Sve je bilo uzalud. Eko Kičin umro je jedne večeri uoči petka. Djeca pamte da su ga toga četvrtka vidjela kako uči voziti bicikl, i svaki put pada, podbuho i težak. Ljudi će upamtiti osmijeh izglačan ajetima, koji ga nije napuštao ni kada je on napustio sam sebe. Ćeman-efendija je nad otvorenim kaburom rekao da je šehid onaj ko stečeno znanje prenosi na druge, pa zbog toga umre. Skupljajući tako Božije puteve, razgranate i beskonačne, u jedan, vječni, krug.

Događaj koji se zbio krajem šezdesetih godina prepun je puteva, stranputica i krugova. Njegov početak se nalazio u davnom vremenu, vremenu koga se još sjećaju samo muzeji i poneke knjige; a kraj će mu se pojaviti izgleda tek za nekoliko stoljeća, možda u nekom drugom mjestu i prilici.

Ali, da ne okolišamo kao pauk oko leptira, vrijeme je da se na ulazu sela Trnove, izgubljenog u gradilištima historije poput grudvice blata, pojavi čovjek čiji jedini prtljag je bila vidljiva nakana da nešto u tom mjestu učini. Kada je istupio pred okupljeno selo, svi su odmah primijetili nekoliko upadljivih stvari: čovjek je bio stranac, ali je svakog mještanina podsjećao na nekoga bližnjeg; mada je bio mlad, primijećeno je da ima kratke nokte, i da će živjeti kratko; također, uočeno je da kani u tom svom kratkom životu nešto golemo učiniti, jer je imao veoma duge obrve, prave simbole gordosti. Mladi čovjek kratkih nokata i dugih obrva nije dozvolio nikakve nedoumice, nego je dovoljno glasno i jasno rekao da je došao u selo da napravi - zahod! Seljanima je to doduše bilo čudno, zahoda su imali dovoljno a niko nije nikada ni čuo da neko selo ima javni zahod, ali su pristali, priklanjajući se drevnoj devizi *Siromahu je zauhar i kad mu muha uleti u guzicu.* Malo negodovanja je izazvala buduća lokacija "prvog seoskog zahoda u historiji" - pokraj džamije - no, mladić kratkih nokata je svojim dugim obrvama učas otklonio i tu nedoumicu, jednostavnom konstatacijom da bi naša seoska džamija bila time posve zaštićena od bilo kakvog prljanja.

I, krajem šezdesetih godina graditeljskog vijeka selo Trnova je polahko počela ulaziti u svjetske anale. Radi istine, moraju se reći dvije pomalo neobične činjenice: mladi neimar je kudikamo više vremena utrošio na pripreme nego na gradnju; i jedinog pomoćnika je našao u gluhonijemom Husrefu Bešiću zvanom Kasalja. Sa ženama u selu napravio je prvi posao: otkupio je svo mlijeko i sva jaja u roku od sedam dana davanja njihovih krava i kokošiju. Kasalja je kopao duboke trapove, u njih stavljao veliku burad, jedne za mlijeko, druge za jaja. A iz grada je dotjerano nekoliko vreća soli.

Niko nije ni slutio graditeljske namjere mladog neimara. Jedino je primijećeno da mu se nokti sve više smanjuju a obrve produžavaju. Sedme noći priprema za gradnju (kada su burad bila puna mlijeka i jaja) Kasalja je usnio sljedeći san: jedan čovjek sa visokim turbanom i dostojanstvenim čelom (što je bilo dovoljno da se u njemu odmah prepozna neki vladar, u najmanju ruku kakav namjesnik na Bosni) poziva pred sebe nekakvog neimara i pita ga: "Šta treba najprije napraviti, kad se pravi džamija?" Neimar je bio vidno začuđen, u vremenu u kojem čuđenje nije bilo dozvoljeno, pa je odgovorio: "Džamiju". U Kasaljinom snu potom je viđen neimar obješen na lipu, kao očit dokaz da dostojanstvenik nije bio zadovoljan njegovim odgovorom. Više lipe, na sedam dužina njene visine, još se samo dalo iščitati naziv mjesta u kojem vladari vješaju neimare - *Trn.*

Sutradan je Kasalja počeo miješati malter za zahod, čas onaj od soli i mlijeka, čas onaj od soli i jaja. Cijelo vrijeme je nešto mumlao i ispod oka pogledavao mladog

neimara. Dan je, ipak, završio sa dobro napravljenim temeljima. Ali, u Kasaljinom snu iste večeri temelja nije bilo ni na vidiku. Ponovo se pojavio čovjek sa visokim turbanom, i ponovo se pred njim nalazio neki neimar, samo sada potpuno drukčijeg lica od neimara iz prošlog sna. Pitanje je, također, bilo isto. Odgovor malo drukčiji ("Treba napraviti imaret, gdje će radnici dobivati hranu!"), ali vidljivo pogrešan, jer eno ga visi na drugoj strani lipe. A više lipe, na istih sedam dužina, pored *Trna* mogao se iščitati i početak godine u kojoj se sve to dešava - *153*.

Drugog dana gradnje "jedinog seoskog zahoda na svijetu" na temeljima se ukazala konstrukcija, drvena doduše, ali od nekog bijelog drveta, nepoznatog ovdašnjem vjetru. Na kraju toga dana, Kasalja već nije mogao nositi teret obješenih lica, pa je dugo mumlao okupljenom svijetu, vodio ljude do pijeska za gradnju i na njemu klipom crtao nekakvog čovjeka sa visokim turbanom na glavi. Ljudi su se samo zgledali, i pritisnuti prevelikim teretom dnevlja žurili kućama da taj teret istresu u san. Kasalja se uvečer dugo borio da ostane budan, ali uz prvi kliktaj horoza neko mu je navukao san kao bošču. U snu je, naravno, i dalje sjedio čovjek sa turbanom, pred njim stajao neimar sa trećim licem, a između njih je bilo razapeto isto pitanje kao špaga na građevini. Treći neimar je malo sačekao, pogledao preko te špage, i rekao: "Treba najprije napraviti zahod, da ne bi radnici onečistili sveto mjesto oko džamije." Dostojanstvenik se napokon nasmiješio i rekao: "Tačno. Možeš početi graditi džamiju. Dozvolu ti daje lično Gazi Husrev-beg, namjesnik na cijeloj Bosni". Na kraju sna stajala je džamijska lipa, s

koje su upravo odlijetala dva goluba ili meleka, nije se tačno moglo razabrati. Poviše lipe, ali sada razvučeno po cijelom mjestu (koje je isuviše ličilo na Trnovu), pisalo je *Trn 1537.*

Nakon trećeg Kasaljinog sna, događaj se užurbano bliži kraju. Mladi neimar - gotovo bez nokata, sa obrvama koje mu padaju na lice - grozničavo završava krov zahoda, na zahodsko sljeme urezuje dvosjeklu sjekiru kao znak dobrodošlice svim putnicima-namjernicima, i zahod na kraju farba u svih sedam duginih boja. Tako je napravljen "jedini seoski zahod na svijetu", pored trnavske džamije, jedne od mnogobrojnih starih džamija što ih je posijao po Bosni sultanov namjesnik Gazi Husrev-beg za vrijeme svoga drugog vladanja (1521.-1541.) Kada su stigli seljani, da vide to šareno čudo, zatekli su Kasalju kako stoji nad likom nekakvog čovjeka pod turbanom, iscrtanog u pijesku. Niko nije ni pomišljao da čovjeku skine turban, jer da jeste, ispod turbana bi se pojavilo dobro im znano lice: lice njihovog gluhonijemog Husrefa Bešića zvanog Kasalja. Događaj se, rekosmo, vratolomno bliži kraju, pa se nema vremena za kojekakva pješčana lica. Vrijeme je da se pronađe lice mladog neimara: u zahodu, bez ikakvog znaka života, nađen je neki nepoznat čovjek, obrva spuštenih preko cijeloga lica, tako da bi to moglo biti lice bilo kakvog putnika-namjernika. Neznanac je u šakama čvrsto, toliko da su mu poispadali nokti, stiskao nekakvu cedulju. Niko nije ni pokušao da je iščupa iz tih šaka bez nokata. Da je cedulja izvučena na posljednje sunčeve zrake toga dana, na njoj bi se jasno moglo pročitati: *Ja sam onaj iz prvoga sna.*

Događaj je završen. Barem što se tiče njegovog

dijela u malom selu Trnovi, izgubljenom u graditeljskoj eri kao sićušna fleka maltera spravljenog od jaja i soli. Na nama je bilo da sutradan još samo kraj džamijskog zahoda za Ćeman-efendijom ponovimo hadis koji kaže da je "šehid onaj koji je nešto uvakufio, a nagrada mu u džennetu teče dok traje vakuf". I na džennazi nepoznatog putnika-namjernika proučimo fatihu.

Da postoje događaji što se kreću po krajnjim granicama ovoga i onoga svijeta, pokazalo se sredinom sedamdesetih godina. (U dobu, dakle, kada se nijekalo svako postojanje drugoga svijeta, kamoli njegovih dodira i granica sa ovim "jedinim", komunističkim) Za tu, gotovo naučnu istinu, pobrinuli su se, ni manje ni više, nego jedan prosjak i jedan komunist.

Prosjak Apat, čije ime i prezime znaju možda samo prašnjavi putevi i posigurno *knjige u kojima se zapisuju ljudska djela*, došao je davno u ove krajeve, kao živi dokaz, makar odrpan, da i u Makedoniji ima muslimana. To je podupirao makedonskim "tatakanjem", simpatičnim završecima bošnjačkih riječi na "ta".

- Sadakata, braćo, sadakata! - govorio je prosjak Apat, nakon svake džume, stojeći pokraj džamijskih vratnica.

Vehab Čukan, jedini seoski komunist, nije, naravno, išao u džamiju. Za ovu priču je nebitno gdje je skrenuo na stranputicu komunizma, ali se zna da sadaku i zekjat nije davao, pripisujući ih ostacima feudalne svijesti. Podrazumi-

jeva se onda da se njegovi komunistički putevi i putevi sadake prosjaka Apata nisu mnogo doticali. Samo ih je jednom, i to doslovno, pomiješao Bog.

Prosjak Apat i komunist Vehab možda nisu umrli u istom danu, ali su istoga dana pokopani. Apat je nađen u jednom od seoskih grebalja, gdje je počesto spavao, a, evo, sada je na greblju usnio i posljednji san (ako prosjaci uopće imaju snova?). Vehab je umro u svojoj kući, obojenoj u crveno, i posigurno se zna da je imao posljednji san: molio je, ni sam više nije znao koga, da ne završi kao priprosta hrana za crve, i da iz njegovog "materijalističkog tijela" izađe bilo šta što bi ličilo na dušu. Koliko je to bilo vidljivo na dan njegove sahrane - nije mu udovoljeno.

Džennaza prosjaku Apatu bila je jedna od najvećih u tom kraju. Dolazili su ljudi odsvakud. Prosjak Apat je zamotan u bijeli ćefin i položen u kabur. Mnogi se kletu da su u kaburu vidjeli oveću serdžadu od svjetlosti, itekako dobro počivalište za svakoga mejita.

Sahrana komuniste Vehaba bila je najmanja otkad selo pamti džennaze. Došla je šaka komunista iz grada, i rodbina koja se vidljivo uzmeškoljila jer nije znala da li dići ruke prema nebu i proučiti fatihu ili izrecitirati nešto iz *Komunističkog manifesta*. U svakom slučaju, prosjak Apat je otišao na ahiret ispraćen Božijim riječima, a komunist Vehab isuviše ljudskim, u kojima je jedino svjetlo bilo ono na kraju kapitalističkog tunela; ako se i to svjetlo moglo probiti kroz drveni kovčeg u kojemu je zakopan Vehab.

Putevi Apata i Vehaba tada se, zapravo, nisu dotakli (ne da bi to bilo očito). Potrebno je da ova priča požuri

barem pola godine, da se u njoj pojavi treće lice, pa da sve bude jasno.

Nakon pola godine od Apatovog preseljenja u selo je stigao - njegov sin! Selu nije bilo ni na kraj pameti da bi Apat mogao imati bilo koga (osim bijede), ali došljakovo "tatakanje" bilo je dovoljna garancija da se Apatov sin ozvaniči. Sin je otišao na očev mezar, proučio fatihu, platio da se prouči nekoliko jasina, i - tražio očeve pare. Kako pare nisu nađene na ovome svijetu, potražene su na onome. Naime, odlučeno je, nakon Ćeman-efendijinog aminovanja, da se otkopa mezar prosjaka Apata. Grobar Keta, preko čije je lopate prešlo nekoliko džemata s ovoga na onaj svijet, prvi put je doživio da mu lopata udari u nešto tvrdo, dovoljno tvrdo da ne pripada muslimanskom adetu. Poslije dužeg otkopavanja, sada već prepunog straha, grobar Keta je otkopao - drveni mrtvački sanduk! U dasku sličan sanduku Vehaba Čukana zvanog Komunjara. Pošto je već učinjen toliki napor pri otkopavanju, za svaki slučaj otvoren je i mrtvački sanduk. U njemu je nađen Vehab Čukan (da li sa svojim nadimkom ili ne - to će odgonetati tek stoljeća što dolaze). U desnoj ruci čvrsto je stezao nekakvu kesu, koja je zvečala sama od sebe. Kada je prebrojan novac iz kese, i upoređen sa godinama Vehabovog neplaćanja sadake i zekjata, utvrđeno je da su se cifre poklopile.

Dugo vremena su vođene rasprave o tom događaju. Ćeman-efendija je tvrdio da je Bog Vehaba mrtvog prevjerio, jer je svoju vjeru prodavao i krao zekjat. Drugi su mislili upravo suprotno: da se je Vehab u posljednjem trenutku dohavizao, pa mu je Bog oprostio nevjerničke grijehe.

(Kao dokaz za to su pare koje mu je Bog dao da otkupi grijehe!) Prastara Muharemovca je pričala o događaju iz vremena Austrije, kada je jedan Trnavac služio nekakvu kćer austrijskog cara Koštra; kaurkinja se zaljubila u muhamedanca, i tajno primila islam; razboljela se (kao u svakoj legendi), nagovorila oca da pusti momka na slobodu, a njemu rekla da će u njenom grobu naći mnogo novaca; otkopavši, međutim, djevojčin grob, Trnavac je u njemu našao tijelo svoga seoskog imama; tek došavši kući, saznao je za imamovu smrt, otkopao njegov mezar i u njemu našao djevojku sa blagom, s kojim je obnovio turbe, nakon jednog od čestih naših stradanja. Muharemovcina priča zavrijeđuje ovoliku iscrpnost samo iz jednog razloga: da se pokaže koliko su se vremena promijenila. U Trnovi nije izgrađeno još jedno turbe, niti je sin prosjaka Apata bilo šta drugo uvakufio. Prvim vozom otišao je u Makedoniju, tamo gdje jezik "tatače", a prosjaci umiru u tuđini.

Moguće je da je sve moralo ispasti upravo tako, jer nikome nije palo na pamet da raskopa mezar Vehaba Čukana-Komunjare. To nije učinjeno iz više razloga. Prvi je, svakako, da bi komunističke vlasti to mogle shvatiti kao skrnavljenje crvenih grobova. Drugi je u zazoru da se poremeti zaslužni mir merhametlije Apata. A treći leži u bojazni da bi i u Vehabovom grobu ponovo bio nađen Vehab, što bi bilo previše.

Odnos komunizma i religije Trnavci su osjećali

neposredno, toliko da se više niko nije ni pitao šta je tu duša a šta tijelo. Ustvari, niko se više ništa nije pitao. Čekić sa komunističke zastave osjećali su svakodnevno na svojim leđima, a srp se pojavljivao na kraju - u ruci jedne spodobe koja je uzimala duše.

Odnos komunizma i religije bio nam je posve jasan 1967.-me, kada smo ukopali Imšira Begića. Oči su nam se otvorile, prepune straha doduše, ali dovoljno da se u njima pročita priča o Imširu Begiću, revolucionaru i muslimanu:

Imšir Begić, sin zemljoposjednika Bešira Begića, susreo se sa marksističkim idejama kao student arheologije u Zagrebu. Njegovo prilaženje komunistima (kao i zaluđenost mnogih sinova bivših begova) može se objasniti jedino otaščalom krvi, kroz koju historija nije prolazila nego je samo povremeno plakala. Godine 1935. odlazi u Moskvu. Radi u Balkanskom odjelu Kominterne, stanuje u poznatom hotelu za komuniste emigrante "Metropol", i druži se sa mnogim međunarodnim komunističkim funkcionerima. Svi su, naravno, imali konspirativna imena. Mnogo vremena kasnije iza jednoga takvoga imena ugledat će lik predsjednika svoje domovine. Godine1936., međutim, Imšira Begića i budućeg predsjednika razdvojit će Staljinova čelična pesnica: Imšira odvode u Sibir, a kominternovski špijun, budući predsjednik, vraća se u Jugoslaviju, i, već iduće godine, postaje generalni sekretar KPJ.

Pošto se Imširov sibirski život skoro i ne dotiče rodne Trnove (a o Staljinovim logorima se već prilično zna), mi ćemo o tome reći samo ovo: Imšir Begić ubrzo shvaća svoje komunističke zablude (u tome mu nesebično pomaže

NKVD); nakon isteka desetogodišnje robije, biva ponovo optužen po istom paragrafu, kao agent Gestapoa, na još deset godina; 1947. Imšir Begić bježi iz logora u Krasnojarsku; uspijeva, potpuno iscrpljen i izgubljen, stići u neko zabačeno selo udaljeno desetak dana od Ačinska.

Selo je bilo baptističko, i imalo je neobičnu historiju. Godine 1907. caristička vlast je iz okolice Kurska prognala u Sibir četrdesetak seljaka sa porodicama, jer su pripadali nekoj vjerskoj sekti. Naseljeni su nedaleko od Ačinska, i bavili su se zemljoradnjom. Zemlja je bila plodna, pa su živjeli dobro. Godine 1914. odbili su mobilizacijske pozive, pošto su bili baptisti. I revolucija je kraj njih prošla poput dalekog tutnja. Od 1918. do 1923. u Ačinsku su se mijenjale razne vlasti: sovjeti, menjševici, Česi, sve dok nanovo nisu došli boljševici. Baptisti se nisu protivili ni kolektivizaciji, ionako su živjeli kolektivno. Tek kada im je hram pretvoren u klub, koji niko nije posjećivao, seljaci su odlučili da se isele. Ponijeli su dio oruđa i poveli stoku. Pošli su duboko u sibirsku prašumu. Nakon deset dana, stigli su u jedan kraj za koji su ocijenili da je plodan, i tu ubrzo napravili naselje. Dugo vremena su živjeli potpuno odvojeni od vanjskoga svijeta, povezani samo sa svojim baptističkim bogom. Godine 1947. u selu se pojavio Imšir Begić, musliman.

Imšir je sa baptistima živio do 1951. godine. U početku nije obraćao pažnju na njihovu veliku pobožnost, bilo mu je dovoljno što ga ostavljaju na miru. Međutim, pošto su seljani svakodnevno bili zabavljeni molitvom, a, s druge strane, način njihovog života je neodoljivo podsjećao na Imširovo djetinjstvo, u njemu se sve više pojavljivala želja za Bogom.

I, kako se Bog najčešće pokazuje preko dječijih tepanja, komunist Imšir se, naravno, sjetio svoga trnavskog porijekla. Osamdesetogodišnjeg Nikifora upitao je da li bi selu smetalo ako bi se on molio svome Allahu. Starac je odgovorio da je svaki Bog bolji od đavola. Imšir je prikupio ono malo ajeta i sura iz djetinjstva, i počeo klanjati. Nakon četrdeset dana od prve molitve, u nijetu mu je pomogao san. Noćima je sanjao nove ajete i sure. Jutrima ih, guščijim perom umočenim u sok od maline, brižno bilježio. Seljaci su se ubrzo zainteresirali i za njegovu molitvu i za pisanje. Dugi razgovori, Imširova dobrota i čistoća pet puta na dan, urodili su prvim plodom: baptisti su muslimanu napravili malu džamiju! Uzalud ih je Imšir odvraćao od tog nauma, objašnjavajući im da je džamija za jednoga muslimana nemoguća. Ali, napravljena je džamija, jedina džamija na svijetu u kojoj je i imam i džemat bio jedan jedini čovjek. A da sve ne bi palo u puki pokušaj, Allah je, ili neodoljiva čistoća, pred Imšira, jednoga dana, postavila Nikiforovog najmlađeg sina, koji je rekao: "Želim biti što i ti, brate!" Što se, pak, pisanja tiče, odlučujuću ulogu su imala djeca. Njihova radoznalost je prevagnula da ih Imšir počinje opismenjavati. No, tu su već nastajali problemi. Bivši logoraš je znao za seosku odiseju i njihovu odluku o vječnom skrivanju, pa je ruska pismenost bila nepodesna. Latinska mu se učinila nerazumna za duboki Sibir. A arapsku nije poznavao. Odlučio se za - bosančicu! Odluka je, čini se, logična: dugogodišnji konspirativac, arheolog po vokaciji, u konspirativnoj sredini, prigrabio je pismo koje je mogao dešifrirati malo ko, a sjećalo ga se samo - vrijeme.

Godine 1951. bahnuli su NKVD-ovci! U selu su zatekli stotinu osamdeset duša, pola baptističkih pola muslimanskih, dva Božija hrama jedan do drugoga, i mladež opismenjenu nekim nepoznatim pismom. Pitali su ko je u selu vođa. Odgovoreno im je da ovdje nema vođe, da su svi jednaki i da postoji samo jedan vođa, a to je Bog, pa neka se odluče između Jednoga.

- Što radite ovdje? - pitao ih je komandir, pokazujući na Božije hramove.

- Molimo se Bogu. - rekli su i muslimani i baptisti.

- Tako, tako, dom za molitvu. - rugao se komandir - A gdje su vam radio-aparati?

- Nemamo toga. I ne znamo šta je to.

- To ćemo vidjeti. - zaprijetio je komandir.

A što komunističke oči nakane vidjeti, one i vide! Iz Rejonskog komiteta je stigao zaključak: selo se prebacuje prema rejonskom centru kako bi seljaci bili bliže civilizaciji. Ljudi su klekli u snijeg i dugo molili. Žene su jecale. I, nakon dvadeset i pet godina, nova odiseja, koja se poslije deset dana završava u Ačinsku. Žene i djecu su smjestili u veliku zatvorsku ćeliju, muškarce u drugu. Istraga je trajala dva mjeseca. Selo je optuženo da je povezano s američkom špijunažom i da je pripremalo oružano rušenje sovjetske vlasti. Džamijski alem je, po NKVD-u, služio kao antenski odašiljač, a bosančica kao šifrirano pismo. Seljani su se na zapisniku potpisali onako kako su znali: nepismeni križićima, pismeni - bosančicom!

Imšir Begić još je tri godine proveo po sibirskim logorima. Iz njegovog jednoličnog logorskog života možda

se može izvući samo jedna interesantna stvar: svo vrijeme je, koliko su mu dozvoljavale prilike, pravio male džamije, i dijelio ih zatvorenicima.

Godine 1953. umro je Staljin. Poslije smrti velikog vođe pokrenuti su procesi za rehabilitaciju mnogih logoraša, poglavito stranaca. Imšir Begić pušten je u ljeto 1954. godine, nakon trinaest godina utjerivanja "istinskih vrijednosti čovječanstva". U domovinu je krenuo odmah, i putovao tri mjeseca, što lokalnim vozovima, što konjskim zapregama, što pješice. Kada je stigao u Trnovu, morao je dugo objašnjavati da je uopće i postojao...

Tu priča o Imširu Begiću, tj. o odnosu komunizma i religije, ne završava. Možda samo uzima predah. Predah od nove tri godine; u kojima se Imšir bavi iskopavanjima oko sela, istraživanjima odnosa bogumilstva i islama, i idejom da se napravi nova seoska džamija. Godine 1957. odvodi ga Titova policija. Optužen je da je staljinist, a kao dokaz je poslužilo pismo, uhvaćeno na gradskoj pošti, pisano nekim nerazumljivim pismenima (očito: špijunska šifra!), adresirano na neke Ruse u sovjetskom gradu Ačinsku. O Imširu Begiću ništa se nije čulo do 1967. godine. (Osim što su izvjesno vrijeme policajci pričali o ludom Trnavcu koji je tražio da piše Titi, tvrdeći da su oni dobri prijatelji još iz Moskve.) Tada je u selo stigao drveni kovčeg, za koji su tvrdili da se u njemu nalazi već zaboravljeni Imšir Begić. Kovčeg je bio bez ikakve oznake, pa smo rahmetliju ukopali sa bašlukom na mezaru.

Pisac ove priče sa sigurnošću još može dodati: mada se ne zna u kojem je komunističkom zatvoru Imšir Begić

ispustio dušu, sigurno je, rekoh, da mu se u predsmrtnom času nije pojavila komunistička spodoba sa srpom u ruci, već bijela krila meleka, bjelja od sibirskog snijega.

Jer, samo se uz zvuke zavičaja može umrijeti.

Samo se uz zvuke zavičaja može usniti.

Fali mi san. Nisam pospan, pospanost je za mene strano stanje, i više se ne sjećam kako izgleda njegov dušek ni jorgan. San mi treba da bih u njemu otkrio početak svoga posrnuća. U snu bih se, čini mi se, pomirio sa stvarima, biljem i zrakom koje napuštam. Sa ljudima, pomirit ću se tamo gdje ih Allahova želja miri s njima samima.

Zavičaj je Allahov nadomjestak za izgubljeni Ademov džennet.

Vidim drveće koje još ne pripada mome zavičaju, ali čije krošnje na onoj strani okrenutoj prema njemu svjetlije su i punije zvukova. Trava se povija pred nogama, i to je najsigurniji putokaz za kojim treba ići. Cvijeće, dosad bezimeno i bezmirisno, već otkriva pokoji slog svoga imena, a i miris katkad zavihori, barem kao sjećanje. Ne srećem više samo božure ili smilje, promaljaju i latice na kojima se može nazrijeti kućno ime: đul, šekerić, jorgovan, zambak.... Nebo je, doduše, još sivo i namreškano kao inovjeračko čelo, ali prema horizontu nazire se svjetlost koja je nekada bojila oči u

zeleno. Da li je to nada? Ne znam. Samo znam da u zavičaju postoje boje u kojima insanskoj duši može biti potaman. Bez zavičaja, cipcio dunjaluk je tijesan, kao previše stegnute pelene.

Zavičaj je onoliki koliko ga omeđe ezani.

U mom zavičaju ne čuje se ezan. Zavičajna međa je opervažena posljednjim ezanom, kojeg se više niko ne sjeća. Osjetim granicu zavičaja pod nogama, kao kad pređeš sa željeznog platoa na tepih istkan sretnom rukom. Nasmiješim se, osmijehom koji mogu samo ja vidjeti, i Onaj Koji vidi sve. Dobro je, pomislim, ovdje će se naći neki glas i neko oko koje će spustiti moju glavu na zemlju. A, ovdje je i zemlja, u koju, jedinu u prvom svijetu, i mogu spustiti svoju svijetlu glavu.

A samo se uz zvuke zavičaja može umrijeti.

Zvukovi zavičaja počinju sa pružnom šljakom. Doduše, nema više ni pruge ni voza, ali ostalo je posivjelo kamenje, koje, i nakon toliko godina, nije mogla progutati travuljina i paprat. Prvi voz ovuda je prošao kada je car Franjo Josif odlučio povezati ono malo muslimana po Bosni. Posljednji je prošao sedamdesetih godina, kada je u jednom od mnogobrojnih srpskih planova odlučeno da se muslimani zatvore u svoje zavičaje. Pošto se to uradi, da se zatvore u svoje avlije. Potom u kuće. I, kuće se na kraju zapale.

Pružno kamenje odzvanja pod mojim nogama. Mada ga uopće ne dotičem. To, valjda, odzvanja moja želja da čujem zvuke drage mojim tabanima. I, tako,

idem ja, zvonki čovjek, užurbanim korakom, gotovo sretan.

"Oj golube, moj golube,
ne padaj mi na maline,
goro zelena,
rasti mi, ružo rumena!

Kad maline zrile budu,
i same će opadati,
goro zelena,
rasti mi, ružo rumena!

Baš k'o suze divojačke,
divojačke i momačke,
goro zelena,
rasti mi, ružo rumena!"

Odjednom - ta pjesma! Nisam bio ni iznenađen ni uplašen. Glas je bio mlad i vedar. Znao sam da takvoga glasa ovdje odavno nema, svi glasovi u kojima su žuborili harfovi poklani su; ali, snažno sam poželio da je ostao barem jedan glas koji bi mogao otpjevati tu pjesmu. Osvrtao sam se, zagledao u drveće pored pruge, nadnosio rukom glavu iznad živica. Nije nikoga bilo. Napokon sam pogledao u nebo, i na njemu, zelenom i samom, vidio goluba, ili kukavicu, nisam tačno mogao odrediti.

Kad kukavica, u jutru čistom kao dječija benkica, klikne

Kupuj kruh!
Kupuj kruh!
Kupuj kruh!

did Hamid vikne:

- Hamida, spremaj čantu!

Did Hamid odlazi u svijet.

Petak je. Berićetan dan.

Hadžiroda je otišla niz Sanu.

Prošli dani nose buduće dane kao što starija braća nose krkače mlađu braću.

Vrijeme je, dakle, da se pođe.

Cijela Trnova dolazi da isprati dida Hamida. A did Hamid odlazi da se oprosti sa Muharemovcom.

- Dok se vratim, da si umrla! - kaže did Hamid.

- Ne odlučujem ja o tome, moj Hamide, Allahov sahat kad kucne...

- Izgleda da na Allahovoj vekerici uopće nema tvoga imena... Neuzubillahi! - kaže did Hamid.

- Molim Dragog Allaha svaki dan da upiše moje ime na svoj sahat!

- Jesi li pokušala sa tevbom? - pita did Hamid.

- Jesam.

(Estagfiru-llah. Estagfiru-llahi!

Estagfiru-llahe min kulli zenbin ve etubu ilejh!

Ve nes-eluhut-tevbete vel-magfirete vel-hidajete lena!

Innehu Huvet-Tevvabur-Rahim!)

- I? - s nadom će did Hamid.

- Ništa.

- Ti si vještica, Muharemovce. Ti si vještica. - kaže did Hamid.

- Nisam vištica. Samo mi je Allah dao jedan svitli i jedan mračni prut. Svitli sam potrošila. Mračni još, izgleda, nisam.

- Jesi, vještica si. I ti ćeš svakako u džehennem. - kaže did Hamid.

- Nisam ja za džehennema, Hamide. Za džehennem nisam dovoljno učinila. A sada, i ne mogu, sve da bih i šćela.

- Tačno, Bogami. U zijan ne moreš. U lopovluk ne moreš. U ubistvo ne moreš. Ali, moreš da suješ! - kliknu did Hamid.

- Ne mogu. Nemam usta skrojena za sovku.

- I to je, do vraga, tačno. Ti ćeš, dakle, Muharemovce, biti živa. I dočekat ćeš me opet iz svijeta. To je tužno. - reče did Hamid.

- Jeste. Tužno je.

- Nemoj da plačeš. Bolesnik koji plače ne umire tako brzo. - reče did Hamid.

Did Hamid se oprostio sa Muharemovcom. A cijela Trnova je došla da se oprosti sa didom Hamidom.

- Halali, brate Hamide, halali! - kaže Murat.

- Neću, brate Murate, neću! - kaže did Hamid.

- Pa, šta sam ti toliko nažao učinio, da nikad nećeš da mi halališ?

- Mi se toliko vremena znamo, da nikako nije bitno šta si mi učinio. Dovoljno je da te toliko vremena znam pa da ti ne mogu halaliti. Neoprostiv je grijeh znati nekoga osamdeset godina. Neoprostiv! - zaključuje did Hamid.

I Murat odlazi. Pogrbljen pod teretom grijeha od osamdeset godina. Penje se na kućni panj i obznanjuje svjetini:

- Neće nikome halaliti!

Muk. I mučna tuga. Tuga. I tužni muk. Ali, na panj se penje Ćeman-efendija i kaže:

- Nije njegovo da o tome sudi, braćo! To je Allahovo! Zato, predlažem da mi halalimo njemu! Hoćemo li mu halaliti?!

- Halalosum! - jekne, do samog svoda. Potom se čuju odhuci olakšanja. Nedugo potom, i žamor.

- Hamide, kad tamo vidiš onoga moga lipoga sina Jasina, daj mu ovu gurabiju, i reci mu: "Kol'ka gurabija, tol'ka nostalgija!"

- Niti ću naći tvoga lipog sina Jasina, niti ću mu dati ovu gurabiju, niti ću mu reći kol'ka gurabija, tol'ka nostalgija! - reče did Hamid.

- Pa, zar nećeš potražiti moga lipog sina Jasina?

- Neću. Kada bih zavirio u svaki ćošak ovoga dunjaluka, ne bih potražio tvoga lipoga sina Jasina! - završava did.

I majka lipog sina Jasina odlazila je, penjala se na

kućni panj i vikala:

- Neće ničije gurabije i ničije selame u svit poniti!

Na panj je, ljutit, skočio predsjednik Mjesne zajednice Esad:

- To ćemo tek vidjeti!

I žurno ulazio u didovu sobu.

- Hamide, kad budeš u tom svijetu, vjerovatno ćeš vidjeti i Titu?

- Vjerovatno. - kaže did Hamid.

- Uručit ćeš mu selame, tj. drugarske pozdrave, i reci mu da mu je lično Esad poručio da se zauzme za našu stvar!

- Neću. - kaže mirno did.

- Subhanallah! Subhanallah! Kako, čovječe, ne'š? A naša stvar, a elektrika u oku svakog našeg naprednog omladinca?

- Pišam i na elektriku, i u oko svakog našeg naprednog omladinca. - kaže, mirno kaže, did.

- A hoćeš li to i Titi reći?

- Ako ga sretnem, vjerovatno, hoću. - kaže mirno, mirno, did.

I Esad izlazi. I ne penje se na panj. Selo zna da više nema primanja.

Selo se je, ipak, veselilo. Djevojke su igrale. Momci su okolo stajali, dok su im zebla stegna. Majke su preko svojih suhih srca prenosile srca svojih cura do srca momaka. Sijale su sofre, naša mala sunca. Lilo se šerbe, jedino od Boga dozvoljeno piće za naša zelena grla. Svirali su Cigani sa Visa. Djeca su hvatala bubamare, stavljala ih na dlan, i

šaputala: "Šako-bako, di će naš did? Prrrrr!" Kroz gomilu je išao ludi Midho i svakom postavljao pitanje: "Za koliko more mrav da stigne na mjesec?" Svi su znali odgovor. Samo niko nije smio da odgovori.

Ja sam se, međutim, penjao na tavan. Na tom tavanu osim paučine, nagorjelih greda i straha, bila je i jedna rupa na šišetima kroz koju sam uvijek pratio posljednje didove pripreme za odlazak.

Did je sjedio na sećiji i razgovarao sa svojim melekima. Jedan mu je sjedio na lijevom, a drugi na desnom ramenu.

- Da li da pođem? - pitao je did.

- Ne. - rekao je Desni.

- Da. - rekao je Lijevi.

- Zašto ne, pisaru dobrote? - pitao je did.

- Dunjaluk je sastavljen od mnoštva malih zavičaja. Samo što su ljudi u svakom tom zavičaju drukčiji, pa zato ne razumiju one iz drugog zavičaja.Ti poznaš svoj zavičaj, Hamide? - reče Desni.

- Poznam ga kao svoje gaće. - reče did.

- Zato i ne treba da ideš. Svaki zavičaj je isti. Samo što te u drugom zavičaju niko neće razumijeti. - reče Desni.

- Šta ti misliš, o, pisaru zlobe? - reče did Hamid.

- Mislim da treba da ideš. Bog jeste stvorio dunjaluk kao mnoštvo malih zavičaja. Ali, Bog je zatvorio ljude u njihove zavičaje, i tako im zatvorio put u njihova srca. - reče Lijevi.

- Bog jeste bio zatvorio ljude u njihove zavičaje. - reče Desni. - Ali, nije zatvorio njihova srca. Dok su ljudi bili

zatvoreni u svoje zavičaje imali su otvorena srca. Kada su ljudi otvorili svoje zavičaje, zatvorili su svoja srca.

Did je sjedio i šutio. Da nije bilo moga desetogodišnjeg oka utisnutog kroz šišate, did bi bio tako usamljen. Ličio je na malo, usamljeno turbe.

- Pozovite mi Ziju Ademovog! - odjednom je viknuo.

Strkao sam, što sam mogao tiše, sa tavana. Ušao sam kod dida.

- Esselamu alejkum, dide. - rekao sam.

- Alejkumusselam, sine. - rekao je did.

Sjedio je podvijenih nogu kao svaki musliman.

- Ti si ono, sine Ademov, najbolji učenik u školi? - rekao je did Hamid.

- Jesam. - rekao sam, ponosan kao O.Š. "Vuk Karadžić".

- Tako i treba. Mjeriće se na Sudnjem danu krv učenih ljudi i krv šehida, pa će pretegnuti krv učenih. - reče did.

- Farkliji je jedan koji zna, nego tisuću koji ne znaju. - dodao sam.

- Tako je. I neka je tako. - rekao je did. - A kada znaš, reci mi: koliko je velika Turska?

- 780.580 km^2.

- Koliko je to Trnova, sine Ademov? - rekao je did.

- Puno Trnova, dide. - rekao sam.

- Dvije? Tri? Deset? Stotinu? - rekao je did.

- Više. - rekao sam.

- I od stotinu?! - rekao je did.

- I od stotinu.

- To je nemoguće. Ništa nije veće od stotinu Trnova, sine Ademov. Ništa nije veće! Možda samo dunjaluk. A Turska, na žalost, nije cijeli dunjaluk! - rekao je did.

- Dunjaluk je veći od tisuću Trnova. - rekao sam.

- Hm... Dobro. A Ćaba? - rekao je did.

- Šta Ćaba?

- Ćaba je centar dunjaluka. Je li tako? - rekao je did.

- Tako je.

- Kako, dakle, iz ovoga prkna dunjaluka more se stići u centar dunjaluka? Da li naš ćiro vozi do Ćabe? - rekao je did.

- Vozi. Dunjaluk je isprepleten prugom kao čovječije tijelo venama.

- Koliko od tih vena otpada na vlahovluk? - rekao je did.

- Ne znam. Važno ti je, dide, doći do Turske. A koliko znam, Turska je odmah tu iza Beograda.

Tu bi se i završavao naš razgovor. Iza Beograda. Did bi u svoju čantu stavljao svoj prtljag: jedno šiljte i vrećicu zemlje uzete sa našega greblja. Tu će zemlju mrvu po mrvu sipati u kafu ili čaj tamo u tuđini, u drugom zavičaju, jer ga tako neće izlokati nostalgija, i neće misliti na svoj prvi zavičaj.

Kada je izašao na avliju, selo je umuklo. Žene su šmrcale u šamije. Ljudi gledali u zemlju. Djeca još uvijek, ali sada nijemo, tražila odgovor od izmorenih bubamara. Ćeman-efendija je trusio sebi u bradu: "Bože, učvrsti njegove noge na pravom putu..." Did nikoga nije ni pogledao. Prolazio je

avlijom. Već stranac. Ljudi bi ostajali u avliji, niko se nije usudio ići za njim niz bašču. A on je hodio polahko, polahko, kako to i priliči zavičaju koji se udaljava. Kada bi stigao na kraj bašče, tik uz samu prugu, otkopčavao bi čantu, iz nje vadio šiljte, prostirao ga ispod zerzelije, lijegao na njega, i slušao brujanje voznih tračnica.

Did Hamid je otišao u svijet.

Ćihu-Ćihu-Ćihu-Ćihu!

Kazivanje o ćiri može početi tim zvukom, ali da se ima u vidu da je zvuk stariji i od kazivanja i od kazivača. Niko se ne sjeća kada ga je prvi put čuo, mnogi još miješaju svoj prvi životni krik sa njim. Bilo kako bilo, zvuk ćire je konstanta, a između njega se katkad uguraju događaji, koji nekad liče na život.

Ćihu-Ćihu-Ćihu-Ćihu!

Kazivanje o ćiri može početi i drukčijim zvukom. Samo treba imati mlado uho, i prisloniti ga na šine. Tada se čuje metalno zujanje, sitan vez nekakvog metalnog moljca. To su nerazgovjetne poruke iz bijeloga svijeta za čiju šifru nikada nismo našli ključ.

Ćihu-Ćihu-Ćihu-Ćihu!

Ćiro ima ritam muslimanske vene. Između čovječijeg trka i hoda. Ćiru je muslimanima podario car Franjo Josif, da povežu ono malo braće s kraja na kraj Bosne. Mnogi su vjerovali da ćiro povezuje sve muslimane na dunjaluku:

Od-Ma-šri-ka-do-Ma-gre-ba!

Nije poznato da li je ćirom otišao did Hamid u svijet. U svakom slučaju, poslije jednoga od njegovih mnogobrojnih odlazaka, nije nađen na šiljtetu ispod zerzelije. A pruga je bila tik do njegove glave. Nije poznato, velim, da li je did Hamid otišao u svijet ili na ahiret. Ali, to je skoro isto, ako je čovjek musliman; što bi se za dida Hamida moglo itekako ustvrditi.

Od-Ma-šri-ka-do-Ma-gre-ba!

Nijedan putnički ćiro nije prošao a da ga nismo dočekali. Iz svijeta nam, doduše, nikad niko nije stupio niz ćirinu papučicu, ali smo mi uvijek pred njega izlazili, i čekali. Dovoljno je bilo da nam on donese miris dalekih zavičaja, i ostavi u nosnicama ružičaste mjehuriće koji do predvečerja pucketaju. Nekad taj miris poprimi oblik bonbona koji nepoznat putnik baci kroz prozor; nekad novčanika što ispadne iz voza; nekad samo lijepog ženskog lica koje se nazre kroz voznu zavjesu...

Ćihu-Ćihu-Ćihu-Ćihu!

A, jednoga dana, svijet nam se prikučio toliko blizu da smo vidjeli njegov poljubac. Naime, ćiro je stao na stanici, i gotovo cijeli dan nije odlazio zbog nekakvog kvara. Ja i sad mislim da je kvar udesio onaj melek što baca strijele i mala srca. Iz voza nije izašlo mnogo putnika. Ali, među onima što su izašli bili su jedan mladić i djevojka. Sjeli su ispod lipe na staničnu klupu, i - cijeli se dan ljubili! To su, naravno, prve primijetile naše halapače, načičkale se po tarabama i živicama.

- Estagfiru-llah! - rekla je Sajma. - Zar i ovog ima na dunjaluku?

- Svakakvog poganluka se nakupi pod Božijom kapom. - rekla je Ćima.

- Pred očima cilog svita. - rekla je Vasva. - Ko psi!

- Tebi ako se ne gleda, ti zažmiri. - rekla je Hamša. - Ja sam se ovoga nagledala u kinu, ihaj!

- Haspido jedna, ti da šutiš! Znamo mi i za tebe i za Feriza! - rekla je Muhinca. - Zar se vaki brezobrazluci pokazuju u kinu? - prišapne Tatli.

- Ne znam, sestro mila. Ja sam samo gledala *Kozaru*, a tamo toga nije bilo.

- Trebalo bi ovo zabraniti. - rekla je Ćima. - Đe je efendija? Đe je sada Esad?

- Ne smimo im ništa. - rekla je Sevda. - Ipak su oni stranjski.

- Ma, vala, da su stoput stranjski, ja bih to toljagama! - rekla je Sajma.

- Šta je bilo? Šta je bilo? - ponavljala je poluslijepa Hanče.

- Ljube se, nane, ljube se! - napokon joj je odgovorila Hamša.

- Ah, gluho bilo! Fala Bogu pa ne vidim!

Ja sam virio iza stanične kućice, prikovan djevojčinim repom za zemlju ili nebo, nisam siguran.

Jedino sam se trgnuo kada je mladić pogledao u jato dimijuša, a Tatle mu rekla:

- Šta gledaš, brezobrazniče! Evo ti! Evo ti!

I dva-triput se klepnula po guzici.

Ćihu-Ćihu-Ćihu-Ćihu!

Inače, od mnogih putnika smo opisani kao čudni ljudi, koji stoje na stanici, sa rukama za leđima, i šute. Oni koji bi iz voza viknuli: "Pojela kera burek!" ubrzo bi i saznali i osjetili zašto smo čudni i držimo ruke na leđima. Iz ruku bi tada frcile kamenice, skakali bismo u voz, potezali voznu kočnicu, i ustavljali ga. Ako bismo u prvom naletu pronašli vikača, samo bismo njega isprebijali, a ako ne, demolirali bismo voz. Zbog toga je voz često imao sprovodnike-milicionere. A neki su govorili da kondukter već u Sanskom Mostu svakom putniku pripomene da kroz Trnovu ni slučajno ne vikne: "Pojela kera burek!".

Po-je-la-ke-ru-ša-bu-rek!

Priča o keri i bureku odigrala se prije mnogo godina. I bila je dugo naša tajna. Njen glavni junak je Ćeman-efendija, koji je jednoga dana, prije nego će sa munare

pozvati mumine na podnevni namaz, rekao ženi da iznese netom pečenu pitu na prozor da se ohladi. Ćeman-efendija, poznati poguzija, računao je da će pita biti taman ohlađena dok on završi namaz. Sa burekom u očima i popeo se na munaru. Upravo kada je drugi put viknuo: "Allahu ekber!", sa munare je vidio Muratovu kerušu kako jede njegovu pitu. Vjerovatno je računao da ne može stići sa munare i otjerati keru, pa je, umjesto "Ešhedu en la ilahe ille-llah!", viknuo: "Ženo, rospijo, pojede kera burek!". Kako je tada viknuo, tako je i vječno ostalo.

Po-je-la-ke-ru-ša-bu-rek!

Sa ćirom je sve suvišno odlazilo. Bacali smo u vagone mačke koje više niko nije htio. Skotne kuje. Nerijetko košulje bolesnika, koje će, bijele, naći sebi drugoga nosioca u bijelom svijetu. A jednom je, kažu, rahmetli Fehko ponio u vreći i sina Feriza, pa su ga ljudi nekako nagovorili da to ne učini. Svijet je bio naša deponija smeća.

Ćihu-Ćihu-Ćihu-Ćihu!

S druge strane, svi smo žudjeli da se jednoga dana ukrcamo u voz i da barem posjetimo taj bijeli svijet. A svijet i nije bio tako daleko, podrazumijevalo se da svijet počinje u Prijedoru, gradiću nepunih tridesetak kilometara odavde. Sjećam se maminih uzdaha kad god je čula ćiru: "Eh, da mi je vidjeti Prijedor, ne bih žalila umrijeti!" Rijetki sretnici koji su odlazili vikali su sa prozora voza: "Zbogom Bosno, odoh

ja u Prijedor!" Uzgred, mater moja, Derviša, stigla je i u džennet, a da nikad se nije upisala u te sretnike.

Ćihu-Ćihu-Ćihu-Ćihu!

Naša familija išla je vozom u Sanski Most samo onda kada je dežurni kondukter bio majkin brat Filduz. Mada je bio iz grada, on je često svraćao kod nas, prespavao, i odlazio jutarnjim vozom. Češće, međutim, uopće nije spavao, nego bi sa ocem presjedio do zore, raspravljajući o svijetu.

- Nemaš ti pojma, Ademe, šta sve ima tamo! - obično bi počinjao Filduz.

- Ti ćeš mi reći! - odvraćao je otac. - Ja svijet bolje poznajem nego ti svoj kokošinjac!

- To ti meni, sestriću! To ti meni! - već je ključao Filduz. - Jednom kondukteru!

- Kakav si mi ti kondukter, kad nisi otišo dalje od Prijedora! - podrugljivo će otac.

- Znaš li ti, nesestriću, šta je uopće ŽeTePe?! - vikao je Filduz. - ŽeTePe! ŽeTePe! Moliću lijepo!

- Znam, pa šta? Željezničko-transportno preduzeće.

- Preduzeće! Samo preduzeće! ŽeTePe je, utuvi u tu svoju misiraču, krvotok Jugoslavije. Krvotok! - vikao je još žešće Filduz.

- Vi ste Prdina bara! - rekao je otac.

- Sestro, - sada se Filduz obratio majci - Ovo tvoje dijete je i pokazivalo neke znake pameti kad je bilo malehno. Đe je izgubi?

- Ne znam, brate Filduze, ne znam. - pravdala se

majka.

- Ko da, Bogami, nikad ni do Prijedora nije otišo. Tako se ponaša! - rekao je Filduz.

- Vidio sam više svijeta nego ti! - viknuo je otac.

- Jesi, gledajući sa stanice onaj stranjski svijet u ćiri. A, i mene među njima.

- A Niš?! - vrisnuo je otac.

- Kakav Niš, Ademčiću, kakav Niš? - oprezno je negodovao Filduz.

- Pa, bio sam u vojsci u Nišu. A, tamo sam mogao otići jedino vozom, nije me hadžiroda odnijela.

- Pa? - još se pravio nevješt Filduz.

- Niš je dalje od svake vukojebine u koju si zavirio sa svojim ćiricom. - rekao je, likujući, otac.

- A K15! A K15, nesestriću! - kliknuo je Filduz.

- Šta, K15? - ustrašeno je pitao otac.

- K15 je karta, moliću lijepo. I ta karta me more provozati besplatno po cijelom dunjaluku. I, provozala me je! - slavodobitno je uzviknuo Filduz.

- Ipak, u Nišu nisi bio? - pokušao je sa posljednjim argumentom otac.

- Nisam. Ali sam bio na Bledu. A Bled je dalje od Niša.

- Nije! - jeknuo je otac.

- Donesi kartu, sine Ademov! - naredio je Filduz.

I ja sam donosio kartu Jugoslavije i lenjir. Mjerili smo koliko centimetara ima od Trnove do Bleda, pa od Trnove do Niša. Nekoliko centimetara bio je dalje Niš.

- Ne more se to mjeriti tako, Ademčići. Nije pruga

svuda ravna. Pišam ja na vaše lopovske aršine! - rekao je, dižući se, Filduz. - A, i voz će uskoro!

Ćihu-Ćihu-Ćihu-Ćihu!

Sedamdesetih godina ukinuli su ćiru. Posljednjeg ćiru ispratilo je cijelo selo. Bacali smo na njega peškire, rupce, košulje, ispratili smo ga dostojno, kao i svakog mejita. Stajali smo plačni na stanici, sigurni da smo zanavijek odvojeni od svijeta, dok se iza njega čulo sve tiše i tiše:

Ćihu-Ćihu-Ćihu-Ćihu!

Od-Ma-šri-ka-do-Ma-gre-ba!

Amidža Ilijaz nikad nije čuo ni za Mašrik ni za Magreb. Prije polaska na put, zasadio je lipu pred kućom. To nije učinio ni zbog sreće kojom će lipa čuvati kuću, ni zbog sreće kojom bi lipa čuvala njega. "Da moji golubovi imaju s kim razgovarati," rekao je.

"Pusti su naši rastanci", razmišljala je majka, "pusti, ko prazne sehare. Otišao je, a da ga nisam čestito ni izljubila. Kao da mu je bilo nezgodno, odgurkivao me, skidao moje ruke sa sebe, i svijao ih u buket sasušenog cvića. Nismo se, naprosto, naučili grliti, to smo zaboravili u ovim prokletim godinama koje su bile prije svačije nego naše.

Odmalehna, nisam ga u krilo uzela, a kada bih mu i pošla pomilovati kosu, stala bih, ukočena rukom nekog nevidljivog srama. I tako sve do danas. Iako ima osamnaest godina, on je nemilovano dijete prerano otvrdnulo od nemilovanja. Tako bih ga rado uzela u krilo, trljala svoj obraz o njegov, štipala i škakiljala, tako bih ga rado pojela ko pomorandžu! Bože, Ti koji upravljaš rukama, i vidljivim i nevidljivim, di smo izgubili svoje jagodice?"

Jesenice su jedna velika željezara, prepolovljena prugom. Nikad niko nije vidio više sivila na jednom mjestu. Nikad niko nije čuo pticu među tim dimnjacima. Sama željezara bila je jedna ogromna ptičurina koja gotovo svakodnevno pozoblje nekoliko života. I prolazili su dani, tanki kao listovi sira. Amidža Ilijaz osamljivao se na sporednim željezničkim kolosijecima, naslanjao na vagonete, upravljao oči prema jugu, i skoro neprimjetno smješkao. Da ne bih pomahljavio, mislio je, da ne bih pomahljavio.

"Da nije onih usta na jugu", mislio je amidža Ilijaz, "ugasio bih svoj osmijeh, i krenuo dolje. Ipak, moj kruh posut ugljenom i željeznom prašinom dok dođe dolje očisti se, i barem postane blijed. Nema te crnine na ovom dunjaluku koja će mi zatvoriti dlanove. Ono što je Bog otvorio, jedino On može i zatvoriti."

Minu godinica, mjerena lipinim kalendarom. Pojaviše se prvi pupoljci, a gotovo istodobno i golubovi. Majka je sve češće bivala ispod lipe, pokušavajući razumijevati gla-

sove pupoljaka i golubova, a i sama katkad uplesti se u razgovor. Jednoga dana, zanesena tim šaputanjima, zaspala je pod lipom.

"Majka spava pod lipom," sanjao je amidža Ilijaz, naslonjen na jedan od vagoneta, "Sa lipe se otkidaju cvatovi i pokrivaju je kao nježne godine. Neka, zaslužila je barem biljne nježnosti, ako ljudske nikad nije dobila. Lijepa je majka, i ima lice lipe. Jedino me uznemirava ova pruga što vodi niotkud i dolazi do majke. Smeta ovom lijepom prizoru majke koja spava pod mojom lipom. Ali, toliko sam opčinjen tom ljepotom, da samo povremeno primijetim prugu koja dolazi do majke. To sve traje dugo. Samo što se pruga sve češće pojavljuje, a na njoj i neka tačka koja se prilikom svakog sljedećeg pojavljivanja povećava. U ne znam ni ja kojem pojavljivanju, tačka je odjednom poprimila njušku lokomotive, i sve se brže primicala majci. Brzo sam digao ruke, ispružio dlanove, i htio odgurnuti lokomotivu..."

Majka se probudila iz sna, i kriknula. Kriknuo je i amidža Ilijaz. Ali, nikad se više nije probudio. Dva krika su se sudarila kao dva mala vagoneta.

Sutradan, pred kućom su se ustavila neka crna kola. Majka je izašla iz kuće, i tiho upitala: "Jesu li to stigli svatovi moga Ilijaza?" I pala u nesvijest. Neki ljudi u crnim rudarskim uniformama iznijeli su nekakav kovčeg. Trnavci su prvi put vidjeli da se mejit može zatvoriti crnim daskama, a ne položiti na tabut. Tražili su da se kovčeg

otvori, i da se mejit prenese na tabut. Ljudi u crnim rudarskim uniformama to nisu dozvolili. Trnavci su iznosili svoje argumente po kojima muslimanska mejitova duša iz kovčega neće moći dospjeti u džennet. Ljudi u crnim uniformama ili nikad nisu čuli za džennet, ili im je duša bila crna kao njihove uniforme. Na kraju, došla je i policija, pod čijom su stražom ljudi u crnom zakopali amidžu Ilijaza u seoskom greblju. Položili su nekakve vijence od nekog čudnog cvijeća koje ne miriše, i otišli. Muslimani su stajali po putu, po ogradama greblja, škrgućući zubima. Navečer, otkopali su mezar iz kojeg su sa strijepnjom očekivali da se umjesto amidže Ilijaza ne pomoli neko drugi. Ipak, pomolilo se lice amidže Ilijaza, žuto i svježe kao lipin cvat. Pred sobom je držao ruke, sa svojim vječno otvorenim dlanovima. Jedino, kada su ga kupali, otkriveno je da su mu se prsa i leđa gotovo spojila, kao da su se na njima sudarila dva vagoneta. "Šehid je onaj ko umre u tuđini", rekao je pred svitanje Ćeman-efendija.

Majka se nije budila iz svoga sna sve dok se nisam rodio ja. Svi su rekli da sam od Boga preslikan amidža Ilijaz.

Lipa je svakom godinom bila sve veća i raskošnija. U njenu krošnju slijetali su samo golubovi, i penjala se djeca. Kad se lipine grane pupoljcima breklim načičkaju, tiho se pentramo na lipu, sa amidžom da razgovaramo.

Sedamdesetih godina, lipa je bila toliko velika da joj je korijenje počelo potkopavati temelje kuće. Morali smo posjeći lipu. U tolikoj tuzi nismo ni primijetili da nema majke. Kada smo toga postali svjesni, ona je već nestala. Kao veliki čaršaf lipinog mirisa.

Uz prugu, sa jedne i druge strane, drvored lipa. Priča kaže da su lipe posađene na svatovskom greblju: jedan niz je granica onih što su dovodili mladu, drugi onih što su je pokušali odvesti. Ko je posadio lipe, nije poznato. Ali, znano je da je nepoznati austrijski geometar naciljao prugu upravo kroz taj drvored; da se svatovi sa jedne i druge strane pomire svake godine, u junu, kada ih pokriju čaršafi lipinog mirisa; i, tada, mlada se prikazuje putnicima, nekima na lijevoj, nekima na desnoj strani.

Priča o svatovima i lipama možda jeste lijepa, i učas bih mogao stupiti u to doba, ali nisam siguran da bih tamo našao bilo koga ko bi u mojim očima prepoznao moje ime. Zato, idem dalje. Mada je već prošlo doba cvatanja lipa, na mahove, više radi igre, prizovem lipe u cvatu, i polahko se penjem na njihove mirisne ćilime. Gore, međutim, nema nikoga. Nema amidže Ilijaza, gospodara golubova, nema ni majke. Majkin čaršaf lipinog mirisa nije se pojavio od sedamdeset i šeste godine.

Doba cvatanja lipa je vrijeme šezdesetih i sedamdesetih godina ovoga vijeka. Doba kada sam bio dječak, ne stariji od krunice lipinog cvata.

U junu leteći ćilimi lipinog mirisa zaplove selom. Djeca, djevice i maloumni veru se na mirisne ćilime i umišljaju

da su meleki. Stariji se zadovoljavaju prizemnijim mirisima, jer su im tijela otežala pod dušinim dugogodišnjim teretom. Između tih velikih lipinih ćilima lebde male serdžade, ponjave ili peškiri od mirisa ruža, šeboja, jorgovana, zambaka. No, rijetko je ko na njih obraćao pažnju, pokoja domaćica što je imala cvijećnjak, ili slijepac, koji je znao razvrstavati mirise kao dobar trgovac platna po rafovima.

- Eno traga! Eno traga! - vikne neko.

I selo, mada mu se ne ustaje iz te prekopirane mirisne slike dženneta, odlazi da vidi trag.

- Mašala, ove je godine najveći! - kaže Smajo Karić.

- Nije, brate, bio je veći one godine kada je Atif išo na Ćabu. - kaže Šeho Čukan.

- Muharemovca priča da je bio najveći one godine kada je Spaho prvi put pobijedio na izborima. - kaže Ejub Bešić.

- Ih, toga se više ne sjeća ni najveći pametar! - reče Muho Benkovac.

- Ipak, i ovaj je velik. Mašala! - reče neko.

- Mašala! Mašala! Mašala! Mašala! - kažemo svi.

Trag je, doista, bio velik. Prosječen kroz visoku travu, debeo poput snopa pružnih šina, još je po sebi vukao sluz legende. Trava je bila spržena, i pomaljala se zemlja, crna i vruća, onakva kakva će se valjda pojaviti na kijametskom danu. Ljudi su zbog tih zrnaca božanstvenosti razbacanih svuda okolo, ili zbog snova o kijametskom danu, nastojali da što više iskoriste trag. Majka Enesa slijepog grabila je zemlju sa traga i njome mu mazala oči. Nerotkinje i djevice su čupale spržena travu, od nje poslije pravile čaj ili kupke, jed-

nima za proširenje a jednima za sužavanje vrata kroz koja bi trebala nahrupiti djeca. Ružna Tatle mazala se zemljom po licu, po rukama, zavrtala je dimije, sklanjajući se malko u stranu, i zemljom trljala stegna i trbuh. Muzafer, hizmećar gatare Muharemovce, dubio je samo korijenje okolnih trava, i nosio ih nepokretnoj Muharemovci. Ako bi ko imao toliko sreće pa našao zmijsku ljuspu, do kraja bi je života nosio kao hamajliju, i sreća ga ne bi napuštala kao ni zmiju otrov. Ukupno uzevši, sve je to bio samo očajnički pokušaj da se na zemlji ostavi kakav trag.

Naposljetku, u junu je sve moguće. Tada se i najrazumniji predaju činima lipinog mirisa. Svakog juna pokraj sela prođe jedna od dvije zmije, koje godišnje obilaze jedna drugu. Kažu da su one nekad bile dvije lijepe sestre, koje su se neprestano svađale, pa ih je majka proklela da žive na daleko, i da se rijetko viđaju. Jedna zmija je bila na Grmeču, druga na Kozari. Da bi došle jedna drugoj, moraju proći pored Trnove. Što se njihovi obilasci dešavaju istodobno kada i leteći mirisni ćilimi, to je, vjerovatno, udesio Allah džellešanuhu: da pravilno rasporedi Svoja čuda, od nebesa do zemlje.

Godine 1972. zmija nije prošla pored sela! Ni ona sa Grmeča, ni ona sa Kozare. Ljudi su to povezivali sa priznavanjem muslimanske nacije, kojoj, poslije priznanja, ne treba više nikakav trag, jer je našla samu sebe. "To su gluposti", rekao je Ćeman-efendija, "To bi značilo da smo tek sada napušteni od Boga i Njegovih mudžiza".

Ali, Božije mudžize, mada se cijelu godinu nisu pojavljivale, i kada smo, nakon izostanka zmijskog traga i iduće

godine, pomislili da nas je ostavilo Božije proviđenje - pojavile su se, u doduše isuviše drečavom obliku, skoro karikaturalnom, ali su se, ipak, pojavile. U grad je stigao - vašar. Sa njim su stigla čuda, neka sa božanskim znacima, neka kao Božiji polufabrikati, a neka samo sa ljudskom željom na sebi.

U jednoj šatri nalazila se zračna puška sa mecima od zraka, ali koja je, pod preciznim okom, rušila papirnate ruže, licitarska srca i druge srčane drangulije. Do nje je bila velika šatra sa natpisom *Motor u kaci! - Čovjek brži od smrti!* U njoj je jedan čovjek sa očima na vrh glave i u kožnom odijelu na motoru kružio pravom pravcatom kacom, izbjegavajući vidljive zamke smrti. Smrt ga je dočekivala po zidovima kace, na njenim rubovima i zavijucima, i nastojala mu skinuti one oči sa vrha glave na dno kace. Nikako nije uspijevala, pa joj se čovjek sa očima na vrh glave i u kožnom odijelu smijao i rugao, a narod mu pljeskao. Nedaleko odatle, postavljena je naprava koja je lomila jezik i izmamljivala uzdahe, a koju su zvali *lengišpir*. To je bio jedan visoki stup koji je oko sebe razbacivao korpe pričvršćene željeznim lancima. U korpe su sjedali ljudi, mahom momci i djevojke, čiji su se uzdasi upoznavali visoko gore u zraku. Dolje, na zemlji, stajale su djevojačke majke i potvrđivale ili prebrisavale uzdahe svojih kćeri. Najmanja šatra, skoro neprimjetna, bila je ona u kojoj su se prodavali razni napici i eliksiri. Jedan čovjek, sa glasom ne manje ljekovitim od njegovih bočica, objašnjavao je svrhu i čar pojedine bočice. Tako se moglo saznati da je u svijetu izmišljena mast koja, namazana po očima, otkriva davno izgubljene stvari. U drugoj bočici se

nalazila tekućina, žućkasta i prozirna, koja je rastjeravala od čovjeka brige. Zelena bočica je bila napunjena mirisom koji je izmamljivao prozračne slike i mirise dženneta. I tako dalje, i tako dalje.

Svakako ne treba mimoići šatru sa *Čovjekom od gume* ili šatru sa natpisom *Tunel smrti* u kojoj su ljude u mraku dočekivali šejtani, guzenzube, magarci sa frljavim očima, i druge prikaze bez imena. Ali, šatra koja je Trnavce najviše privlačila bila je ona u kojoj se jedan gorostas borio sa velikom zmijom, kojoj su dali čudno i stranjsko ime - *udav*. Trnavci su više pratili pokrete zmije nego čuda gorostasa. Između sebe su se došaptavali da zmija nema zube, da je ćorava, i lijena. Nakon jedne predstave zamolili su gorostasa da im proda jednu zmijsku ljuspu, pa su je onda krišom uspoređivali sa nekoliko ljuspi-hamajlija što su ih decenijama čuvali sretnici. Neke su se ljuspe slagale sa kupljenom, neke nisu, što je samo učvršćivalo njihove slutnje, koje još nikome nisu odavali.

Jednoga vrelog junskog popodneva vašarska zmija je nestala! Čitava općina je dignuta na noge. Stanovništvo je plakatima pozivano u civilnu zaštitu. Organizirale su se prave male ekspedicije po svim selima u općini. Lovačko društvo je tragačima podijelilo nekakve mreže i konopce. Ali, osim što je pronađena jedna krava sa presušenim vimenom, ništa više nije nađeno. Vašarska zmija *udav* kao da je u zemlju propala. Od potrage se nakon dugo vremena odustalo, mada su svi i dalje bili zabrinuti. Jedino nisu bili zabrinuti Trnavci, tajno su se smješkali, kao da su znali da vašarska zmija nije u zemlju propala nego da se, jednostavno,

vratila u - legendu. Sa nestrpljenjem su čekali junske mirise iduće godine.

Iduće godine, sa mirisnim ćilimima pojavio se, nakon dvije godine, i - trag! Svi su zaboravili na vašarska čuda i mehleme, i pohitili svojoj neprikosnovenoj mudžizi.

Kada je sljedeće godine voz iskočio iz šina na okuci, a mašinovođa pričao o nekakvom ogromnom slijepom zmaju poleglom preko pruge, napokon smo se uvjerili da smo postupili ispravno kada smo one godine u vašarskoj zmiji *udavu* prepoznali jednu od legendarnih zmija-sestara, i otvorili vašarski kafez. Stvarajući, tako, most između dva vremena, most preko kojega još prelaze legende.

Most kao usporedba života isuviše je čest na ovim brdovitim prostorima, prepunih drvenih mostića, običnih brvana ili dasaka. To je znalo svako dijete čiji se pogled sudari već pri rođenju sa brdom, a čelo stušti nad oči. Zato će ovaj pričalac - za sada, nevidljiv i neimenovan - ostaviti most po strani, kao nemaran čovjek znake svoje propasti.

Ali, uvodim u priču voz, kao da ga između dva brda uvodim u dolinu, i - Senudina Begića, moga odabranika, insana sa sedam duša. Voz još stoji na ulazu. Senudin, međutim, odavno putuje između mojih želja i Božijih biljega, svojih sedam duša. Njega sam odabrao posve slučajno, da ispitam svoju moć a ljudsku slabost. Sa njegovog lijevog ramena, moga neprikosnovenog prijestolja, dugo sam ga pripremao da učini ono što mu Sâm Allah zabranjuje - da izvrši

samoubistvo. Bogu nimalo ugodan čin, meni znak moći, čovjeku pitanje dušine čvrstine. Senudin je bio vjernik, naviknut dakle da mu odgovori slijeću na rubovima melekovih krila, pa mi je dugo trebalo da pristane na samoubistvo. I to samoubistvo koje neće uvrijediti Boga... Tada je krenuo voz.

Krenuo je i Senudid. U 13 h i 32 min. ukočena pružna putanja voza i Senudinova krivudava životna putanja bile su udaljene jedna od druge kao bilo koje dvije nepoznate sudbine, kao, na primjer, dvije zvijezde. Sa lijevog ramena sam mu šapnuo da krene prema rijeci. Voz je ulazio u dolinu. Vrijeme nehajnog Senudinovog landaranja sokakom (dan je bio ravan i sparan, poput predvorja džehennema) i neumoljivog voznog lupkanja utrošio sam u podešavanju njihove tačke ukrštanja, tačke smrti. Senudinu sam šapnuo huk rijeke, pa je on požurio. U 13 h i 38 min. putanje vòza i potencijalnog samoubice su se usmjerile jedna prema drugoj. Bio sam zadovoljan, no, ostalo je još prilično posla do konačnog susreta. Senudinov put jeste vodio preko pruge, ali mu misli još nisu bile ni blizu smrti. Pokušao sam, potpomognut sparinom i teškim sunčanim pločama, nagovoriti ga da razmišlja o apsurdnosti života. Njegovih osamnaest godina, međutim, sve moje pokušaje odbacivale su kao razmaženi kraljević poklone. U 13 h i 42 min. uspio sam da mu u uzavrelu glavu ubacim virus od kojeg niko živ nije imun, virus ljubavi. Senudin je, naime, bezuspješno odavno bio zaljubljen u djevojku svoga najboljeg prijatelja (nesvjestan da sam mu ja priskrbio tu otrcanu ljubav iz vikend-ljubavnih romana!), a, kako to uvijek i biva u srceparateljnim zgodama, za sedam dana desit će se i svadba. I - počeo sam skakutati na

njegovom ramenu, što od radosti, što od otkucaja njegovog srca. Mada znam šta se je ispod desnog ramena dešavalo, ne bih o tome, isuviše bi bilo degutantno čeprkati po jednom mladom srcu. Napominjem krajnji rezultat: melanholija slična sparini, koja se polahko pretvara u rezignaciju. Mili, dakle, voz; pojavljuje se, dakle, rezignacija. U 13 h i 56 min. ugledali su se, kao u zrcalu, voz i rezignacija. Senudin je stigao do pruge, voz se pojavio iza okuke. Ostalo je samo još toliko vremena da se Senudin odluči ubiti, ali da time ne uvrijedi Boga. Ja sam bio zadovoljan. On je krenuo polahko preko pružnih šina. Njegov hod kao da je govorio: evo, idem, ako me stigne - u redu, ako ne stigne - sudbina. Voz se, tutnjom, približavao; i, ja sam već ispružio svoje bijele ruke da prihvatim Senudinovu dušu. Potom: tresak! Toliko jak da me je odbacio visoko sa ramena. Odozgo sam vidio: Senudin leti kroz zrak, za njim leti njegova izgubljena duša. Kada sam je pokušao uhvatiti, pobjegla je u već stropoštanog mladića. Sjeo sam mu na desno, raskrvavljeno, rame, i čekao. Senudin je nekoliko puta polazio prema ahiretu, pa se vraćao. Ja jesam anđeo smrti, ali nemam moć sve dok se duša ne odvoji od insana. Čekao sam. Mladić se, međutim, sve više vraćao nego što je odlazio. Naposljetku, vratio se, kao nebo kad se vrati u oči.

Pošto se samrtniku volja za životom ustostručava, dugo vremena sam vrebao novu priliku. Jedini moj zalog je bila klica samoubistva koju je Senudin Begić, izabranik samoubistva koje neće uvrijediti Stvoritelja, nepovratno progutao. Idealan mamac za rascvjetavanje te klice ukazao se idućeg proljeća, i imao je primamljiv oblik hašlame. Naime,

hašlame su tog proljeća rodile kao žene poslije rata. U tom izobilju ljudi su učas postajali poguzije, tragajući za sve ljepšim i ljepšim hašlamama. Na kraju se sve pretvorilo u neobjašnjivu pomamu, bez ikakve svrhe i razloga. Senudinova mlada krv, potpomognuta, priznajem, mojim zavodljivim šaputanjima, jednoga je dana odlučila ubrati hašlame nedostižne ljudskim prstima, možda samo prstima ptica. Trnavci su se okupili ispod hašlame, i već se kladili da li će mladić sići sa hašlamama u rukama ili sa dušom u nosu. I - da preduhitrimo svako nepotrebno iščekivanje - Senudin je sišao sa dušom na vrh nosa, ležao je slomljen i krvav, u ruci stišćući pregršt zgnječenih hašlama.

Nakon događaja sa hašlamama, moj posao nagovaranja bio je znatno olakšan: Trnavci su već zaključili da među njima postoji insan koji se takmiči sa smrću. Druga promjena se desila kod samog Senudina. On je sada grozničavo tragao da se suoči sa smrću. Doduše, i dalje nije odustajao da pri tome ne uvrijedi Allaha džellešanuhu. Gdje bi se god mogla pojaviti i najmanja naznaka smrti, tu je bio Senudin Begić, njen mejdandžija. Nenadano bi se pojavljivao kraj kola koja su se prevrtala. Neobjašnjivo se nalazio uza zid koji se rušio. Poslan nekom nevidljivom rukom (mojom, mojom!) pred hajku na divljač. A jednom se pojavio (niotkud?!) ispred Velije Sadića koji je nožem pokušao smiriti ljubomoru svoje žene Fikrete. Naravno, nož je završio u stomaku Senudina Begića, neuništivog izazivača smrti. Da li ga je sa vrata ahireta vraćao njegov Allah, ili ruka sudbine na kojoj još nije bio upisan njegov čas - ja ne znam. Znam samo da ga je jednom preda se pozvao Ćeman-efendija i

upitao:

- Zašto, nesretniče, upošljavaš toliko Boga?

- Ja vjerujem u Boga, efendija. - rekao je Senudin. - I ne bih volio da Ga uvrijedim.

- Pa, zašto Ga bihuzuriš, nesretniče?

- Pošto si ti od Njega poslat da Ga zastupaš, - rekao je Senudin, - tebi ću priznati. Pod uslovom da mi pomogneš.

- Mene je Allah dž.š. izgleda i spustio na ovaj svijet da pomažem. - rekao je Ćeman-efendija. - Kaži.

- Hoću, jednostavno, da se ubijem. Ali, da ne uvrijedim Boga. Je li to moguće, efendija?

- Moguće je. - rekao je Ćeman-efendija. - Tvoja oba nijeta su, vidim, čvrsta. Kad nijet dat Bogu pretegne nijet dat smrti - bit ćeš mrtav.

Svjedočim: i bî tako. Senudin Begić svakim je danom učvršćivao vjeru u Jednog i Jedinog Boga. I, mada je išao i dalje iz jedne u drugu vratolomiju, ja sam, plahnut ajetima i surama, sve mu manje šaptao nepodopštine. Na kraju je Senudin postao čuveni vozač motora u kaci, i kao jedan od *najbržih ljudi od smrti* kružio vašarima i sajmovima širom Evrope.

Početkom sedamdesetih godina pojavio se, već legendaran, u selu. U grad je upravo bio stigao neki trećerazredni vašar. Senudin je pošao sa rođacima i prijateljima da im pokaže par svojih vratolomija na motoru u kaci. Išli su prugom, hakajući se i šaleći. Senudin je, posve normalno, išao željeznim šinama. Kada su naišli na veliki željezni most, on je, još normalnije, pošao uz njegovu ogradu. Sa vrha ograde, ondje gdje ona prelazi u sasvim ravan hod,

Senudin se, naglo i neočekivano, stropoštao prema rijeci! Sve se odigralo nevjerovatnom brzinom, toliko brzo da sam jedva uspio prihvatiti sa podvodnog koca dušu Senudina Begića, čovjeka bržeg od smrti.

I to, ja - Azrail, melek brži od života!

Veliki željezni most preko rijeke srušen je. Njegova konstrukcija sada liči na skelet prahistorijskog dinosaura kome su slomili kičmu.

Sišao sam niz obalu prema rijeci. Vodeni sam čovjek, mislio sam, rađani smo uz riječne obale, u vrbacima, na lađama, po skelama, u vrijeme velikih poplava. Zagazio sam, zato, u rijeku, kao u djetinjstvo. Ali, Allahova su čuda velika, i On ponekad od čovjeka napravi lađu u kojoj se preveze taj čovjek! Noge mi nisu potonule u vodu, niti sam osjećao njenu mokrinu. Išao sam površinom rijeke kao površinom vodenog stakla. Prenio sam svoju glavu pod pazuhom poput lađe koja prevozi putnika-namjernika.

Pred očima se rasprostrlo polje, ili su se oči rasprostrle pred poljem, nisam bio siguran. Uglavnom, mada je nebo bilo bliže nego drugdje, polje je bilo pusto, nigdje čovjeka ni biljke koju bi čovjek mogao ubrati. Sve je bilo pusto, kao bezvjernikova duša. Sasušena trava, koja bi radije da se uvuče u zemlju nego u nebesa; stabljike kukuruza, slomljene i rijetke, kao ruke što su ih nekada zasadile; međe, koje su nas spajale,

zarasle u korov i vinjagu; između svega, jara, za koju se ne zna da li povezuje tu pustoš ili je samo čini većom.

Odjednom, kao da je neka nebeska šaka poželjela da razbije tu pustu sliku, sa dna polja pojavi se nekoliko tačkica, za koje sam se ponadao da pripadaju mome dinu i adetu. Međutim, ubrzo ugledah stado konja, koje se sve brže približavalo. Primijetio sam da u tom njihovom približavanju ima neke pravilnosti, mada odmah nisam mogao odrediti u čemu se sastoji. Kada su prišli još bliže, shvatio sam. Svi konji su bili pastuhi, samo je jedan, na čelu, bio kobila. Zatrkivali su se, čas jedan čas drugi, i njušili je, grizli za grivu, frktali. Kobila je jedne i sama grizla i njušila, druge pak bijesno udarala nogama. Dugo je trajala njihova igra i borba, sve dok ženka nije rastjerala većinu đuvegija, i ostala sa jednim. Tada je stala, zakopala kopita u zemlju, i raskoračila se... Zamakao sam drugom stranom. Gledao sam mnogo takvih scena u djetinjstvu, dapače, te scene su bile moja prva iskustva o ljubavi. Ipak sam se nasmiješio, bilo mi je drago da vidim nešto blisko u ovoj pustopoljini. Sjetih se rečenice koju sam nekad negdje pročitao: Kršćani su u raju aseksualni, dok će muslimani doživjeti beskonačni orgazam.

Na ulazu u selo, znao sam, postoji mostić, sedamdesetih godina betoniran i ograđen, kao neposredna naša veza sa socijalizmom. Sada sam ga jedva pronašao. Rječica se smanjila, gotovo progutana šibljem i šljunkom, koji su u svojoj halapljivosti dobrahno na-

grizli i most. Na mostiću nije bilo ograde, i to me je začudilo. Znao sam da su troprsti šejtani nosili sve za što bi zapeo njihov krvavi nokat, ali za ogradu mostića, debelu i ubetoniranu, trebali su imati satanske kandže.

Prešao sam preko mostića, sagnuo se, i koljenima poljubio zemlju. Da ima svjedoka, potvrdili bi da se između koljena i zemlje pomolila svjetlost, slična dvjema malim kandiljima.

- Ako hoćeš da ti poraste, maži ga zmijskom travom. - rekao je Rašid, i stavljao ga u roru.

- Hoće li biti koliki i tvoj, Rašide?

- Ne vjerujem. Meni je osim zmijske trave, pomogo, izgleda, i šejtan. - rekao je Rašid.

- Zar šejtan ima veliku ćunu?

- Ne znam ima li on lično, ali sigurno unesrećuje čovjeka sa velikom ćunom. - rekao je Rašid.

- Jesi li ti nesretan, Rašide?

- Jesam. - rekao je Rašid, tužan k'o daždevnjak, i gurao ga dalje u roru.

- Cure vole velike, Rašide.

- To nisam primijetio. Da vole valjda bi jedna i meni dala. - rekao je tužni Rašid.

- Možda ne znaju.

- Ma, svi znaju da Rašid ima harbiju ko Smajin putalj! - rekao je razočarano Rašid.

Stajali smo na jednom od mostova koji su te godine napravljeni. Ograda mosta još je bila svježe ofarbana, most je bio nov, ali je neko greškom zaboravio da začepi rore na ogradi mosta. Na to, naravno, niko i nije obratio pažnju - osim Rašida. Kada je to otkrio, rekao je: "Taman za mene, baš taman!"

- Zašto guraš u roru ćunu, Rašide?

- Kako to misliš?

- Pa, zar nema nešto drugo u što bi se moglo gurnuti?

- Ima, ali sve sam to prevazišo. Misirača je dobra, dok si mali. A sa kobilama je zahmetno... Evo, diže se.

- Jesi li ikad pokušao sa curama, Rašide?

- Jesi li ti lud, koja bi dozvolila da joj stavim ovoliku grdosiju. Jednom je pristala Bilka ciganka, ali kad sam ga isuko, razrogačila je oči i viknula: "Eke! Hoće li to sve u mene!?" Pobjegla je.

- Kako onda Hamša Mustina voli Ferizov? Ona kaže da joj Feriz sa njim bubrege razdvaja.

- Znaš li ti, čovječe, koliko je Ferizov manji od moga! Ihaj!

- Morala bi se naći neka i za tvoga, Rašide, nemoguće je da na cijelom dunjaluku nema takva koja bi anpasovala. Bog je dragi odredio za svaku ćunu na ovom dunjaluku rupu koja će mu anpasovati. Sjećaš se šta je govorio Hamo Medić: kad ga pogledam u njoj, kao da je izrasto iz nje, a ne urasto u nju!

- Lahko je Hami. On je umro.

Tužan je Rašid. Zato sam mu pomagao. Ja sam mu bio stražar, gledao sam da neko ne naiđe, i vidi Rašida i

roru. A morao je, očito, u roru. Tužan je Rašid.

- I, kako je u rori, Rašide?

- Ne'š mi vjerovati. Bolje nego i u misirači i u kobili. Kao da su baš za njega obložili unutra kakvim pamukom.

Tužan je Rašid. Tužno prevrće očima, prema tužnom nebu. A i stražnjica mu se tako tužno kreće. Tamo-vamo. Tamo-vamo... Na kraju, zaskiči tužno, k'o štene.

- Ne mogu da ga izvadim.

- Kako ne moreš, pobogu?

- Neće da spane.

- Dobro, sačekat ćemo.

- Ne vrijedi čekati. Znam ja njega. On se tako pokatkad uzjoguni, i džaba!

- Pa, nećemo biti ovdje do noći, pobogu! On tako more do kijametskog dana!

Bio sam bijesan. Toliko sam mu pomogao, a on odugovlači. A moram da idem. Da nađem Tanana i Iku. Najradije bih mu ga otfikario. Doista sam bio bijesan.

- Sjetio sam se: donesi vode, i pospi ga.

Strčao sam na potok. Zagrabio u šake vode, trčao gore, i polivao ga. Opet trčao dolje, pa gore. Dolje, pa gore. Dok nije izašao: tužan kao crknuta zmija, sa tužnim zelenim krugom, od farbe sa rore, sa našega novoga mosta.

Zmijska trava je zelena, sa crvenim pjegama po stabljici. Kada se prelomi stabljika, pojavi se gusta, bijela tečnost, nalik mlijeku. Jedna stabljika pušta dvije-tri kapi, zato je potreban čitav buket zmijskih trava. Naše ćune, doduše, nisu

bile bogzna kolike, ali mazali smo ih nekoliko puta sa tim buketom.

- Treba li namazati i jaja? - pitao je Tanan.

- Jaja nije spominjao. - rekao sam.

- Ja ću, za svaki slučaj, namazati i jaja. - rekao je Iko.

- Ja neću. - rekao sam. - Šta ako se primi samo na jaja, a na ćunu ne primi?

- I to nije loše. - rekao je Tanan. - Imao bi velika jaja, i malu ćunu. A velika jaja bi, sigurno, izvukla i veliku ćunu, kao što velika glava izvuče veliko tijelo.

- Neću. - rekao sam. - Zamisli dijete od dvanaest godina sa velikim jajima i malom ćunom. Fuj!

- To jeste grozno. - složili su se.

Mazali smo, tako, zmijskom travom ćune. Danima smo mazali ćune, da nam naraste, da nam k'o u mladuna podbuhne!

- Sad!

I Izet Zejkićov bi počeo da navlači, gore-dolje, gore-dolje. Pljuvačka je frcala. (Nju je već prije bio pripremio na dlan, kako ne bi gubio vrijeme. I, to je dozvoljeno.) Stiskao se. Uvijao. Dahtao, kao puh. Beljio očima.

U slami su se parili zečevi. Njegov rep je skakao po njenoj stražnjici poput singerice. Mi smo čas gledali u njih, čas u Izeta. Kada je zec zaskvičao, i tresnuo na leđa, Izet je viknuo:

- Daj sličice!

Sve su se oči sa nepomičnih, crvenih i staklastih, zečijih očiju pomjerile na Izetovu ćunu. Uspio je: sa nje je visio sluzav mlazić, tanak, ali mlazić.

Iko je nevoljko dao sličice. Opklada je opklada: Izet Zejkićov se opkladio (dugo je vježbao, kaže) da će svršiti kada i zec. Nogometaši Džajić, Osim, Oblak i Petković prešli su iz ruke u ruku.

Između šupe i poljskog zahoda bio je prostor izdvojen iz svijeta barem onoliko koliko je potrebno malom čovjeku od trinaest godina da prvi se put osjeti velikim čovjekom. Taj prostor je kao drveni sanduk, svuda okolo daske, samo bez poklopca, ako se nebo ne bi moglo nazvati poklopcem na cijeli svijet. Zaklon mi nije trebao da neko ne bi vidio kako sam skinuo gaće, na dlan utrljao pljuvačku, i prihvatio se svoje viseće radosti - mada je bilo i takvoga straha - nego, prije, da me zakloni od jačega, gotovo paničnog, straha, koji me je obuzimao poput najjače vrućice. Naime, mada me je strah da to priznam, odlučio sam svoj prvi ulazak u svijet muškaraca izvesti, ni manje ni više, nego sa - Jovankom Broz! Dugo sam premišljao s čijom slikom zaploviti u carstvo odraslih. Naše seoske djevojke bile su ili isuviše nedostojne i priproste za takav uzvišeni cilj, ili su bile rodice. Izbor se suzio na Silvanu Armenulić, neku djevojku koja je glumila u filmu sa Đulijanom Đemom, i Jovanku Broz. Sjećam se, kada sam prvi put pomislio na Jovanku, prožeo me strah, dotad nepoznat, ali jak, toliko da mi je sušio usta, umrtvljivao udove, i neku jezu razlijevao niz kičmu. Nakon dugog

premišljanja, i poređenja što zamišljenih što stvarnih slika, odlučio sam se za - Jovanku. Odlučujuće su bile, priznajem, sise. Silvana je, doduše, imala velike sise, veće od one cure Đulijana Đema, ali neuporedive, priznaćete, sa Jovankinim. Jovanka je, mora se i to priznati, imala manji dekolte od obje kandidatkinje, ali ono što je ona nudila sa svojim dekolteom bilo je više nego što su nudile obje sa svoja dva. Da ne pominjem ono ispod dekoltea, što se nije dalo vidjeti, što se naslućivalo, a što me je, opet, možda najviše privlačilo.

Moj prvi ulazak u carstvo muškaraca, međutim, išao je prilično teško. Prvi problem je bio kako Jovankin dekolte odvojiti od seljačkih slika koje sam pokupio očima u dosadašnjem životu: djevojke za Jurjevdan izlaze iz omahe, dok im titraju crni trokutovi ispod prozirnih vešova; momci na brini guraju svoje moćne ćune u kobilin pupoljak ispod repa; lijepa Ejubovca pere kosu na avliji, voda joj kvasi ramena, i mlazevima silazi ispod pazuha i sisa koje su ispale taman toliko da ih vidim kroz otvor na tarabama; pas i kuja zapetljani na bašči, okrenuti stražnjicama jedno drugom. Drugi problem je bio odvajanje Jovanke od Silvane i one cure iz filma. Na kraju, što je bilo i najteže, jedva sam odvojio lik druga Tita od Jovanke; on se pojavljivao nenadano, baš onda kada bi me cijeloga obuzimala neka do tada nepoznata milina; i - sve se moralo vratiti na početak. Pošto sam i to uspio, ostao je samo Jovankin dekolte, koji se polahko širio, širio, popunjavajući prostor između šupe i poljskog zahoda, od daske do daske, pa prema gore, gore: kad je dekolte poklopio cijeli prostor, i kada nije bilo više ni šupe, ni zahoda, ni neba - eksplodirao sam. Noge su se tresle kao pritke za

vrijeme oluje, zanjihao sam se, i pao. Dugo sam tako ležao, stiskajući dvije tople kapljice u šaci, a u karlici skrivajući strah.

Odjednom, kao grom iz vedra neba, čulo se: Ejubovca je kurva!

Kada sam to čuo, zaplakao sam. I rekao: "Nije istina. Ejubovca je hazreti žena."

Niko me nije čuo. A i da jeste, ko bi vjerovao jednom sedmogodišnjem dječaku. I, prije nego što oblak ode uz Sanu do Medenjaka, već je svako znao: Ejubovca je kurva. Tatle je pričala da su jednom ona i Ejubovca bile u pečurkama, da su vidjele medvjeda i da je medvjed zamumlao. A, zna se, na koga medvjed zamumla... Šeho Čukan je pričao da kod Ejubovce nikad nije jeo svježeg sira. A kome se nije mogao sir održati svježim, zna se... Ćeman-efendija je, na kraju, govorio hadis: "...žene su nekada kao šejtanske mreže." Sve bi se nekako dalo opovrgnuti. Tatle je ružna. Šeho Čukan ima male zgnječene uši, i svi su znali da je nepravedan. Ali, Ćeman-efendija. Ali, hadis.

Ejubovca je, doista, bila lijepa. Ona je bila mjera ženske ljepote u Trnovi. Kada bi se trnavski momci ženili, za mladu se govorilo: ružnija je od Ejubovce, ihaj. Ili: ružnija je od Ejubovce, malko. Nikad niko nije rekao: lijepa je k'o Ejubovca.

Volio sam Ejubovcu. Onako kako djeca vole ljepotu koju Bog gdjegdjemice posije po ovom dunjaluku. Tako sam volio Ejubovcu. I kada su me pitali kakva će moja žena biti,

uvijek sam govorio: K'o Ejubovca! Zapravo, želio sam svoju buduću dragu ljepšom od Ejubovce, ali tada to nisam smio ni pomisliti, niti sam znao zamisliti nešto ljepše od Ejubovce.

A, istina je, šejtan počesto uzima ljepotu u svojim nečasnim djelima. On mijenja oblike u kojima se pojavljuje, a žensko je tijelo bogomdano za njegov lik. Šejtan voli punoću koja strši iznad insanske prosječnosti. On se gnijezdi u nabrekle dojke, u udolinicu pupka, između jedrih polutki. Pune ženske usne su šejtansko gnijezdo.

To je i Ejub znao. Ejub, pravovjerni, nekad je mislio da ga je Allah dž.š. odabrao da uživa u primjeru i pokazanju Božije ljepote. Danas, mislio je da ga Allah dž.š . iskušava može li on, pravovjerni, izdržati tu ljepotu. Zato je Ejub hodao opijen Božijim iskušenjem. Zagledao je svakog čovjeka, do one granice iza koje leže pitanja, ne bi li na njemu vidio otisak u obliku ženinih usana, ili zagrljaja. Zagledao je ljudima u oči, jer oči su jedina svijetleća čovječija stvar, i u njima katkad zaiskri i odgovor. Takav bi odgovor zasigurno prepoznao, jer bi on počinjao sa prvim slovom imena njegove žene.

Allahu se, jedne večeri u kojoj su umjesto odgovora pljuštala pitanja, zakleo da će joj udariti stotinu prutova.

To je, možda, Allahu bilo dovoljno, ali selu nije. Selo je tražilo da se prljavština otkrije pa uništi, ili da se pojavi jasan dokaz nevinosti.

I, jednoga dana, baš onoga koji nije više mogao izdržati miješanje prljavštine i nevinosti, na trzni je počela goriti vatra. Kada je žara pokusala i najmanji trag da je tu netom bilo drvo, doveli su Ejubovcu. Svi smo bili tu. I čekali

da Bog kaže zadnju riječ. Ejubovca, lijepa kao plamen koji se gleda u dugim noćima, stavila je ruku na vatru. Sve su se oči premjestile na njeno lice. Tamo će se, ubrzo, ispisati odgovor. Odgovor može biti treptaj oka, trzaj obrve, drhtaj usne, pokret sljepoočnice ili vratne žile. Ja sam jedini gledao u ruku koja već cvrči na plamenu, nisam gledao u lice, jer sam znao da me na njemu može zateći samo - nevinost. Plamen je uništavao tu ruku, kao kad staviš rukovet bijeloga jorgovana na vatru, pretvarajući je u bijelu, nagorjelu, šapu. I to je trajalo toliko dugo dok se sve nije razlilo niz moje vlažne obraze. I dok Ćeman-efendija nije rekao: "Dosta. Ovaj Božiji sud pokazao je nevinost!"

Ali, Božija pravednost nikada se nije zadovoljavala samo sa jednim licem nevinosti. Ejubovca je, opet pred cijelim selom, jednoga sabaha, posadila suhu granu u još suhlju Božiju zemlju. Danima grana nije pokazivala prst nevinosti u obliku lista, ili bar pupoljka, danima je grana ličila na seoska lica, danima je ona klepetala suho: Kurva! Kurva! Kurva! A noćima sam, neopažen, nosio punu maštrafu vode, i zalijevao tu granu.

Jednoga sabaha, na grani se pojavio pupoljak. I Bog je, sad-zasad, bio zadovoljan. Odjednom, kao vedro nebo iz groma, čulo se: "Ejubovca nije kurva!"

Sve se je stišalo, sve je, opet, dobilo svoju mjeru. Samo je ostao i dalje na Božijoj mjeri Ejub. Bogu se zakleo da će ženi udariti stotinu batina. Žena je bila nevina. Ali, nevina je i zakletva Bogu: ona se morala izvršiti.

Četrdeset noći Ejub je klanjao istiharu. Četrdeset noći iz Ejubove kuće se čulo: *Bože Milostivi, molim Te, da*

mi pokažeš sreću u ovom činu, jer Ti to dobro znaš, a ja ne znam, Ti to možeš, a ja ne mogu. Ti si poznavalac skrivenih tajni. Bože, ako je ova stvar sretna za moju vjeru i život, za moju sadašnjost i budućnost, odredi mi je i olakšaj, pa mi je učini sretnom. A ako je ova stvar nesretna za moju vjeru i život, te za moju sadašnjost i budućnost, otkloni je od mene, odvrati me od nje i podaj mi sreću na drugom mjestu i u drugoj stvari, pa me time zadovolji. Primi ovu moju molbu, Uzvišeni Allahu, koji si najmilostiviji.

Četrdesete noći Ejub je čuo glas: *I uzmi svojom rukom snopić pa njime udari i nemoj prekršiti zakletvu!*

Sutradan, Ejub je u Gaju ubrao stotinu prutova. Svezao ih u jedan snop. I s njim lijepu pucnuo Ejubovcu.

To se nije čulo ni do kućnoga praga.

Desi se dan kada se momci podvire pod sebe, i vrisnu. Vrijeme je kada njihovim žilama umjesto krvi žubore potočići prepuni buduće djece, koja traže ušće gdje će splivati. To momci još ne znaju, oni su samo puni žubora koji im ne daju mira. Jedni mažu ćune i muda celerom, drugi guščijom masti, i izlaze na seoske sokake. Očevi tada vežu kćeri kolskim lancima za krevete ili za voćke u avliji, muževi ličinama vezuju žene, raspušćenice vezuju sebe same. Jer, desio se dan kada su se momci podvirili poda se, i miris celera se širi selom u vrtlozima, gore širi nozdrve, a dolje ženske sapi.

Vidim:

Hankuša, vječna djevica, sjedi na doksatu i promatra kako brdo prodire u mehku putenost sunca. Široka i otežala od nevinosti, tijelom prelivenim preko pletene stolice ljulja svoje nevine godine kao kolijevku u kojoj nema ništa. Hankuša, ogromna djevica, širi svoje slijepljene butine, između kojih nikad nije ušlo ništa teže od zraka. Došao je dan koji će joj uzeti nevinost, nježno i blago, kao kada se uzima duša.

Hankuša, stara djevica, prebire svoje godine kao tuskave stvari. Sa doksata silazi samo onda kada je u pitanju težak nacionalni ili vjerski interes, koji može biti riješen jedino njenom nevinošću. Tada, zaškripe basamci, i kuća se malko zatrese.

- Hajde, Hankuša, skupio se roj! - vikne neko iza taraba.

I Hankuša, djevica koju vole pčele, silazi, i korakom težim od zemlje po kojoj tabana, odlazi da skupi roj. Pokažu joj mjesto, Hankuša sjeda ispod drveta i čeka. Kad pčele osjete miris djevičanstva, polahko silaze i svijaju se po Hankuši. Ona, na kraju, liči na ogromnu trnku, i pčele može kupiti sa nje i najmanje dijete kao jagode.

- Je li dobila Hankuša *ono?* - vikne opet neko iza taraba.

I Hankuša, djevica sa nepresušnom mjesečnicom, silazi, uzima lavor i toči u njega krv. Neko je, opet, dobio gubu, i jedini mehlem je Hankušina nevina krv.

- Silazi, Hankuša, spašavaj! - uspaničeno vikne neko sa pola sela.

To je znak da je stvar hitna, i Hankuša, hitrošću koju je njoj odmjerio Sâm Bog, zatutnji basamcima. U avliju dovode padavičara, i Hankuši treba prilično vremena da svojom sporošću uhvati njegovu grozničavost. Ispruži ruku i dugo cilja u drhteće tijelo. Kada uspije, i dodirne ga palcem, padavičar se polahko smiruje. Kao gašeni kreč.

Potom se uvijek vraća na doksat, u svoju pletenu stolicu, i bišće tamo sjećanja kao da bišće ovratnik prepun ušiju. Sjeća se svoje prve mjesečnice, bijele košulje koju je tada oprala, i vodu prosula po ružinom grmu. I poslije toga, Hankuša je bila blijeda i malokrvna, niti je bila rumena, niti cvala ko ruža. Mjesečnica je, doduše, bila redovna, ali to nije mogla reći momcima. Napokon je jedan, kome samo ona zna ime, obećao da će je uzeti, ali da mu dođe rumena i jedra. Dao joj je i rok od četrdeset dana. Dvadeset dana je Hankuša jela lišće jagode, svaki dan po jedan list više. Drugih je dvadeset jela po jedan list manje. Četrdeseti dan Hankuša je bila bljeđa nego hartija u koju se zavijaju svadbeni darovi. Shvatila je da je njena sudbina daleko od muških stegna, obukla bijelu haljinu, i čuvala svoju nevinost kao što druge djevojke čuvaju slike momaka u sehari.

Da nije bilo jednog događaja, muška bi joj lica postala kao lica drveća, i ostala bi usađena u pletenu stolicu, vječna i bijela. Naime, jednoga je dana, sasvim slučajno, šetala alejom divljeg kestena, gore, ispod Turbeta. Sjeća se da su joj bedrima prvo zamilili mravi, koji su iza sebe ostavljali kapi vlažnosti. Što ju je više obuzimala vlaga, to su se još više pojavljivali likovi muškaraca, znanih i neznanih, ali

obnaženih i rutavih stegana i grudi. Počela je klecati i tražiti oslonac na tim grudima. Na kraju, sjeća se da se jedva nekako dovukla do grmlja, i šišarkom istrljala bedra - dok iz njih nije iskočio vrisak. Poslije je sve bilo mirno, muškaraca nije bilo, možda ponegdje pokoji zaostali osmijeh ili dlaka - i taj miris divljeg kestena poleg'o po svemu.

Od tada, kada bi osjetila miris divljeg kestena, tajomice bi se odgegala do kestenjara.

Da nije bilo tih rijetkih odlazaka do kestenjara, Hankuša bi bila najuzoritija djevica poslije hazreti Mejreme. Dokaz njene gotovo savršene nevinosti je i to da vilenjak koji obilazi noću djevojke i mlade žene nikad ne svraća do Hankuše. On, pohotljivac, koji ne bira gaće u koje će se uvući!

Ipak, mjesečno Hankuši dolazi seoska komisija da potvrdi njeno djevičanstvo. Grupa je sastavljena od pet žena: jedna starica, druga sredovječna-udata, treća sredovječna-raspušćenica, četvrta mlađa-udovica i peta djevojka-djevica. Hankuša tada skida svoju bijelu halju, one se rasporede oko nje ukrug, i škakiljaju je, štipaju, bockaju, svuda po tijelu. Djevica koja ne bi bila škakljiva, ne bi više bila djevica. A, Hankuša je, generacijama, bila škakljiva.

Gledam:

Hankuša, vječna djevica, još sjedi na doksatu, u danu koji joj je uzeo dušu kao nevinost. Mrtva je, mrtvija od pletene stolice koju uzbiba njeno salo. Jedina živa stvar tu je klip sunca koji prodire između njenih bedara i uranja u malu lokvu na njenim parhetnim gaćama.

Dan je suh kao uščavjele parhetne gaće. Iza glavnog trnavskog mostića, još sa prašinom na koljenima, stojim na samom ulazu sela. Kuda krenuti, kada je puteve progutalo šiblje, travuljina i kupine. Sve je smanjeno, poput velikih sjećanja iz djetinjstva upakovanih u male kutijice.

Pođem kroz taj gustiš, gazeći bokore zmijske trave, iz čijih stabljika pucaju mliječne kapi. Te kapi su jedina tečnost pod ovom džemrom, svježina koja mi prinosi slike. Trojica dječaka, na primjer, zmijskom travom mažu ćune. Jedan od njih se plaši da mu mošnice ne narastu veće od visuljka. Potom nastupa doba mazanja mošnji, i miris celera širi ženske sapi. Vrijeme je erotskog bunila, prvih noćnih polucija, guranje ćuna u rodnice mladih tikava. Eno, djevojke prije rose odlaze do mlinskih mlaza, Jurjevdan je, i njihovi perlonski vešovi dublji su od riječnog vira. Momci kradu džinkinju iz rijeke, na njenoj nevidljivoj kosi vihori duvak. A uz živicu promiču tri prilike, dva maladuna i jedna ohmica...

Ničeg, naravno, nema u svakidašnjem oku. Ionako moj odnos prema spolnosti bio je uvijek više pitanje sluha ili mirisa nego oka. Kao kad slušaš kišu iz zamračene ljetne sobe.

Kiša posigurno neće pasti. Šuštanje sasušene trave, šapat duboke prašine po sahlim lokvama. I gla-

sovi!

Glasovi u kojima se krije moje ime, kao gnijezdo u šipražju.

Nikad većeg belaja, a manje nafake, nego kada se ženio Džanan Kamenčić. Nije problem bio u tome što se Džanan odlučio oženiti sa - džinkinjom, ali su svi problemi iz te činjenice proizilazili. Ruku na srce, muslimanima je dozvoljen takav brak, ali, ruku barem pored srca, bio je isuviše rijedak. Možda su zbog toga i nastajali problemi. Muslimani su posljednjih godina više bili zagledani u socijalističke šarene nište, nego što su obraćali pažnju na svoje najbliže, između ostalih i na džine. Džananu je bilo, izgleda, namijenjeno da problem zaoštri. Da li mu je pritom pomagao neki nebeski glas, nije poznato.

Džanan je svoju odluku o ženidbi, kako to i priliči, prvo iznio ocu. Rekao mu je da on odvaže u svojoj duši njegovu nakanu, jer očeva je duša najsigurniji kantar, pa kako on odluči Džanan će se po tome ravnati. Nije spominjao neizdržljivu čežnju koja ga i danju i noću vuče njegovoj džinkinji, ni snove za koje više nije bio siguran da su bili njegovi, ni svakonoćne polucije koje su ga plašile - to se ocu ionako ne kazuje. Samo je prispomenuo da bi volio imati ženu koja bi mu pravila društvo gdje god bi on išao.

Otac je nekoliko dana vagao najsićušnijim utezima svoje duše Džananovu nakanu. Najviše ga je boljelo što

nikad neće moći vidjeti svoje unuke, mada će ih posigurno imati, jer je njegova buduća snaha naprosto nevidljiva. Na kraju je prevagnula želja da ima makar i nevidljive unuke. Džanan se počeo spremati za svadbu.

I, tu su počeli problemi.

Da bi se neko oženio, pa i džinkinjom, mora poštovati običaje i zakone o braku. Prvi problem koji se javio bio je problem prošnje mlade. Pitanja su iskakala, kao mali vodeni meleki: Ko može ići u prošnju? Od koga prositi mladu, kada su i ona i roditelji joj nevidljivi? Gdje ići u prošnju, pošto džini nemaju kuća kakvih imamo mi, i kuća im je cijeli dunjaluk? U prošnju, po običaju, idu najbliži mladoženjini rođaci, ali, sada je cijelo mjesto raspravljalo da li je to po islamu, i da li su oni uopće mjerodavni za takav čin. Prevladalo je mišljenje da u prošnju treba ići neko ko je imao kakvu vezu sa džinima. Amidža Džananov, Ilham, nešto je nagovještavao da mu je jednom džin pomogao u jednoj parnici na sudu, ali nije bio siguran da li se parnica uopće dogodila. Odlučeno je da u prošnju ide Muharemovca, koja je i sa melekima i sa džinima bila na *ti*. Ali, pojavio se čisto praktičan, da ne kažemo materijalan, problem. Muharemovca je bila nepokretna, pa su je morala nositi četiri posnažna čovjeka na njenoj sećiji. A, ako je nose, samim tim biće i prisutni na prošnji, što nikako nije odgovaralo. Pronađeno je srednje rješenje: da Muharemovcu momci donesu pred mladin dom, i da se odmah odmaknu na pristojnu udaljenost. Da, ali onda se postavilo drugo pitanje: Gdje je mladin dom? Džanan je mucao o nekakvim vodama, kraj kojih se viđa sa svojom džinkinjom, ali tačnog mjesta nije znao. Ostavljeno mu je

nekoliko noći da utvrdi gdje se nalaze te vode, ili barem da kriomice zapamti kakvu vrbicu ili žbun po kojima ćemo ih mi prepoznati. Nakon nekoliko dana, Džanan je rekao da mu se čini da je prepoznao jednu vrbu na Laništu. I, prosioci su otišli: četiri snažna momka odnijela su Muharemovcu na sećiji prema Laništu. Nije ih dugo bilo. Niti je bilo ugovorenog znaka, pucnja iz lovačke puške, da je mlada isprošena. Niti pjesme preko polja. Pred samu ponoć toga dana, prosci su stigli, snuždeni i ljutiti. Otac mladin, i nakon dugog Muharemovcinog pregovaranja, nije dao svoju kćer za našega Džanana! Muharemovca je siktala poput najveće zmije iz svoje avlije:

- Pas džinski, ko da smo šugavi!

- Jesi li mu rekla da smo mi muslimani? - pitao je neko.

- Jesam.

- Pa?! - pitali smo svi uglas.

- Ne da!

- A jesi li mu objasnila da smo od Boga priznatiji, mislim ko insani, nego oni, mislim ko džini? - pitao je Ćeman-efendija.

- Jesam.

- Pa?! - opet smo zagrahali.

- Ne da! Jesam li fino rekla!

- Pa, zašto ne da, pobogu? - pitala je Džananova majka.

- Kaže da mladić ima falinku!

- Ko da ona njegova nema falinke! - zagraktale su žene.

- Pokazaćemo mi njemu falinku! - viknuli su momci - Budale smo bili što smo ga i pitali! Mogli smo je lijepo ukrasti! Nije hurija, da se ne more ukrasti!

I ukrali su je!

U velikoj ljutini, nisu obraćali pažnju ni na nevidljivog oca ni na nevidljivu djevojku ni na nevidljive pendžere. Samo se sjećaju da su zagazili u rijeku, i kada je Džanan rekao da je tu, prenijeli mladu do dviju jengija na obali. Od Laništa su zapucale puške. I čula se pjesma:

Od mora eto svatova
i vode mladu djevojku

Djevojka majci plakala:
"Ne daj me, majko, daleko!

Osta mi cvijeće nejako!
Ko će ga, majko, zalijevat?"

"Ja ću ga, ćeri, zalijevat.
U sabah hladnom vodicom,
uvečer toplim suzama!"

I, tako, oženi se Džanan. Ali, nevoljama nije bilo kraja. Zapravo, tek su počinjale.

Te prve noći nije bilo nekih većih događaja. Pucalo se. Veselilo. Obikuše su pripremile mladu za prvu bračnu noć. Sve su se poslije klele da su, iako je nisu vidjele, i same osjetile umilna golicanja po dojkama i po trbuhu - a kako je

tek njoj bilo! Momci su se penjali, po običaju, na prozore gdje su spavali mlada i mladoženja, i nisu im dali spavati, sve dok im mladoženjina mater nije ispekla kokoš i dostojno ih ugostila.

Ni na samom sabahu nije bilo problema. Žene su iznijele čaršaf sa mladinih dušeka, rasprostrle ga po tarabama, i svako je na njemu mogao vidjeti malu mrlju krvi u koju je sinoć iščeznula mladina nevinost. Nije bilo problema ni za vrijeme krne. Žene doduše nisu mogle iskrnati prste na rukama i nogama koje su nevidljive, niti navući surmu na očne kapke koji ne pokrivaju zjenice, ali kada su na skemliju, na kojoj se pretpostavljalo da sjedi mlada, položili duvak, on je ostao stajati u zraku, visoko iznad skemlije. Ispod duvaka, u pretpostavljeno mladino krilo, stavljeno je muško dijete. Pa su po svemu tome prosuti bonboni, šekerići, latice cvijeća. Djevojke su pjevale:

Trepetljika trepetala, puna bisera,
haj, ovi naši bijeli dvori, puni veselja!

Što u dvoru žamor stoji, šta ono vele?
Ono majka sina ženi pa se vesele!

Svi se redom veseljaše, majka najviše,
doveli joj đul-nevjestu, đulom miriše.

Savila se zlatna žica, od vedra neba,
savila se mladoženji oko fesića,
sa fesića, đul-nevjesti oko duvaka.

Mi, dječarci, tiskali smo se oko Džanana i pitali ga:

- Je li ti lijepa mlada, Džanane?

- Jeste, najljepša!

- Kakva joj je kosa, Džanane?

- Zlatna.

- Od pravoga zlata?

- Od pravoga.

- A kakve su joj oči, Džanane?

- Sedefli.

- Od pravoga sedefa?

- Od pravoga.

- Ima li mlađih sestara, Džanane?

- Ima. Ako budete dobri, sve ću vas sa džinkinjama poženiti!

- Bit ćemo najbolji, Džanane!

Problemi su nastavljeni kada su, nakon pira, mladenci trebali ozakoniti svoju vezu. Ćeman-efendija je, poslije dozvole iz Sarajeva od Starješinstva Islamske zajednice, samo tražio da na vjenčanju budu prisutna dva svjedoka. Radi sigurnosti, opet je angažirana Muharemovca, i, ipak, Ilham, koji je barem naslućivao džinski svijet i adet. To je, dakle, bilo u redu. Ali, u redu nisu bile druge stvari. Od mladine rodbine nikako se nisu pojavljivale mirdžije. Džaba je Džanan slao poruke i selame u vodu, džaba je mlada neutješno plakala, glasom koji se noćima talasao selom i koji bi rasplakao i ribu u vodi i list u gori. Naprotiv, izgleda da su džini odlučili se osvetiti cijelome mjestu zbog, po njima, nanešene im sramote. Lupali su praznim naćvama, i budili ljude.

Prikazivali se psima i govedima, pa su psi noćima zavijali a goveda mukala, kao da mala plaču djeca. Strašili su djecu u bešikama. Klepetali krovnim crijepom...

Drugi problem je bio svjetovne, isuviše svjetovne, naravi. Mladenci su otišli u Mjesnu zajednicu da ih vjenča Esad. Esad bi to i učinio, ali je tražio da mlada donese rodni list, osobnu kartu, ili neki drugi dokument koji bi dokazivao da mlada postoji. Dokumenta o postojanju džina, prirodno, nije bilo. Postojao je Kur'an, u kojemu se jasno vidi da džini postoje, ali to nije bio vjerodostojan dokument za socijalizam, rekao je Esad. Ipak, nađeno je rješenje: u jednu teku potpisalo se, što olovkom što prstom, cijelo selo i time posvjedočilo da Džananova mlada postoji. Uz teku, Ćeman-efendija je priložio i nekoliko prepisanih ajeta iz Kur'ana u kojima se pominju džini. I sve je to otišlo u matični ured u općinu.

Iz općine je stigao odgovor - stigla je u selo policija! Dugo su ispitivali Esada, potom Džanana, Ćeman-efendiju, još nekoliko izgleda nasumice odabranih, i, na kraju, izjavili da je cijelo selo potpuno ludo. Da bi istjerali iz nas ludost, u marici su odveli svezanog Džanana. Osudili su ga na tri mjeseca zatvora, po nekom paragrafu za koji niko nije čuo. Džanan je izašao iz zatvora nakon mjesec dana! Esad nam je, poslije jedne općinske sjednice, ispričao šta se je ustvari dogodilo. Komandir policije je, vidljivo uplašen, pričao da je za svo vrijeme Džananovog tamnovanja stanica policije više ličila na ukleti zamak prepun duhova nego na komunizma dostojnu ustanovu. Čuli su se neki potkožni krici, vrata su se sama zatvarala i otvarala, padala je sama od sebe Titova

slika sa zida, policajci su u zahodima nalazili crknute pacove, pisaće mašine su kucale a da ih niko ni pipnuo nije... Mi smo još više zavoljeli svoju nevjestu džinkinju.

Kao da nam je iz srca iskapala.

Tetka Mine nije bila udana za džina, ali je njen muž bio počesto nevidljiv. Tetak Salih pokazivao se krajem sedmice, nasmijan i vedar, donoseći na kragni kaputa miris stranjskog svijeta. Kod kuće su ga čekala dva dana džehennema, ali njemu osmijeh nije silazio ispod urednih brčića, kao ni stranjskim svecima oreol. Upravo zbog tih mirisa tetka Mine je gubila pamet. "To nisu mirisi, to je oklop", govorila je. Umišljala je da tetak Salih na sebi donese toliko parfema i pomada da ga ona jednostavno ne može poljubiti, jer, navodno, njen poljubac ne dopire do njegove kože. Tetkova koža, uz to, bila je načičkana imenima njegovih slovenačkih kurvi, toliko da su bilo kakav poljubac pretvarali u oskorušu. Ali, tetka Mine je bila bogobojažljiva žena, pa je vjerovala i u Božije prokletstvo ako muža otjeraváš daleko od svoje postelje. Kada bi, nakon raznoraznih izbjegavanja koja Bog neće uzeti za težak grijeh, morala podijeliti bračni krevet sa svojim mužem, koristila je razna pomagala da ne zatrudni. Uzimala je kamfor, koji joj je pospješivao apetit, a sasvim gasio apetit ljubavi. Pila je mokraću uštrojenog ovna. Srce ustrijeljenog zeca namirisano metvicom nosila je kao hamajliju. A pred samo lijeganje u krevet međunožje je mazala stipsom. Bila je uvjerena da bi se njeno dijete sa takvim mužem rodilo sa svinjskom glavom i repom.

Tetka Mine ipak je voljela tetka Saliha. I sve je pokušala da ga očisti od imena slovenačkih kurvi, i da joj čist jednom dođe u bračnu postelju. Provjereni recept je bio da u jelo umiješa nešto od vlastitog tijela, kako bi joj muž postao dio nje. Tetka Mine godinama je tetku u jela stavljala svoju kosu, znoj, slinu, nokte, pa i menstrualnu krv, ali on se vazda vraćao sa onim svojim osmijehom i imenima slovenačkih kurvi. Otkuhavala je njegove putničke čarape, i pila otkuhanu vodu. Išla je Muharemovci da joj otvori zvijezdu. Na sred zvijezde uvijek se pojavljivao tetkov osmijeh, i Muharemovca je govorila da je taj osmijeh jači od svakog zapisa ili sihre. I da se čuva voza. Ipak, tetka Mine je pokušala i sa zapisom, pa su arapska slova putovala zašivena u tetkovom kaputu po samom srcu kršćanskog svijeta. Ali, tetak Salih se i dalje vraćao u svojim putničkim čarapama, popločan slovenačkim ženskim imenima.

Poslije izvjesnog vremena, da li pod uticajem šejtana ili iz prevelike ljubavi začinjene umorom, tetka Mine je pokušala da, ne uskraćujući Bogu skrušenost, skrati tetku život. Nije dozvoljavala da je obuzme srdžba. Srdžba je šejtanski čin, a šejtan je stvoren od vatre. Budući da se vatra gasi vodom, uzimala je abdest kada bi osjetila da joj se približava srdžba. Ali, do same granice idolopoklonstva je koristila mala vjerovanja koja je Svemogući spuštao smrtnicima da im olakša život. Vjerovalo se da će onaj ko ustane prvi iz bračne postelje prvi i umrijeti, pa je tetka Mine satima zatvarala oči pod lažnim snom, kako bi Salihova noga dotakla pod ahireta. Jela je i češnjak, jer se je vjerovalo da miris češnjaka slabi suspavača, te on, na kraju, umire. Savijala je jastuk na

četiri ćoška, i tako Salihu izazivala nesanicu, da bi ga odvukla u svoje duboke bezdane. Tetak Salih nije spavao sedmicama, postao je proziran poput mjesečara, ali mu osmijeh nije silazio sa lica.

Jedne godine, kada su rodili lješnjaci toliko da je tetka Mine govorila da toliko i tetak Salih ima vanbračne djece, spremila se i pošla s njim u Sloveniju. I danas nije jasno šta se je, ustvari, desilo. Da li je tetka Mine u svojoj ljubomori zagubila Muharemovcin savjet da se čuva voza, ili je tetak Salih u svojoj nesanici pročitao san tetke Mine - nije poznato. Jedino je znano da su tetku Minu sutradan našli čobani na jednoj pružnoj okuci. Na sebi nije imala nikakvog smrtnog biljega. Osim što je mirisala na nešto strano i daleko, i smiješila se osmijehom za koji smo bili sigurni da ga je otela tetku Salihu. Na dženazu tetke Mine tetak Salih je došao vidno neispavan i bez osmijeha. Ćeman-efendija je tetku Minu ispratio na džennet riječima: “Žena koja sprječava muža da ide drugim ženama je šehid”. Za muža ništa nije rekao.

ležali smo kao dva mala lokvanja na sudnjem danu

gledao sam u okvir prozora čekajući da grana takne okno jer sam tada znao da je opet želim kao kad grana takne okno klizio sam u nju Posljednji Adem Posljednji Adem koji misli da će biti spašen ali grana još nije taknula okno pa sam gledao u okvir prozora iza kojega je bio svijet koji je nekoliko puta čuo moje korake

o čemu razmišljaš

šutio sam i gledao okno u koje treba da kucne moja i njena zlatna grana

dobro vrijeme je za šutnju

uvijek je bilo vrijeme za šutnju samo što je Bog ljudima dao tu jezičinu da bi se odali ne Bogu jer njemu ne treba to kreketanje da bi saznao koliko je grijeha u toj mješini nego da bi oni uvećavali taj svoj grijeh ah ta zamka koju lahkomisleni nazivaju darom upotrebljavajući pritom čak i atribut *božiji*

ali nisam razmišljao o tome razmišljao sam o drugom baš o dobrom vremenu ili o pukoj konstataciji naime da li je mislila da je *dobro vrijeme* kao bogomdano za šutnju ili je to bila samo puka konstatacija možda malo ironična

šutit ćemo dakle

ipak konstatacija

nećemo šutiti

dobro onda pričaj

nećemo pričati

dobro onda šuti

rekoh nećemo šutiti

djevojke su u mome zavičaju bile nježne kao dunjin list

nikad ne znam kako bih imenovala tvoju šutnju nekad mi liči na staru seharu prepunu nepotrebnih stvari

djevojke su u mome zavičaju bile nježne kao ja

a nekad mi liči na stari ishabani kamionet ostavljen na pustoj cesti

djevojke su u mom zavičaju bile nježne kao omaha

u svakom slučaju nešto pusto kao kad sa goleme

visoravni ubereš jedan jedini cvijet koji je tamo rastao i visoravan je i dalje veličanstvena ali je pusta i nikad ne može biti što je bila

danas u ovom jezerskom hotelu traćimo tu moju ***Seharu*** zbirčicu plaćenu socijalističkim novcem koji bi prosjak Apat ukupio za par džuma ispred džamije

u svakom slučaju ti si još lijepa vaza ali bez cvijeća

u svakom slučaju volio sam svako slovo svoje ***Sehare*** kada je izašla danima sam mirisao knjigu list po list strofu po strofu stih po stih mirisala je na ćoškove moje rodne kuće kada joj se počne približavati jesen

u svakom slučaju u svakom slučaju u svakom slučaju

djevojke u mome zavičaju mirisale su kao omaha

prije nego što sunce pokaže svoje lice a već je poslalo vidljive glasnike kakvo bi lice trebalo biti djevojke polaze ka rijeci

izgrjevkom, iz oka dječaka, izleptire
dvije po dvije, s ramena stresajuć rosu,
teško paperje sna

pratimo ih koracima tišim od njihovih po njihanju vrškova kukuruza znamo kuda im vodi put

ka rijeci taban strijemi, ka onoj što san
spira iz žuđenih dalja u puten sud

molio sam Sejdu da me povede mada nemam niti jedne dlake tamo gdje bi dlake za djevojke trebale biti on se je dugo nećkao i rekao mi da sam još malehan i da sačekam svoj dan svakome će doći dan kada će jednom ići da gleda djevojke kako se kupaju pod omahom rekao je a meni se taj dan nije čekao bio sam gotovo bolesno nestrpljiv i da me

jutros nije poveo mislim da bih umro

zatim je ona otišla do kupatila a ja sam čekao granu koja će kucnuti o okno imao sam dvadeset i pet godina i mogao sam čekati ipak ona je moja djevojka i volim je kao što se voli dvadeset i pet godina

Sejdo je rekao da ne šljapkam kao jazavac a trava je bila mokra od rose zalivena poput lutme ako nas otkriju zavrnuću ti vrat ko piletu kuda bih od sramote koja bi me poslije htjela i ja sam doista znao da bi to bilo strašno zato sam bio tih tiši od njihovog koraka

dvadeset i pet godina čuvenih dvadeset i pet godina onaj Eliot je od toga napravio cijelu teoriju ali ja bih se tako rado vratio nazad tamo odakle sam vazda bježao

iz kupatila se prvo čulo šljapkanje i znao sam da ona stoji nad kadom raskrečena i pljuska se vodom

išle su prema Mostišćima jedna za drugom već se čuo huk Sane koji se probijao kroz vrbice pa je Sejdo rekao stani prilazile su polahko brini i još je bio muk i onda se čuo zvuk haljina koje padaju

nešto je u kupatilu palo vjerovatno plastični poklopac šolje ona uvijek zatvara šolju kada se tušira kao da bi iz nje mogao izaći neko i promatrati je na šolju odlaže svoje stvari ali sada ne znam šta bi mogla odložiti otišla je tamo gola

gledao sam i vidio ih kako skidaju haljine sve do vešova ličile su na malo jato bijelih ždralova tu na brini iza koje je dopirao huk rijeke koji je pokrivao i to malo jato bijelih ždralova i nas dvojicu u kukuruzištu i rijeku koja huči prema brini

nikad nisam razumio šta je to jezero more je slano i huči rijeka nije slana ali teče a jezero niti je slano niti teče niti huči nikad nisam čuo jezero da huči

potom su odleptirile niz brinu idemo rekao je Sejdo pa smo pošli do vrbaka do vrbaka do vrbaka našeg malog mraka grančice su bile jedre i povijale su se niz maticu

potom se čuo udar vode o kadu ili njena leđa ta matica tuša i oko nje omaha od tuša

silazile su prema mlinovima prema mlinskim točkovima o koje je udarala voda godinama koje su po točkovima već naplavile lišajeve vodene mahovine i sićušnih riječnih školjkica to se vidjelo samo sa gornje strane točkova dolje je bila omaha milioni vodenih kapljica koje nisu bile ni kaplje ni para

rosa je padala po vrbicama i one su bile ljepljive

zakratko nismo vidjeli ništa potom se čuo cilik Fate ili Zejna Nure ili Mejra pa drugi treći mnoštvo cilika i Fate i Zejna i Nure i Mejra samo se to čulo i pljaskanje vode i smijeh i kikot

iju! iju! iju! čulo se iz kupatila

napokon izlazile su iz omahe izranjale su jedna po jedna vodene vile ogrnute plaštom od vodenih kapljica i pare vešovi su im se slijepili uz tijelo kroz vešnu providnost stremile su dojke kruške jabuke dunje ili hašlame pripijali su se pupci škrabice ili bobe lebdjeli su crni trokutovi ispod namreškanih trbuščića drhtale su polutke trzali se leđni zavijuci

ona sad spira rukom koja jedva doseže pjenu sa onih jamica iznad polutki silazi prstima za koje zamišlja da su moji niz stegna uz stegna pa u onu crnu mahovinu tražeći

tamo onaj bobak

kikotale su se zagledale odjednom je Zejna Nuri štrpnula onaj medenjačić na sisama ova ju je pljesnula po nadmenoj pozadini pljas pljas pljas kako si brucala rekla je Zejna muški vole brucale kaže Fate ne vole oni vole obrijane rekla je Nure hoćeš li se ti obrijati pitala je Zejna kada se udam rekla je Nure samo je šutila Mejra

drhtao sam ne od rose drhtao sam rosan omagijan zanavijek začaran i ostao bih takav sve do džennetskog dana da nisam pokraj sebe čuo dahtanje okrenuo sam se i vidio Sejdu kako navlači ćunu veliku veliku koja stremi prema mlinovima

čuo sam šuštanje peškira i fijuk kao kad se otrese mokra kosa i udari o ogledalo

trljale su se peškirima Zejna je polahko silazila peškirom niz Nurina leđa gdjegdjemice sklanjajući veš koji se odmah potom sam izgužvan vraćao Fate je peškir zavlačila ispod veša i nekoliko puta provukla međunožjem zabacujući pritom glavu kao da jaše po peškiru samo je Mejra rekla idem

tuš je opet udarao o kadu sigurno je spirala zaostalu pjenu i dlake koje su se u vrtlogu taložile na rupičastom otvoru

Mejra se izgubila u omahi i nije je dugo bilo

Sejdo se umirio umirile su se i djevojke svi smo čekali Mejru koja se nije pomaljala iz omahe zašto je nema tako dugo pitala je Nure Mejro zovnula je Fate Mejro zovnule su sve uglas ja i Sejdo smo šutili

a rado bih viknuo Mejro Mejro najljepša Mejro Sejdo se meškoljio ali nije micao sa mjesta idem da je spasim

prošaptao sam šuti resko je prošaptao Sejdo ne smijemo Mejro Mejro a iz omahe Mejre nije bilo

pojavila se u okviru vrata kao slika kada se pojavi u okviru

ti si moja Ofelija rekao sam
Došla voda od brijega do brijega
Pronijela Mejru na tabutu
pa je grana kucnula o okno
i čuli su se neki glasovi
ili kiša

Ipak, glasovi.

- Da mi je barem izaći na kišu.

- Ne moreš na kišu, sestro.

- Znam. A tako bih voljela izaći na kišu. Da operem ruke, samo da operem ruke. Kada bih imala čiste ruke, bila bih čista sva.

- Nema vrata kroz koja bi mogla izaći na kišu, sestro. Sjećaš li se? Sjećaš li se?

- Znam. Samo da mi je oprati ruke. Bila bih čista perunika.

- Naše je da čekamo. I da ne mislimo na vrata iza kojih možda pada kiša.

- Čuješ li ti kišu, Ademe?

- Čujem, Derviša.

- Dobra je kiša. Zalit će mi cvijeće.

- Ti samo misliš na svoje cvijeće!

- Da nije cvijeća ne bih uopće znala da sam bila mlada.

- Toliko cvijeća, Bože! Pa, kada se oni mirisi pomiješaju...

- Ne mogu se pomiješati mirisi od cvijeća, Ademe. Svaki miris ima svoj puteljak. I onaj ko voli cvijeće bira puteljak od mirisa kojim će ići. Ja sam za svaki dan u mjesecu imala po jedan puteljak. Najviše sam voljela da šetam puteljkom koji izgradi šekerić.

- Kakvi su te puteljci snašli, ženo. Ono je bila šikara mirisa. Prokleti da su!

- Kažu da u džennetu imaju posebne mirisne sobe, pa ako hoćeš da živiš u sobi od ružinog mirisa, onda ti je dadnu, ako hoćeš od jorgovanovog...

- Ne bulazni, molim te. Ko da oni u džennetu imaju vremena za takve gluposti!

- Ne huli na Boga, Ademe. Dođi tobe.

- Sjećaš li se crvenih kiša, Feride?

- Nisi se naspavala, sestro. Doista je vrijeme da odspavaš.

- Odspavat ću, ima vremena. Šta mi je drugo preostalo nego da spavam. Naš budući život je jedan veliki san. Ali, sjećaš li se crvenih kiša?

- Sjećam.

- Bile su tako divne, je l' da?

- Da, sve je bilo crveno, poput zastave u filmu

"Pod zastavom Muhammeda".

- Ne spominji Alejhisselama sada, brate.

- Dobro, ali mene su podsjećale na tu zastavu.

- Mene su podsjećale na jedan moj san: neko, kome se ne vidi lice niti bi mu se dalo odrediti da li je insan ili beštija, kantom koja se ne vidi prosipa odozgo sa neba ružin sok.

- Ko da će poplava, efendija?

- Ta nas neće mimoići ni u džennetu, budi siguran.

- Ima li poplava u džennetu, efendija?

- Ne vjerujem, u Ćitabu *se ne spominju. Ali, za nas bi bilo neobično da ih ne bude.*

- Pogotovo, jer nema Hile. Nema ga s nama.

- Kažu da se skrivao po podrumima srušenih kuća, gradio lađu i čekao poplavu. Kada je stigla poplava odnijela ga je na drugi svijet. Je li to moguće, efendija?

- Moguće je, dugi su prsti Allahove ruke.

- Je li Hile šehid, efendija?

- Jeste. Knjiga *kaže da je šehid i onaj koji je umro ili pogino a da ljudsko oko to nije vidjelo.*

- Istina je. Nije bilo oka da vidi Hilu, naprosto nije bilo oka!

- Pa, i četnici imaju oči.

- Da, ali njihove oči ne vide onoga koji se pretvara u evliju.

- Otkako smo ovdje, ni jednog previda nisam

vidio.

- Ne moreš ih ni vidjeti, Vrićane.

- Kako ne mogu? I sami ste govorili da ja imam oko za previdove!

- Previdovi više nisu u našem svijetu. Nego smo mi u njihovom. Sada, oni nas mogu vidjeti, a mi njih ne moremo.

- A, tako...

....

- A, hoće li biti previdova u džennetu, Ahmede?

- Ne znam... Dugo je još do dženneta...

- Je li daleko sirat-ćuprija, Nure?

- Otkud znam, moj Sejdaga, otkud znam. Niti gdje idem, niti mi ko dolazi. Ne vidim ni sunca ni mjeseca.

- Kada stignemo na sirat-ćupriju, sve će biti lakše, ženo.

- Plašim se sirat-ćuprije, Sejdo.

- Zašto? Nemaš valjda toliko grijeha, ženo?

- Nemam ni jedan grijeh.

- Pa, zašto se onda plašiš?

- Ja i ti ćemo se rastati na sirat-ćupriji, Sejdaga. Tačno to vidim: ja i ti se rastajemo na sirat-ćupriji. I, srce mi se cijepa.

- Ne vidim razloga zašto bi nas rastavili, ženo.

- Tamo aršini nisu dunjalučki, moj Sejdaga. Tamo se sve mjeri.

- Pa, neka mjere. Ja i ti smo rahat živjeli, i,

koliko znam, Bog nam je taj rahatluk dao. Je li tako?

- Tako je, moj Sejdaga. Ali, ja sam čula da se tamo mjeri i ljepota. A, ja sam tako lijepa, a ti si tako ružan.

- To je istina.

- Tako bih voljela da sam ružna, moj Sejdaga. Tako bih voljela...

- Ta prokleta kiša!

- Ne huli na kišu, sine. Da nije bilo kiše, ti nikad ne bi progovorio.

- Ma, daj, mama. To su bapske priče.

- Subhanallah! Ne čuj Bože šta pas laje! Dođi tobe, sine Emsude!

- U školi su nas učili da takvo što ne postoji. To se, mama, naziva animizam. A i Kur'an *takve stvari zabranjuje.*

- Ne uzimaj Knjigu *u ta svoja prljava usta, Emsude.*

- Ja samo znam da vi činite širk sa tim stvarima.

- A ja znam da ti nikad ne bi toliko brbljo da ti nisam davala da piješ kišnicu. To znam. Ostalo zna samo Dragi Allah.

- Da mi je viditi još jednom svoga lipoga sina Jasina, ne bih žalila umrti.

- Ti si i tako mrtva, Zuhreta, samo još to ne znaš.

- Vjerovatno jesam. Ali, da mi je viditi svoga lipoga sina Jasina.

- Dok je ove kiše, niko neće doći, Zuhreta.
- On je volio kišu. Možda će doći sa kišom.

Tesnimsko vrelo kada zahuči,
o pravovjerni, ti se prikuči!

- Jesu li to krenuli meleki, Šehro?
- Krenuli su, stari!
- Bogu hvala. Valja privezati lađe.

Zemlja je potrošila i zadnju kap od posljednje kišne dove. Sada je zijevala, kao da je posijana sa mnoštvom kukavičijih gnijezda. Mali zemljani ptići, tako slični tek okoćenim kukavićima. Upravo toga smo se bojali: da iz tih zemljinih zijevova ne izađe kakav akrep kojemu ne bismo znali naći ćošak na svijetu. Na jednom je mjestu zemlja toliko zinula da su odvažniji govorili da se tu može vidjeti i sama kičma vola na kojemu počiva dunjaluk.

Mošusnom vodom dušu razgali
i presretan se Tvorcu zahvali...

Nebo nije bilo od pomoći. Bilo je toliko visoko da do njega više nije dopirala ni najzvučnija molitva. Nebo je bilo poklopljeno suncem, koje se spustilo tik do naših tjemena. Ali, Bog je viši od neba, rekao je Ćeman-efendija, Njemu ne smeta sunce da bi čuo naše molbe, jer On sve vidi i sve

čuje. Treba ga samo dozvati.

Nagrada tebi za tvoja djela
jesu slapovi s Tesnimskog vrela...

I penjali smo se na Turbe, da, ipak, budemo bliži Onome koji će čuti naš glas. Mala bijela povorka. Dječije bijele spremice, umrljane na rubovima prašinom. Ljudi su izlazili na avlijske tarabe, i puni nade blagosiljali naš odlazak. Njihovi glasovi su bili suhi i šušketali su poput uštavjelih koža, ili kukuruza u srednjem avgustovskom danu. Oni koji od vrućine nisu mogli ustati sa sećija ili postelja, dovikivali su kroz širom otvorene prozore: "Inšallah! Inšallah!" Za debele ljude se govorilo da su im postelje postale prave močvare, i da im je šaš već vezala udove. Mi smo kroz sve to išli i pjevali.

Tesnimskog vrela vali žubore
I sred dženneta ezani hore!

Na Turbetu je sunce bilo znatno niže, spuštalo se do trepavica, ali je zato Bog bio itekako bliži. Ćeman-efendija nas je poredao u safove, kao da smo, bogami, odrasli, i to nam je ulivalo još veću snagu u grla. Potom je okrenuo dlanove prema zemlji, a za njim su se zemlji okrenuli safovi dlanića.

Maštrafu sjajnu stavi u ruku,
zaboravi je u rahatluku!

Nebo i dalje nije pokazivalo niti jedan znak milosti. Plavo do prozirnosti, iza koje nije bilo ničega do opet beskrajnog mora plavetnila. Ali, to nas sada nije brinulo, mi smo prenijeli kišne dove Onome Kome Je To Trebalo, i bili smo mirni i tihi, tiši od paprati i trave kroz koje su prolazile naše nožice. Znali smo da je Bog odmah mogao poslati kišu, ali treba Mu vremena da u našim molitvama prebere dovoljnu količinu zrna iskrenosti.

Tesnimsko vrelo, sa svojim slapom!
Vlasniče Bašče, s njega nas napoj!

Vraćali smo se zvonki i posuti obećanjem. To se moralo vidjeti, jer su ljudi počeli da se pripremaju. Žene su sa štrikova kupile ukočeno rublje, malo manje ukočene od rublja koje su kupile. Ljudi su dozivali goveda, koja su skoro bili zaboravili dolje kraj rijeke. Od rijeke je dolazio splavar Hile, i kada je prolazio kraj nas samouvjereno je rekao: "Zavezao sam lađe. Ali, ove godine sa tri katanca. Tri!" Nismo rekli ništa, ali smo znali da je Božija bujica jača i od tri katanca.

Blago li nama, nama vjernima!
Napoj nas, Lijepi, s vrela Tesnima!

Išli smo zvonki uz seoski potok, ako bi se to potokom još moglo zvati: gdjekoja barica, šljunak bijel kao nepce i potočna trava koja je zaudarala. U nebo nismo gledali, ali

smo počeli osjećati promjenu, prvo na ramencima, gdje je tkanina iz ukočenosti prelazila u opuštenu lagodnost, zatim na tabanima iza kojih nije ostajalo onoliko prašnjavog šuštanja. Uglavnom, kada smo stigli pred džamijski prag, sa njega smo lijepo vidjeli: hadžiroda je otišla uz rijeku!

Allahu Allah, Allahu Allah!
Allahu Allah, El-hamdu lillah!

Pšš! Pššš! Pšššš!

Prve kapi kiše, ma kolike bile, utapaju se u prašinu, nikako prašina u njih. Kada padnu, one stvaraju male prašne oblačiće, vidljive kakvom prizemnom akrepu, ili čovječjem ležećem oku.

Ležao sam pod dudom, na samom rubu gdje padaju kapi. Volio sam tako ležati pod dudom, promatrati male oblačiće, koje samo ja vidim, i možda pokoji zadocnjeli mrav, a uskoro će početi odozgo padati i dudovi.

Pššš! Pšššš! Pššššš!

Djeca su izlazila na kišu da im što brže naraste kosa. Koliko kapljica, toliko kosica!

Iz kuće je izašla Sevda sa ranjikom u ruci. Pogledala je nekoliko puta oko sebe, pa spustila ranjiku na zemlju. Nedugo zatim, izašla je i Vasva, pogledala također oko sebe, i stavila vanglu na zemlju. Za njom, Ćima. Pa, Subha, pa Zuhreta, pa... Pobogu, zar toliko svađa, pomislio sam. Znao

sam, naime, da će od te kišnice poslije skuhati juhu: tako je oduvijek bilo - ako je u kući svađa, skuhaj od kišnice juhu! I molio sam se da ne izađe mama.

Pššššš! Pšššššš! Pššššššš!

Kiša je kupila prašinu, sada već kao mala grtalica koja je zimus kupila snijeg. Pali su i prvi dudovi. Udarili su o moju košulju i na njojzi ostavili prvi modar znak. Čekao sam nove modrice. A onda je izašla i Sajma. Znao sam da će izaći Sajma! Njen Emsud već ima četiri godine, a nije progovorio ni riječi. Sada će piti kišnicu, i progovoriće Emsud, neće dugo proći brbljaće kao kiša.

Pšššššš! Pššššššš! Pšššššššš!

Cijeli taj dan kiša je kupila prašinu. Kada je sutradan udario prvi grom, znali smo da će sada prašina kupiti kišu. Niko nije izlazio iz kuće. Bojali smo se gromova, jer grom može raspoloviti čovjeka kao bukvu. Jedna se strana osuši, druga živi. A kako kosa privlači gromove, stavljali smo na glave kape, mahrame, šamije, ili kakvo bilo haljinče. Kroz prozore nismo gledali, dapače, okretali smo im leđa, sjedali u krug, i salavatali: “Esalatu vesalatu! Esalatu vesalatu!”

Pšššššššššššššššššššššššššššššš!

Na kraju dana, nije se znalo da li kiša kupi prašinu ili prašina kišu. Prašine je doduše još bilo, ali je bila nemoćna.

Kiša je nadolazila i nadolazila. Lišće drveća i cvijeća sa sebe je spralo prašinu, i već se primjetno kočoperilo. Zemlja je polahko počela zatvarati ona svoja kukavičija usta.

Tok! Tok! Tok!

Sljedećeg dana zapuhao je vjetar. Znali smo da se priprema oluja. Ona je čekala iza prvoga brda da joj vjetar pripremi teren.

- Ona prokleta djeca! I onaj ludi hodža! - rekao je Hile.

- Ne huli na Boga, stari! - rekla je Šehra.

- Nema Bog sad sa ovim veze. Bog je bio uz nas do sada, a sada smo napušteni! - rekao je Hile.

- Nikad nismo napušteni od Boga. - rekla je Šehra.

- Jesmo, stara, jesmo. Ona djeca su se preučila, i sada je Bog kivan na nas. Prokleti šejtani! - rekao je Hile.

Toook! Tooook! Toooook!

U petak, na džumi je prvi ustao Muho i bojažljivo upitao:

- Efendija, da se ti sa onom djecom nisi malko preračuno?

- Subhanallah! Subhanallah! - samo je rekao efendija.

- Mi smo tražili kišu, brate efendija, jednu malu, sasma malu kišicu, a ne kišurinu! - usudio se Selim.

- Subhanallah! Subhanallah! - samo se čulo od mi-

hraba.

- Ovo, brate, nije ni kišurina. Ovo je holuja! Ovo je kijametski dan! - dovršio je Ibrahim.

- A ovo je Božija kuća! - viknuo je Ćeman-efendija. - I ovdje svoje pasjaluke ne morete prosipati! Zato, u ime Allaha, u ime svega onoga što nam On šalje odozgo - začepite!

Toooook! Tooooook! Toooooook!

Iza petka, oluja nije došla. Kiša je bila još gušća, vjetar još snažniji, nekad je kiša donosila vjetar i udarala njime po mokrim zidovima kuća, a nekad je vjetar nosio kišu i njome lupetao o ono što je još lupetati moglo. Toga je ostalo malo, možda pokoje vratnice koje još nisu bile natopljene vodom, pokoji crijep ili bunarov točak, ostalo je stenjalo pod vlagom. Ali, oluja je i dalje čekala iza brda, pokatkad promaljajući njušku preko njegovog vrha.

Šta bi sunce bez svjetlosti,
nebo bez azura?
Šta bi moja duša, Bože,
bez Tvojega nura?

- Je li se to čuju oni šejtančići, Šehro?
- Jeste, stari.
- Vidider je li i onaj ludi hodža s njima!
- Jeste, stari.

Zemlja je potrošila i zadnju kap nebeskog plavetnila. Sunce se nije vidjelo odavno. Na zemlju je polegla neka svjetlost za koju se sa sigurnošću moglo reći da je davno odlučila se od sunca. To bi prije bila kišna svjetlost, koju je kiša negdje gore u visinama ukrala suncu. Naši bijeli haljeci doimali su se u toj svjetlosti prije previdovima nego melekima koji hite na Turbe da opet donesu sunce.

Putnik sebi konak traži,
čedo toplo krilo.
Da mi nije Tvog rahmeta,
gdje bih se stoplio?

Ljudi su vlažni i ukočeni stajali na vlažnim prozorima i promatrali nas kako idemo. Glasovi su nam se gubili u vodenim nanosima, kovitlali u njima nekoliko trenutaka, pa se opet pojavljivali, utišani i nekako strani, na sasvim drugom kraju od onoga sa kojega su krenuli. Mi smo ih ponavljali, mada vjerovatno više nikome nisu bili ni radost ni tuga, i, ako bi do nekoga iza tih vodenih prozora i dopirali, činili bi mu se kao parčad kiše i vjetra. Ali, mi smo i dalje išli, šljap!, šljap!, šljap!, mali, blatnjavi meleki.

Ptica leti u visine,
cvijet se smiješi maju.
Moja duša hrli Tebi
i Tvome beskraju.

Na Turbetu ponovo u safove. Ćeman-efendija je

stajao ispred nas, skinuo kapuljaču od kabanice, pa se pojavila ahmedija, bijela i suha, možda jedina preostala bijela i suha stvar ispod kape nebeske. Sada je okrenuo dlanove gore, i počeo sunčevu dovu. Okrenuli smo dlanove gore, i čekali da na njima kroz mlazeve kiše bljesne bar jedan sunčev trak.

Raduje se slavuj zori,
suh vrt oblacima.
Moja duša raduje se
Tvojim džennetima.

Tooooooooooooooooooooooooooooooooooook!

- Čuješ li ono što čujem i ja, stara? - rekao je Hile.
- Čujem ono što sama čujem, a što i ti čuješ, stari. - rekla je Šehra.
- I svake godine isti zvuk. Prepozno bih ga i na ahiretu. - rekao je Hile.
- Baš tako. Tačan je ko smrt. - rekla je Šehra.

Zvuk nadolazeće poplave prepoznavao je svako od nas kao kad bi čuo vlastiti krvotok. Poplava još nije stigla, ali čuo se taj zvuk, potmuho i težak, udaljen a tako bliz, zatitra svakom u tijelu, nekom u džigerici, nekom u plućima, nekom u grlu, na zatioku, ispod žličice. Poplava se negdje priprema, nečujno i tajom, poput mlade, pa onda pošalje svoga glasnika, taj zvuk.

Kada su zvuci postali toliko prisutni da su došli na granicu zaborava, ispod prozora pojavila se poplava. Tako

mirna, reklo bi se, gotovo svakodnevna, kao da skrušeno kaže: Evo, ja došla.

Volio sam poplavu. Obuvao sam gumene očeve čizme, i odlazio do prvoga mosta. Poplava je donosila poruke iz bijeloga svijeta, ona je bila naš jedini veliki putnik-namjernik. Čakljom, mahsuz napravljenom za tu priliku, lovio sam te dunjalučke poruke: pomorandže, plišane igračke, *stranjske* šalove, kape, štipaljke, knjige (koje su osušene mirisale na ono što ću nekad, možda, vidjeti), drvene radioaparate, kartonske kutije... Slast pomorandže nikad ne bih okusio da nije bilo poplave. Prvu igračku koja nije spravljena mojom ili očevom rukom imao sam zahvaljujući poplavi. Kačket sam imao zahvaljujući poplavi. Na kraju krajeva, ni mama nikad ne bi imala štipaljke da nije bilo poplave.

Stoga, nisam shvatao zabrinute obrve na licima ljudi. Nisam razumio zašto se užurbano spremamo. Zašto idemo na Turbe. Na Turbetu su već bili mnogi. I već su napravili male bajte, od granja, najlona i paprati. Gorjele su vatre. Okolo mukala goveda. Žene se dovikivale iz bajta.

Dolje, bilo je carstvo poplave. Dolina je bila pod kafeno-crnkastom vodom, i da nije bilo kuća i stogova sijena, dolina bi bila savršeno glatka ploča. Ni rijeka se nije raspoznavala, mogli smo samo nagađati gdje je nekada bila.

- Muharemovca nije došla. - rekli su glasovi.

- Nema ni Fehme. - dodali su drugi.

- Ne vidim ni Hašime.

- I Hanče je bolesna.

- Smajinca je bolesnija.

Tako svake godine. Stare žene nisu dolazile na Turbe.

One su čekale poplavu. A poplava ih je odnosila na drugi svijet. Na svojim vodenim tabutima.

- Eno Fehme! - vikali smo odozgo, prateći crni grumen nečega što je odnosila voda.

- Nije ono Fehma, ono je Hanče. - rekao bi neko.

- Jeste Fehma. - rekao bi neko drugi. - Eno, maše nam.

- Ne vidim da ono maše. Prije da je upala u kovitlac.

- Lijepo se, brate, vidi da maše. Nisam valjda ćorav!

I svi smo mahali. To je posljednje što smo mogli učiniti za naše stare majke. Poslije će se proučiti fatiha nad praznim krevetom, ili šiljtetom. Sve bi otišle, mirno i tiho, kao voda. Jedino, nikad nije odlazila Muharemovca. Ljudi su sumnjičavo govorili da se ona drži za kuku koju je nekada davno u zid ugradila. A ona je, gotovo se pravdajući, govorila: "Eto, ni voda me neće!"

- Nikad mi nije bilo jasno zašto i ove mlađe ne ostanu dolje. - rekao je did Hamid. - Zašto ti Derviša ne ostaneš dolje? A stoput si išla sa kamenom oko vrata do rijeke.

- Nije to isto, Hamide. - rekla je mama. - Poplava je rezervirana za stare žene. Ne more nas sviju poplava ni ponijeti.

Uglavnom, život je na Turbetu tekao suprotnim tokom od toka poplave. Samo je jednoga dana taj tok bio malko usmjeren, ne više nego kad baciš kamen u maticu rijeke. Naime, Edhem Čaušević zvani Jebeš je poginuo. Išao kući, kažu, da donese neke stvari, a kuća se srušila na njega.

- Edhem je šehid. - rekao je Ćeman-efendija.

Ljudi su sumnjičavo vrtjeli glavama.

- Onaj koji, na Allahovom putu, umre pod ruševinama srušenog objekta, šehid je. - citirao je neki hadis Ćeman-efendija.

- Dobro, efendija. - rekao je Šeho Čukan. - To je iz *Knjige*, i sigurno je tačno. Ali, Edhem Jebeš nije bio baš na Allahovom putu. I ti sâm znaš da je bio pijanica i kurvar. A ja, evo, znam da je i meni dužan osto.

- Šehidu koji padne u bici na moru biti će oprošteni svi grijesi, pa i dug i emanet. - rekao je Ćeman-efendija.

- Dobro, efendija. - rekao je ponovo Šeho Čukan. - Ali, Edhem Jebeš nije bio ni u kakvoj bici.

- Svaki onaj koji spašava svoju imovinu je šehid . - rekao je Ćeman-efendija.

- I to je dobro, efendija. - jeknu Šeho Čukan. - I ne more niko protiv *Knjige*. Ali, da li *Knjiga* kaže ko će meni vratiti dug!

Uglavnom, rekoh, život je tekao uz maticu poplave, ali ga je poplava dobrahno koričila. Niko, ustvari, ništa nije radio, ako se čekanje ne bi moglo nazvati radom. Jedino su radili Ismet Čukan i Hile.

- Ova Ismetovca mi je dozlogrdila. - rekla je jedne večeri mama. - Dere se ko magarica!

- Pusti ljude, Derviša. - rekao je otac. - Ne rade oni to iz sreće, nego iz nesreće. I sama znaš da imaju sedam ćeri.

- Ali, prećeraše, brate. To se uradi brzo, i ne bihuzuri se cipcio dunjaluk!

- To se mora raditi za vrijeme cijele poplave, Derviša. - rekao je otac. - Ne more se sin dobiti na dlanu.

Svi smo podržavali oca, i trpili Ismetovcino deranje, koje je svako veče iz susjedne bajte učvršćivalo njenoga prvoga sina.

Hile, naprotiv, imao je dovoljno sinova, pa je pravio lađu. Ćemanu-efendiji i nama, "melekima", nikada neće oprostiti svoje lađe i svoja tri katanca. Kako nije imao potrebne građe za lađu, dovukljario je neku staru, rasklimatanu sećiju, i nju krpio i dograđivao. Ugrađivao je drvene kutije, razne drvene okrajke, usječene motke, i sve to zalijevao vrućim katranom, kojega je danonoćno topio na vatri. Kada je ugradio kožnu pustekiju, Ćeman-efendija je rekao: "Ovaj ide direktno u džehennem! Direktno!"

No, ruka Božije providnosti je dugačka, pa ponekad zakači i onoga za koga se činilo da joj nije ni približu. Tako će zakačiti i Hilu. Dugo je Ćeman-efendija obigravao oko Hilinog brodogradilišta, i svi smo mislili da se sprema prekinuti taj bogohulni posao, samo traži pogodan puteljak da to učini. Međutim, jednoga dana, kada je lađa bila skoro gotova, Ćeman-efendija je rekao Hili:

- Hilmija, je'l de ti si ono musliman?

- Jašta sam. Nisam valjda vlah! - odbrusio je Hile, glasom na kojem su još klepetala tri katanca.

- Je'l de da musliman treba da čini sevape, Hilmija?

- Jašta radim čitav život nego skupljam sevape. - reče Hile.

- Ima jedna, more se kasti, prilika, da ukupiš jednim potezom više sevapa nego što si ih ukupno do sada ukupio.

- Ako je za tebe, neću, sve kada bih odmah osiguro džennet, neću! - zaklopi Hile, sa tri katanca.

- Nije za mene, Hilmija, za sve nas je, a ako dobro razmislimo za cijeli je cijelcat din.

- Nije Hile te sreće da spašava din! - reče Hile, sada već sa dva katanca.

- Jeste, Bogami, jeste. Nekad Allah džellešanuhu odredi baš nekoga za koga se čovjek ne bi nado da spašava din.

- Šta je posrijedi? - reče Hile, i osta još jedan katanac.

- Nadolazi poplava. A osto je alem na munari. Kao što znaš, naša je obaveza da spašavamo alem i u najgorim nedaćama. Sve dok ima jedan musliman na dunjaluku, mora spašavati alem. Jer, dok ima alema, ima i dina. A dok ima dina, ima i muslimana.

- Hoću! - reče Hile, i posljednji spade katanac.

Kiša je i dalje padala. To su sada bile čitave zavjese, razapete od neba do zemlje. Kada bi od kakva razborita čovjeka tražili da odgovori lipti li kiša od neba zemlji ili od zemlje nebu, odgovorio bi, ako je doista razborit, da je to isti put.

Hile je u takvu jednu zavjesu uronio svoju lađu. Spustili smo se do samoga podnožja brda, ondje gdje već liska poplava svojim prljavim jezicima, da bismo ispratili Hilu. Kada je bio odmakao, Ćeman-efendija je poluglasno rekao: "Neuzubillahi - ko Nuh!" Vodene zavjese, međutim, nisu nam dozvoljavale da pratimo Hilino spasavanje dina, nego smo Feriza Fehkina svako malo pitali: "Do čije je kuće došo?

Je li prešo Luke? Propušta li lađa?" Feriz je stajao na jednom uzvišenju sa dvogledom i javljao: "Eno ga kod Ejubove štale! Zaobilazi Muhincin zahod! Ne propušta, izgleda, sećija!" Kulminacija je, naravno, bila kada je sa osmatračnice javljeno da je alem u sigurnim, to jest u Hilinim rukama. A nešto što prevazilazi kulminaciju bilo je kada se Hile pomolio iza vodenih zavjesa, i, sa visoko uzdignutim alemom, stupio na tlo. Mnogi u tom veselju nisu čuli riječi Ćeman-efendije: "Šteta što se nije utopio. Hem bi umro na vodi, hem spašavajući din - direktno bi u džennet. Direktno!"

Jednoga dana, dana koji više niko nije čekao, kiša je prestala. Na nebu se pojavila duga. Ismet Čukan je skupio svih svojih sedam kćeri, i tjerao ih da se provuku ispod duge. Mi smo, dabome, znali da nijedna od njih neće se vratiti kao dječak, jer, i malouman je vidio - duga je bila isuviše daleko za svaki čovječiji korak. A kada smo se već spremali u dolinu rodila je Fehimovca. Dijete je bilo lijepo, kao svako dijete koje se rodi za vrijeme duge.

Silazili smo, mahljavi i tromi. Na čelu je išao Ćeman-efendija sa alemom u visoko dignutoj desnoj ruci. Iznad nepregledne doline blata, dubokog kao ljudska savjest.

Jedina čista stvar ostala je za nama: nur, iznad šehidskog mezara. Za kojim se više niko nije ni osvrnuo, i koji je sam sebi morao pričati priču:

bilo je to u doba kada je zemlja bila bezazlena kao dijete a svaku ljudsku zlobu kažnjavao je Bog

u Starom Majdanu - mjestu sličnom svakom mjestašcu u Bosni nad kojim se čuje ezan - živio je mladić Malik imao je babu Husu i u komšijskom mjestu u Trnovi curu Umku Malik je bio lijep kao rijeka a Umka - nevina trava

jednom kad sunce je bilo bliže Bosni nego ostalom dunjaluku Huse je kosio livadu cvrči su pjevali njihova pjesma je slavila radost koja je podjednako raspoređena od zemlje do nebesa treperile su voćke njihovi plodovi su čekali beri-ćetnu ruku rijeka Sana je šumorila i pričala priču koja je počinjala i završavala rečenicom - ima jedna zemlja i zove se Bosna zemlja dobrih ljudi

prilazio je Malik donosio babi ručak i odmorne svoje ruke mlaćenica jajaruša pa hurmica el-hamdu lillahi to nahranjen reče Allahov rob Huse uze kosu Malik uze vile

babo ima jedna cura reče Malik i zove se Umka daj mi izun babo da je dovedem kući.

i zadrhta pod Husinom kosom trava *Aiša stoji na pendžeru senabija pada iz njene ruke kao zvijezda gotovo htjede da nešto poželi ali zna da samo želi tu ruku i da senabija ostane u njoj da nije bilo mjesečevih sjena čitav život bi bio uvjeren da je ruka prešla preko Aišinog lica i na njemu možda pokupila suze danas samo zna da je pomislio mjesec je sirotinjsko sunce*

evo, izun... sine... reče.
diže kosu
zamahnu
i odsiječe Maliku glavu

Malik nevinim prstima svojim uze sa nevine bosanske zemlje iz nevine bosanske trave uze svoju nevinu glavu

i krenu

išao je polahko

i nosio svijetlu svoju glavu

smrt jednog nevinog insana poremeti dunjalučku ravnotežu sva dobrota svijeta skameni se ptice prestanu pjevati trava prestane rasti voćke prestanu zriti sunce stane

Huso je takav ostao ukočen sa dignutom kosom

a Malik je nosio svoju nevinu glavu pod pazuhom

nije osjećao vrelinu vodu strah niti bilo što od ljudskih nejakosti Malik je nosio svoju svijetlu glavu pod pazuhom

prijeđe preko Sane ne pokvasivši se suhim tabanom stade na suhu stopu trnavskog polja

u njegovim očima ogledao se krajolik samo u tim očima živio je svijet u tim zjenama stalo je povijesti koliko je bitno za povijest zemlje Bosne (devet je noći Malik brojao po devet zvijezda desete noći usnio je Umku Aišinu prije zore odnio joj je senabiju na pendžer noćima je Malik nosio senabije Umki devet je nosio noći i devet je zora skriven gledao kako Umka uzima senabije Umka k'o senabija senabija k'o Umka desete zore pokazao se i oboje su znali za svoju ljubav)

Malik je pod pazuhom nosio svoju glavu

nije osjećao strn pod nogama nije osjećao trn oni ga se nisu doticali niti on njih

Malik je smjerno nosio svoju glavu

lagahan penjao se uz brdo nije osjećao umor

taban uz taban Malik je uz brdo nosio svoju lagahnu glavu

ispod brda u Trnovi Umka je plijevila u bašči peklo

je sunce Bože, kao da je stalo pomisli Umka uspravi se otra znoj sa čela i vidje - insan brdom ,nosi svoju glavu pod pazuhom viknu

ljudi eno šehida

Malik spusti svoju šehidsku glavu na zemlju

Božiji meleki spustiše na zemlju Malika

pod glavom zemlja uzavri: izvor vode ljekovite ispod glave proviri

a Malikova duša kucnu na džennetska vrata

Glasovi.

- Bilo je to u doba kada smo bili bezazleni ko zemlja.

- U našoj Trnovi - mjestu sličnom svakom mjestašcu u Bosni nad kojim se čuo ezan - živio je mladić čijeg se imena ne sjećamo, ali ga se posigurno sjećaju njegove knjige.

- Da, blagi Bože, koliko je taj piso. Dođi iz Saraj'va, pa posvunoć mu vidiš svjetlo. Kažu, otac mu i struju isključivo, da ne izgubi oči.

- Ono on bijaše Ademov sin, je l da?

- Da. Najstariji.

- I ja ga se sjećam, još kao djeteta. Bio je lijep i plav, ko rijeka.

- Poslije posvršavo nake škole u Saraj'vu.

- Ne sjećam se da je često dolazio. Ali, kad dođe,

zna se, gori ono svjetlo posvunoć.

- Hodža je govorio da je taj Ademov sin piso i nešto o nama, o našem turbetu, i šehidu.

- Ne znam. Znam samo da se pojavio pred rat, i da sam ga viđo kako često ide na Turbe.

- Opet, neki kažu da je upravo on predvidio sve ovo što nam se desilo.

- Ma, vala, nisam siguran, ovo najveći gatalac ne bi mogo predskazati.

- Bogami, tako kažu.

- I ja sam nešto tako čuo. Neko mi je pričo, baš kad sam preselio, da je taj Ademov sin posljednji uhvaćen, i odveden vojničkim landroverom u nepoznato.

- Nije, brate slatki, nepoznato, svi znamo da su naše vodili prvo u sanski zatvor, na Manjaču, pa, ko pretekne, u nakav Batković.

- Batković! Čekajder, čekajder... Dragi Bože, da... Ljudi, nećete mi vjerovati, sanjo sam i taj Batković i tog sina Ademovog u tom Batkoviću...

- Ma, hajde...

- Dragog mi Boga! Sanjam: neko, ne vidim mu lice, diže kamu, zamahnu, i odsiječe glavu tome sinu Ademovom...

- Estagfiru-llah!

- Da. Ali, sanjam dalje: sin Ademov uze sa zemlje tu svoju glavu, i krenu...

- Nevjerovatno!

- Išo je polahko. I nosio svoju glavu koja je ispod njegovog pazuha svijetlila kao najveći kandilj.

Sve je okolo stalo, samo ide on i nosi tu svoju plamteću glavu.

- Ljudi, moguće je to. Kažu da smrt jednog nevinog insana poremeti cijelu dunjalučku vagu. Sva dobrota svijeta skameni se. Ptice prestanu pjevati. Trava prestane rasti. Voćke prestanu zriti. Sunce stane.

- A ja sam čuo da onaj koji odsiječe nevinom glavu ostane ukočen.

- To je, već, nemoguće! Izračunaj, brate: da su svi četnici ostali ukočeni kada su nam glave sjekli, rat bi već stao!

- Tačno, Bogami. Nego, šta bi sa onim sinom Ademovim?

- On je i dalje nosio pod pazuhom svoju nevinu glavu...

- I ništa više?

- Ništa. Samo je nosio svoju glavu.

- Tako se i završilo?

- Da. Probudio sam se kada je on prešo preko Sane, ne pokvasivši se.

- Kako: ne pokvasivši se?

- Lijepo, išo je po vodi, ko da ide najtvrđom kaldrmom.

- Allahu ekber! Pa on je šehid!

- Allahovo je da određuje. Naše je da čekamo.

- Doći će, valjda, vrijeme kada će svaku ljudsku dobrotu nagraditi Bog.

Glasovi.

Legendu o šehidskom izvoru odlučio je jednoga dana unovčiti Cicun. Po Bogu, izvor je pripadao svakom živom i mrtvom stvoru kojemu je potrebna pomoć; ali, po katastarskoj knjizi pripadao je Cicunu.

- Subhanallah! Subhanallah! I po stotinu puta subhanallah! - bila je prva reakcija na vijest o prodaji izvora.

- Taj bi prodo zvijezde sa nebesa, samo kada bi one bile toliko blizu da ih mogu ubrati njegove halapljive ruke! - rekao je Rušid Ičić.

- Jeste li vi njemu ikad vidjeli šake? - rekao je Atif.

- Kakve sad veze imaju šake, Atife?

- Kod njega su šake uvijek sklopljene. Iz njegovih šaka ne more izaći ni zrak kamoli mrvica dobrote.

- A, vala, i ona njegova crvena kosa! - rekao je neko.

- Sad i kosa!

- Kakva kosa, takva duša. A u njega su obje crvene.

- Mene više brine njegov dlakavi vrat. Kažu, ko ima dlakav vrat, obogatit će se. Znači, ostat ćemo bez izvora.

- Sve je u Allahovim rukama. - rekao je Ćeman-efendija. - A ponekad iz Njegovih ruku nešto siđe i na naše dlanove!

Dizali smo ruke prepune molitvi prema nebu, i spuštali koljena teška od pokajanja na zemlju. Nakon jedne džume,

pred džamijskim vratnicama se jasno čuo hadis: "Kada čovjek prouči *ajeti-tilavet*, i učini potom sedždu, šejtan se odvoji i zaplače, govoreći: Teško meni! Čovjeku je naređeno da učini sedždu i on je to učinio, pa će zato dobiti džennet. I meni je bilo naređeno da se poklonim čovjeku pa sam odbio, i zbog toga sam zaslužio džehennem."

Šejtan, međutim, nije napuštao Cicuna. Dapače, vodio ga je sve dalje i dalje prema džehennemu. Kažu da ga je čak odveo do Slovenije.

Jednoga dana, došli su neki stranjski ljudi, iskrivljenog jezika i namjera, i otišli na Turbe. To su bili Slovenci iz nekakve Rogaške Slatine. Sa sobom su donijeli čudne staklene cjevčice, duguljaste kao volovska žila, i u njih sipali vodu sa šehidskog izvora. U druge cjevčice i galone trpali su vlažnu izvorsku zemlju. Sve su to slagali u nekakve čante, prepune pregrada i džepića. Kada su otišli, odahnuli smo. Ali, Eko je rekao da se tek sada trebamo zabrinuti, jer voda je odnešena na nekakvo ispitivanje. Selom se pronio glas da Slovenci imaju sprave koje mjere i ono što je dosad mjerio samo Bog.

Čekali smo, molili se, i prezirali Cicuna. Njemu niko ni merhaba više nije htio reći. Čak mu je nekidan i ludi Midho, koji je merhaba nazivao i mravima, odbrusio: "Marš, skote!". Mi, jednostavno, nismo mogli shvatiti da neko uzima sebi za pravo da prodaje Božiji dar. S druge strane, život bez šehidskog izvora nismo mogli zamisliti, bez njega bismo bili tako obični, običniji od suhog drveća, i ni po čemu se ne bi dalo raspoznati da smo uopće postojali na ovom prvom dunjaluku. Pred Božija vrata bismo stupili praznih šaka, i On bi nas ponovo poslao na zemlju da tražimo novog selameta.

Legenda o izvoru starija je od sviju nas skupa. Mi smo joj svakodnevno činili poštovanje, a ona nam vraćala zdravljem i radošću. Koga je boljela glava, odlazio je i umivao se vodom sa izvora. Koga je bolio stomak, pio je izvorsku vodu. Nerotkinje su se kupale u izvoru. Oboljeli od ljubavi, trljali su svoja srca šehidskom vodom. I, nikad se nije desilo da Malikov izvor nije nekome pomogao.

Pokraj izvora nalazilo se turbe, koje su ljudi napravili svome šehidu. Nekad je, kažu, bilo drveno, danas je zidano, ali niko se ne sjeća kada ga tu nije bilo. Možda se toga vremena sjeća samo legenda, malo starija od turbeta, ali njen glas mogu raspoznati jedino jetimi ili evlije.

Tih dana dok smo čekali strahobalne rezultate iz Slovenije, u turbetu su se događala čuda koja smo pokušali odgonetnuti. U turbetu je bio jedan peškir i lavor, da šehid uzme abdest kada mu se klanja. On je to činio rijetko, spuštajući se sa džennetske vječne serdžade samo kada je u pitanju bila kakva velika nevolja. Stariji se sjećaju da je to učinio nekoliko puta za vrijeme Drugoga svjetskoga rata, prije nego što će Srbi zapaliti turbe. A Muharemovca je govorila da je to učinio i pred smrt Mehmeda Spahe, 1939. godine. Ovih dana šehid je opet klanjao u turbetu. Na to su nedvojbeno ukazivale dvije stvari: oko lavora bilo je prosute vode, a i peškir je uvijek bio malko vlažan. Povrh toga, noću bi šehidov nur na Turbetu svijetlio kao velika vatra, dok bi se za normalnih noći samo nazirala njegova svijetla čalma.

- Vratio se šehid. I nešto od nas traži, efendija!

- Znam. Ali, ja sam tu nemoćan.

- Kako nemoćan, efendija, klanjaj istiharu.

- Klanjo sam, i odgovor je bio prazan kao šejtanova duša.

- A Islamska zajednica, efendija? Valjda nismo napušteni, pobogu!

- Reis more samo izdati fetvu da se ne barka izvor. Ali, u ovom vremenu jači je i najslabiji komunistički bager od najjače muslimanske fetve.

- A da pišemo Titi?

- Ako hoćete da se svi odreknemo dženneta, moremo!

Ostavljeni, dakle, i od države i od Islamske zajednice, čekali smo. Mada je Ćeman-efendija govorio da je to grijeh, donosili smo u kofama, buradima, banjama, vodu sa izvora, i pohranjivali je u podrume i trapove. Ako Slovenci kupe izvor, da se barem izvjesno vrijeme imamo čime liječiti.

Jednoga petka, poštar je donio pismo za Cicuna. Natjerali smo poštara da ga otvori pred svima i pročita. Sreća da je toga petka u selu bio Salih Begić, koji je upravo stigao na vikend kući iz Slovenije. Poštar je čitao, Salih prevodio. Na prijevod o "spoštovanom gospodu Cicunu", zazviždali smo i opsovali. Poštar nas je dugo umirivao. Sve u svemu, pismo je govorilo o nekakvim mineralima kojih nema(!) u našem izvoru, o nedostatku nekakvih gasova, i sve tako o nekim nerazumljivim stvarima. Jedino što smo razumjeli bilo je - Slovenci odustaju od izvora! Tada je nastao urnebes veselja, koga je teško opisati. Sve se, možda, može sažeti u rečenici Ćeman-efendije: "Šehidski izvor liječi samo bolesti iz našeg zavičaja; i to ako su bolesti muslimanske!".

Cicun se povukao pred Božijim dokazima, sve češće je viđan u džamiji, a do kraja života je govorio: "Božiji dar more uzeti samo Bog!" Povukao se iz turbeta i šehid, njegov nur opet je bio omanja svijetleća čalma. Do nove nesreće. Koja će, sigurno, doći.

Smrt luta svijetom, pa kod nas navrati kad nađe vremena. Zato je užurbana, brzo zaviri u oči svakom čovjeku i hajvanu, i, ako se tamo susretne sa svojim likom, povede ga sa sobom.

Danas su sa njom otišli Selim Šabanović, Muzafer Muharemovcin, Hasan Mujadžić i Munib Bešić zvani Lagum.

Mada su ljudi današnja preseljenja povezivali sa jučerašnjim pojavljivanjem kometa iznad sela, ipak izgleda da je svaki od putnika pojedinačno dotakao svoju zvijezdu padalicu. Komet, doduše, donosi nesreću, i možda smrt u njegovom sedlu brže stigne iz nepreglednih daljina, ali danas su putnici za ahiret otišli toliko različito da ih najsvjetliji komet ne može povezati. Raspravu o kometu okončao je, napokon, Eko, rekavši: "Što se muslimana tiče, komet je uvijek nad njihovim glavama!"

Na Selimu smrt nije ostavila nikakav muhur, ali mu je odavno davala znake da će doći. Znaci su dolazili sa nesnosnim žigovima u stomaku. Selim je sve pokušao da prekine vezu sa smrću, ali očito nije uspio. Selim je natrunuo stomak, pa je prvo posegnuo za Šehrinim loncima. Godinama je Šehra gotovo svakodnevno grijala svoje lonce i stavljala

na Selimov trbuh. Mijenjala je mjesta, od žličice do samih stegana, ali na sve njene pokušaje odgovarali su joj samo žigovi. Jednoga dana lonci su popucali, što je bio očit znak da su žigovi pobijedili. I Šehra više nije dolazila. Sajma Selimova je kasnije pokušala i sa kamenjem, koje je trljala po Selimovom trbuhu, nosila do potoka, i bacala ga preko glave. Bolest se iz potoka vazda vraćala. Noćima je Selim gledao u mjesec i govorio:

Kao što se smanjuje mjesec,
smanjuju se i moji bolovi.

Mjesec se smanjivao i povećavao, a Selimovi bolovi su ostajali isti. Dugo je vremena nosio i Tarzanovu košulju: košulje jakih ljudi liječe. Ipak, ili je Tarzan bio nedovoljno jak, ili su žigovi bili jači od Tarzana, Selimov urlik je nalijegao na svaku živu i mrtvu stvar u selu. Liječen je i molitvama, sve dok Muharemovca nije rekla da je njegov trbuh toliko zatrovan da se od njega odbijaju harfovi. Na kraju, pio je vodu sa šehidskog izvora. Selim je popio devet normalnih izvora, ali žigovi su bili jači od njihovih šumova. Govorio je da mu žigovi liče na žablje kreketanje. Nakon toga, jedino smrt nije digla ruke od njega: danima je Selimovo žigovno harlaukanje najavljivalo nad selom njen dolazak.

Muzaferu Muharemovcinom smrt je došla nenadano. Izgleda da je već bila u selu, a on se slučajno upleo u njenu mrežu. Upravo toga dana je Muzafer Muharemovcin odlučio da isproba riječi kojima je Muharemovca dozivala

zmije, guštere i druge akrepe. Muzafer je bio momčić od šesnaestak godina, i zvali smo ga Muharemovcin prije zbog toga što je služio nepokretnu staricu nego što se neko uopće sjećao da je njen potomak. Jednom je rečeno da je ona toliko stara da njeni potomci jedni drugima nisu bili rod. Helem, bilo kako bilo, Muzafer je bio Muharemovcin povlašteni hizmećar, pa mu je taj položaj i omogućio da čuje njene riječi kojima doziva zmije, guštere i ostale akrepe. On ih je toga dana skupio, i oni su se pojavili oko njega u pravilnim krugovima. I danas je kod mnogih dvojba da li je Muzafer umro zbog toga što je zaboravio riječi kojima se otpuštaju zmije, gušteri i drugi akrepi, ili se smrt odjednom našla u tom krugu, pa njemu nije bilo ni do kakvih riječi. Ono što se sa sigurnošću može ustvrditi je: na desnoj Muzaferovoj ruci, ruci kojom se insan povezuje za dunjaluk, nađena su dva ugriza, ne veća od dvije trnjine, koji su presjekli vezu Muzaferovu sa ovim dunjalukom.

Hasana Mujadžića smrt je našla na kućnom krovu. Hasan je imao kilu, pa su ljudi govorili da ga je kila pretegnula sa krova na zemlju - ali to su mogli reći samo oni koji nemaju pojma kakvim sve igrarijama može se služiti smrt. Uostalom, Hasanova kila bila je znatno smanjena, nakon što je tri čuperka svoje kose ušio u krpicu i nju ucijepio u mladu vrbu koja nije stojala na vlastitom zemljištu. A kada je sa krova ljohnuo o zemlju, kile nije ni imao: pukla je k'o misirača.

Najčudnije preseljenje ipak je bilo Muniba Bešića zvanog Lagum. On toga dana uopće nije bio u selu, radio je u kamenolomu dobrih deset kilometara dalekom od sela. Da li je smrt toliko brza, ili ima svoje dojavljivače, nije poznato.

Znano je jedino da je Lagum jedva doturio svoju dušu Azrailu ispod stijene koja ga je prignječila. Znano je i da je Munibovca tvrdila da je jutros Munibu prije polaska puni mjesec zasijao preko lijevog ramena, da ga je ona na to upozorila, a da je on samo odmahnuo rukom. Mi smo vjerovali da je to uzrok Lagumove smrti, jer nije smio ne pogledati u mjesec, morao je četiri hefte pred punim mjesecom svakog jutra triput skinuti kapu, ili mu triput sa dlana dobaciti poljubac. Lagum to nije učinio, i, eno ga uvijenog u ćefin kao u puni mjesec!

Ćeman-efendija je, na zaprepaštenje džennazlija, proglasio svu petericu - šehidima! "Šehid je onaj koji umre od stomačne bolesti", rekao je, i Selim Šabanović je otišao prema džennetu, koji će utišati njegove žigove. "Šehid je onaj ko umre od ujeda otrovnice", čulo se, i dva ugriza na desnoj ruci Muzafera Muharemovcinog prekinuli su njegov život na ovom svijetu i nakalemili ga u džennetu. "Šehid je onaj ko padne s kuće, slomi nogu ili vrat, pa od toga umre", rečeno je, i Hasan Mujadžić, lagahan, bez kile, odlepršao je prema džennetu. "Šehid je i onaj na koga padne stijena, pa ga prignječi i on umre", rekao je Ćeman-efendija, i mi smo ispratili Muniba Laguma u džennet: mnogi su se kasnije kleli da je išao uspravan k'o jablan.

Sa groblja smo se vraćali polahko i bez žurbe. Neki su mislili da je smrt toga dana već bila umorna, i da ih ni takve, polagahne, ne može stići. Drugi su se, opet, nadali da bi ih baš mogla stići, i, mada je sunce već zalazilo, u posljednjem času preseliti: danas bi se to isplatilo, danas je dan šehida.

Ferhat Karić nije čekao da smrt dođe na leđima kakvoga kometa ili u jagodicama dalekog mirisa. On je sa smrću bio ako ne prijatelj onda posigurno daljnji rođak. Svi smo to naslućivali, a njegovo je bilo da naša slutnja ne dođe do istine. Slutili smo da je Ferhat evlija, i pola njegovih djela bilo je dovoljno da to bude, ali on je to morao skrivati, da mu Bog ne bi oduzeo i djela i dušu. Bio je zato običan poput svih nas. Doduše, imao je žutu kosu koja se mogla uporediti samo sa suncem, ali onim donesenim iz pustinje, i bradu koja je uvijek lepršala prema istoku. Nije bio oženjen, govorio je da bi mu ženska bedra usmjeravala svijet prema jednom pravcu, a on želi više pravaca i puteva. Također, nije mario za novac, jer je smatrao da novac osiromašuje duše i deblja trbuhe, a takav se, težak, ne može vinuti do džennetskih vrata. Kako je to bilo neshvatljivo onima koji bi radije umjesto duše nosali zlatnik u prsima, jednom su odlučili provjeriti. Nekoliko ljudi je otišlo do Ferhata i uporno mu nudilo nešto novaca, pod izgovorom da islam raspoređuje novac po dunjaluku kao travu. Nakon pola dana ubjeđivanja, Ferhat je rekao da novac ostave iza metle pokraj vrata. I danas se svi posjetioci kletu da su iza metle vidjeli hrpu zlatnika, dovoljnim da se sa njima poploča fes najbogatijeg čovjeka u selu. Inače, Ferhatovo evlijstvo je bilo na čestim provjerama. Da li je izaslanstva za provjeru Ferhatu slao Sâm Bog, ili ljudska znatiželja, za koju se zna da liči psećem njuškanju - nije poznato. Poznato je da su pri jednoj raspravi, čiji su krajevi

čas dodirivali nebo čas zamlju, ljudi potražili savjet kod evli-Ferhata. Raspravljao se o tome da li je dozvoljeno pred akšam rezati nokte, i da li tada ispod nokata izlaze šejtani i pretvaraju se u svice. Kada su ljudi u akšam došli kod Ferhata, on je upravo rezao nokte. Nisu uspjeli ni prvi korak spustiti preko praga, a Ferhatovi nokti su im smireno odgovorili: "Bogu je čistoća u svako doba draga!".

Ferhat Karić dijelio je savjete kao nebo kišu. Znao je gdje se nalaze davno zagubljene stvari. Usmjeravao je pokradenog na lopova poput kopca na poljskog miša. Predviđao je velike poplave i suše. Na početku gladnih godina vidio je proždrljiva usta i savjetovao kako ih i čime začepiti. Mada je posigurno znao i proricati život kojemu se još ne vidi početak, nije se time bavio. Pričao je o svome pradidu koji je iz ćitaba čitao korake što još nisu počinjeni, i koji je zbog toga načinio manje koraka na dunjaluku nego što je to bilo predviđeno. Ferhatov pradid za vrijeme Ugarske jednoj je Austrijanki pogodio sve neznane strane njenog bračnog kreveta i onoga koji joj u krevet dolazi kao muž. Austrijanka je poslije toga htjela preći na islam, što se nije uklapalo u austrijske planove o obrnutoj slici Bosne, pa su Ferhatovog pradida proglasili vještcem, osudili ga za mađiju, i objesili, što je samo bilo moderniji način spaljivanja vještica, u kome su se evropejci itekako izvještili. Ferhatu je od pradida ostao zavjet, ili strah, da "ne mađija", i knjiga u kojoj je sve bilo slično pomodarskim horoskopima. Drugu knjigu je donio iz neke od zemalja sa krajnjeg istoka Istoka, nazivao je *ilmidžifl*, i njom proricao svoju smrt. Ali, smrt je u ovoj priči o Ferhatu Kariću, tek učinila prve korake...

Putovao je mnogo i nezajažljivo. Znao je gdje je granica kršćanskog svijeta na zapadu, i tamo nije išao. Zato je bio češće na istoku od proljetnih sunčevih zraka. Niko ga nikad nije vidio da je stupio u voz, ali je sa istočnih strana svijeta donosio nepobitne dokaze da je njegovo stopalo ipak ugledalo put. Kada su ljudi nekoliko puta posumnjali u njegova putovanja, upriličio im je čuda koja nikad neće zaboraviti. Nekoliko godina Ferhat nije išao u džamiju, i ljudi su već počeli gunđati da ga je na nekom od njegovih putovanja presreo šejtan sa krstom na čelu i tri šestice u kosi, i preobratio.

Pritiješnjen hasumljivim pričama kao kopljima, Ferhat je odabrao Šehu Čukana, kojemu je sumnja narasla oko ušiju toliko da nije čuo ništa, rekao mu da stane na njegove noge i zatvori oči. Kada mu je otvorio oči kao da je raspučio šljivu, Šeho Čukan je ugledao Ćabu. Poslije toga, Ferhata niko nije sumnjičio što ne klanja u našoj džamiji, jer se znalo da klanja na Ćabi, a Ćaba je Ćaba. Samo se jednom sa svojih putovanja vratio bez svjedoka kojega je poveo na svojoj peti. Tada je rekao da je Isnam Lezić otvorio oči, i nestao negdje iznad Egejskog mora.

Sa smrću je Ferhat postupao kao sa bogatim rođakom koji mu je ispunjavao sve želje. A smrt je ozbiljna i ne poznaje šalu. Jednom su, međutim, ljudi, pokušali našaliti se Ferhatovom dobrotom kao kapom pod kojom se skriva novčić. Pozvali su ga da klanja posmrtnu molitvu jednome šaljivdžiji koji je još bio živ. Ferhat je odbijao govoreći da ne vidi svijetli konopac kojom smrt odvodi insana na ahiret. Kako su oni bili uporni i podsmješljivi prema njegovoj vidovitosti,

Ferhat je odlučio da prekine to ipak vrijeđanje Boga. Nad šaldžijom povijenim u ćefin klanjao je džennazu, zahvalio Bogu, i mirno otišao prije ukopa. Ljudi su nakon njegovog odlaska uzalud pokušavali šaldžiju uozbiljiti: ležao je u otkrivenom ćefinu, ozbiljniji od bilo kojeg mrtvaca kojeg su vidjeli.

Smrt je, na koncu, u ovoj priči već došla na korak i do Ferhata Karića. Potrebno je samo da Ferhat pročita njeno tačno vrijeme u svome *ilmidžiflu*. Nekoliko dana Ferhat je preračunavao njen tačan dolazak. Sat i minut već je preračunao. Sekundu je naslutio. Ali, ono vrijeme iza sekunde tražilo je nebesku mjeru i račun, i u njima se zemaljsko vrijeme osipalo kao perut sa tjemena. Kada je i to izračunao, trebao je samo da prouči fatihu i izgovori tačno vrijeme. Upravo tada je neko pozvao Ferhata na nekakav seoski teferič. Pridošlici je odgovorio da će doći ali da neće ni jesti ni piti. Obećanje je ispunio. Ferhat i teferdžije sreli su se ispod džamijske lipe. Veseljaci su se tu sklonili od kiše koja se nenadano sručila na njih. Zaklinjali su se da se kiša stuštila upravo i samo na njih, da je okolo sijalo sunce, i da ih je pratila sve dok se nisu sklonili pod džamijsku lipu. Ferhat Karić našao se pod lipom, jer je već bio izrekao tačan dolazak svoje smrti, i pod lipom na tabutu položenom na grebljanski kamen čekao da ga pripreme za ahiret. Nije mu bilo ni do kakvog ovozemaljskog ića i pića, on je već naslućivao plodove i vrela iz dženneta.

Bilo je prirodno što je odlučeno da se Ferhat Karić, evlija i Božiji milosnik, ukopa do mezara šehida, odmah kraj turbeta. Tako smo mi mislili, ali očito ne i mrtav Ferhat.

Sutradan je njegov mezar nađen sedam krugova udaljen od turbeta. Jasno nam stavljajući do znanja da je Ferhat bio jedan od nas, običan, sa žutom kosom i bradom blago povijenom ka istoku. Ipak, i dalje smo mu se obraćali za pomoć. Sa njegovog mezara uzimali bismo šaku zemlje, velike koliko je bio velik naš problem. I, noću bismo čuli Ferhatov glas.

Glasovi.

Pojavljuju se iz razrušenih kućnih zidova, ispod mostova, ili srušenih nišana u dva pusta seoska greblja. Frcaju kao parčad nekadašnjih života, stvari toliko običnih kojih se više niko ne sjeća niti ih je za njih briga.

Glasovi.

Mene zanimaju. Možda će u jednom od tih glasova biti moje ime, i ja ću biti spašen. Možda. Cijeli moj put, izgleda, potraga je za glasom koji će spustiti moju glavu na zemlju.

Glasovi, u kojima se krije ime, kao pile u jajetu. Teško ih je raspoznati, jer se udružuju sa kapima kiše, pa nisi siguran da li kiša govori, ili glas pada. Ili se sakrivaju u tople izbice bršljana, pa otud puste samo znak.

Glasovi. Glasovi.

Pojavljuju se ispod skršenog namještaja što nije još odnesen, iz slomljenih goblena, u kojima je svaka

nit bila nečije utočište, pokraj razderanih slika sa natpisima **uspomena iz školskih**, *proviruju iza strgnutih levhi po kojima još trepere slova.*

Glasovi.

Ljudi što ih vidim da tumaraju po selu ne čuju te glasove. Oni su zabavljeni skupljanjem stvari koje su nekada bile nečiji pogled. Žene u crnini skupljaju tepihe. Muškarci skidaju sa kuća vrata i prozore. Djeca probaju tenisice i cipele. Sve uredno slažu na upaljene traktore ispred nečijih avlija, ili na konjsku zapregu. Ne čuju glasove: dijeli ih jedan zid napravljen od plača i bola.

Glasovi.

Čujem glasove, ali ne vidim one koji ih izgovaraju; vidim one koji te glasove ne čuju, ali ne čujem njihove glasove. Oni me ne vide, ja ih ne čujem. Oni imaju na očima mrenu od ocila, ja u ušima membranu od harfova. I sve kada bi i progovorili, oni me spasiti ne mogu, jer nemaju domaći glas. To je moja nesreća. A, možda, i njihova.

Glasovi.

Jedni se žale na kišu koje ovdje odavno nema. U drugima zatreperi želja što se više ne može ispuniti. Neki mirišu na jorgovan. A većina, ustvari, samo prekraćuje vrijeme, kao što se prekraćuju stare i iznošene stvari.

Da li će u njima zašuštati moje ime, Bože, makar kao najobičnija zakrpa?

Glasovi.

Ispod džamijske lipe raspoznajem glas kukavice. Nekada sam stajao ispod kukavičijeg gnijezda i govorio:

Kukavice, čujem tvoj zov,
speri mi moje pjege,
tako da na tebi ostanu,
a sa mene sasvim siđu.

Proučim fatihu u onu jednu slobodnu ruku, dignem pogled prema krošnji, i kažem:

Kukavice, čujem tvoj zov,
speri mi moje grijehe,
tako da na tebi ostanu,
a sa mene sasvim siđu.

Glasovi. Ipak. Glasovi:

G Enes Šupuk - tridesetogodišnjak; slijep od devete godine; bezazlena dječija igra, kako to često biva, pretvorila se u tragediju; upali kamenčić u oko liječnici u Banjoj Luci prvo su tražili u pogrešnom oku, i, pošto ga tamo nisu našli, potražili su ga u drugom: Enes je ostao slijep na oba oka; ljudi su i tada govorili da dijete nije trebalo slati u Banju Luku, i Enes je dugo godina bio dokaz vječne zavjere protiv muslimana; 1992. godina stavila je konačni, krvlju umočen, muhur na tu zavjeru; Enesu Šupuku su četnici iskopali oči, jedinom u selu; Enesove oči su ih naprosto privlačile, velike, gotovo ispale iz duplji, staklaste, od negledanja ili od neizdržljive želje za gledanjem.

"Glas je moja slika. I jagodice. Otkako sam iz svijeta ljudi prešao u svijet sjena, progledao sam onim što samo Bog može dati da progledaš: sluhom i prstima. To u početku nisam primijetio. Kada su mi nečije pogane ruke u Banjoj Luci presjekle vezu zjenice sa svijetom, prvo je nestala velika svjetlost, naglo, kao kad odjednom pređeš iz dana u noć. Još sam mogao vidjeti, ili mi se samo tada to pričinilo, ali stvari nisu dolazile sa svjetlošću posutom po sebi, nego sam ja morao po njima posipati svjetlost. Taj postupak sada bih nazvao sjećanjem, jer sam po stvarima raspoređivao oblike i boje koje sam pokupio po njima prije nego sam izgubio vid. Nije prošlo mnogo vremena, a te varke su potpuno nestale, i nastupila je tama, tamnija od svega što su ljudske oči mogle vidjeti.

Bio sam očajan. Svijet je nestao jednim potezom skalpela, i ostavio me samoga između sebe i ništavila. Odlučio sam da se ubijem, ako se ubojstvom može nazvati skok u tamu koja mi je ostavljena. Zaista, imao sam osjećaj da mogu skočiti u to more tame. Pa sam i skakao. Nakon svakoga skoka osjećao sam nečije ruke po sebi, i glas koji kaže: 'Opet je pao s kreveta'.

Spas je došao sasvim slučajno. Jednom su mi donijeli jelo, i već sam osjetio dodir kašike u nečijoj ruci sa mojim usnama, kada sam, mahinalno, ponavljajući kućni adet, rekao: 'Bismillahir-rahmanir-rahim.' Tada sam ugledao kašiku i ruku koja je prinosila kašiku. Danas se u to ne bih mogao

zakleti, ali, tako mi Allaha Velikog i Samilosnog, tada sam znao da me Božija ruka nije napustila, i da me i dalje pridržava. Svijet se počeo otvarati, obrnutim smijerom od onoga kada se počeo zatvarati.

Progledao sam sluhom i prstima. Glasovi koje sam čuo nisu više bili obični i bezbojni, sada su mi prinosili čitav jedan mali svijet, prepun slika i mirisa. U glasovima su dolazile krošnje drveća, jata ptica, žubor vode, kiša ili sunce, prašina, šuštanje paprati, pa i zvijezde. Iza svega toga bio je konkretan čovjek, čiju sam narav mogao pogoditi pomoću samo jednoga izgovorenog sloga. Međutim, rijetko sam to činio, ljudi su me se malo ticali, više sam volio svjetove koji su oni u svojim glasovima donosili. Samo ponekad, kada sam na dnu čovječijeg glasa vidio dobrotu preko koje bi bilo grijeh proći, molio sam da mu prstima oblikujem i lice. Lica i dobrota rijetko su se poklapali, to je valjda Božija volja da neke stvari učini skrivenim, i samo sam jednom pod jagodicama osjetio da su se lice i dobrota skoro poklopili: kada sam prstima prešao preko lica rahmetli Ejubovce.

Ljudi su prema meni gajili prilično poštovanje. Što zbog vjerovanja da sam na izvjestan način evlija, čiji je put određivao Božiji kažiprst. Što zbog uvrijeđenosti da su me osakatile srpske ruke, u čemu su muslimani vidjeli zavjeru protiv njih. Što zbog praktičnih stvari, koje sam samo ja mogao učiniti.

Po samom izlasku iz bolnice pokušali su me liječiti nekakvim mehlemima, koji su, doduše, prijatno mirisali, ali iz čijih mirisa se nije uspio probiti moj vid. Potom su me stavljali pred daždevnjaka, čiji pogled oslijepljuje onoga koji ga

gleda, pa su pomislili da bi se moglo desiti i obratno. No, sve je bilo uzalud, i moje su zjenice ostajale zatvorene za svijet, ili svijet za njih, svejedno.

Drugu, praktičnu, stranu otkrilo je samo Božije poređenje. Moje su oči, izbuljene i staklaste, ličile na oči što se pojavljuju na svježoj varenici. Za te mliječne oči ljudi su govorili da su oči uroka, i da se ne smiju gledati. Zato su dovodili mene, čijim očima urok ne može ništa, i prinosili posudu sa varenikom preda me. Kažu da su se mliječne oči brzo rasprskavale pred mojim staklastim zjenama. To nisam vidio, i ne znam, samo se sjećam da sam tada čuo pucanje vodenih mjehurova, kao da po noktima bišćeš uši.

Selu sam služio i kao tragač za ljekovitim biljem. Između septembra i oktobra, kada se smanjuje mjesec, vodili bi me na proplanke na kojima je raslo planinsko bilje. Ono što nisu vidjele njihove oči, vidio je moj njuh: posjeli bi me nasred proplanka i ja sam upirao prstom gdje se nalazio cvijet sa skrivenim ilačom u sebi. Berba bi trajala nekoliko noći, između ponoći i zalaska sunca, jer je tada bilje najljekovitije. Na kraju, sjećam se i pjesme, koja se ispod mirisnih naglavaka čula tih zora:

Žuta lala, dušo, žuta lala, srce,
žuta lala, moj dragane,
Hasanova Najla.

Bil đul-behar, dušo, bil đul-behar, srce,
bil đul-behar, moj dragane,
Čukanova Zejna.

A karanfil, dušo, a karanfil, srce,
a karanfil, moj dragane,
Safetova Mejra.

Carev oko, dušo, carev oko, srce,
carev oko, moj dragane,
Atifova Nure.

Katmer šeboj, dušo, katmer šeboj, srce,
katmer šeboj, moj dragane,
Muhincina Fate.

Zimi-zelen, dušo, zimi-zelen, srce,
zimi-zelen, moj dragane,
Ejubovca mlada!

Pjesma je umukla 1992. godine. Zamijenili su je krici i jauci. Pratio sam ih i raspoređivao po licima koja sam poznavao. Sve dok ispred sebe nisam čuo nepoznat glas, ali u čijem sam dnu vidio veliko zlo, koji kaže: 'Pogledaj, majke ti, oči kod ovoga, ko klikeri!' Glas se potom pretvorio u nešto oštro, i *to* mi je zašlo ispod očnih kapaka. Osjetio sam kratku bol, i jak mlaz svjetlosti je iscurio iz mojih praznih duplji. I, tako mi Boga i Njegove Svjetlosti, u tom mlazu sam vidio šaku sa tri prsta na kojoj su caklile moje oči. A, prije nego ću osjetiti istu oštricu na vratu, čuo sam: 'Ajde da iskopamo još očiju, pa ćemo se poslije s njima kuglati!' To je posljednje što sam čuo na onoj Kugli."

☪ Midho Bijelić - dijete od 44 godine; malouman od rođenja; dobijao napade ludila na povik: “Izgub’lo Saraj’vo!”; glavno životno pitanje mu je bilo: “Koliko je srce u mrava?”; to je upitao i jednoga koji mu je odgovorio: “Koliko i tvoje!”; godina je 1992.; vrijeme u kojem su i mravi imali veće srce od nekih ljudi.

“Kažu, da svi idioti na svijetu imaju isto lice. Istina je, jednom sam u gradu vidio čuvenog idiota Pištu, i bio je isti ja: kao da sam se pogledao u ogledalo. Mislim da su svi idioti braća blizanci, nije ih rodila mater kojoj pripisuju naše ime, nego neko drugi. Svi mi imamo istu majku, negdje u nekom ćošku dunjaluka u kome se desio božanski kvar. Tako i rastemo, sa felerom. Naš odnos prema svijetu je obrnut od odnosa normalnih ljudi. Normalni za svijetom hrle, ludima hrli svijet. Samo što smo mi prilično nezainteresirani za veći komad svijeta, i vežemo se za onaj koji nikome nije važan. Ja volim cvijeće koje mi prilazi da ga pomirišem, nikada ne prilazim ja njemu. Volim vatru, pa mi otvaraju vratašca štednjaka da u nju dugo gledam. Tada sam miran, i u mojoj glavi sve je ravno i tiho. Volim životinje, pa se ogledam u njihovim očima. Tamo vidim sebe kakav sam mogao biti. Najdraži su mi mravi. To je, priznajem, čudna ljubav. Mada razgovaram s njima svakodnevno, na najzanimljivije pitanje nikad mi nisu

dali odgovor. 'Koliko je srce u mrava?' - to me je oduvijek interesiralo. Postavljao sam to pitanje i ljudima, ali mi nikad nisu odgovorili. Danas mislim da cijeli svijet ne zna odgovoriti na pitanje: 'Koliko je srce u mrava?'. Toliko sam tragao za tim odgovorom da sam počesto hvatao pokojeg mrava, parao ga noktom, i u njemu tražio srce. Eto, to je bila moja jedina tajna, i sada je otkrivam, ovdje gdje se otkrivaju sve tajne.

Druga moja ljubav zvala se F. K. 'Sarajevo'. U svako doba dana i noći znao sam nabrojati sastav šampionskog tima iz 1968. godine. Djeca bi me često susretala i iznenadno pitala: 'Ko je bio šampion '68.-me?' Ja sam rafalom odgovarao: 'Sarajevo: Sirćo, Vujović, Fazlagić, Muzurović, Jasenković, Bajić, Prljača, Prodanović, Musemić, Mušović, Antić!' Nikad me nisu mogli uhvatiti da ne znam. A kada bi me htjeli naljutiti, za mnom bi vikali: 'Izgub'lo Saraj'vo!' I ja sam bježao, tresući glavom, tamo gdje bi se taj strašni uzvik utišavao. Nisam, doista, mogao shvatiti da 'Sarajevo' može izgubiti. Za vrijeme nedjeljnih utakmica nisam imao mira. Trčao sam od kuće do kuće u kojoj sam znao da ima tranzistor, i kroz prozor pitao: 'Kol'ki je rezultat?' Ako bi vodilo 'Sarajevo', uzimao bih bordo zastavu i trčao njome selom. Ako bi gubilo, moje uši to nisu htjele slušati.

Mada su mnogi mislili da moje sjećanje ne dopire ni do svoga početka, sjećam se da je majka pokušavala istjerati ludilo iz mene i privesti me normalnom svijetu. Donosila je preda me šerpu skuhanog lovorovog lista, i ja sam udisao njegovu paru. Udahnuo sam čitavu močvaru lovora, ali

ludilo je ostalo u meni, poput bare koja se nije dala isušiti. Pio sam i vodu sa šehidskog izvora. Tih noći bih sanjao nekog čudnog čovjeka koji je nosio svoju glavu pod pazuhom i šaputao mi: 'Jetimi su nevini! Jetimi su nevini!' Budio sam se lagahniji, ali mi je u prvom koraku poslije buđenja svijet i dalje prilazio a ne ja njemu. Ćeman-efendija je, napokon, rekao majci da sam svoju bolest donio iz svijeta potpuno drukčijeg od našeg, i da tu izvorska voda ne pomaže ništa.

Tako sam, eto, nosio biljeg svijeta kojeg ovaj nije priznavao niti poznavao. Meni to nije smetalo. Osjećao sam se u ovom svijetu ako ne kao riba u vodi onda barem kao u riječnom rukavcu. Manji problemi su počeli kada sam po tijelu počeo dobivati dlake, ondje gdje dlake nikad nisu bile. Za dlake na bradi brinula se sestra Ćatiba. Sedmično bi me posjela na skemliju, i brijala očevom britvom. Druge mi dlake nisu dirali, i dugo nisam znao zbog čega. Jednom sam i to otkrio. Slučajno sam za živicom vidio Sajmu kako piša. Pišaka je izlazila iz velikih crnih dlaka, kao da skupiš dvije pregršti kukuruzne kose i kroz njih pustiš vodu. Tada sam otkrio i nešto drugo: svoju ćunu, koja je odjednom narasla. To je za mene bilo veliko otkriće, pa kada bi bilo ko na ulici viknuo: 'Midho, trzni ga!', ja sam vadio ćunu i pokazivao je. Ljudi su se smijali, a žene i djevojke ciktale i bježale, zatiskujući rukama oči.

Godine 1992. pojavili su se ljudi kojima ja jedini, izgleda, nisam vidio nož u očima. Prišao sam jednome od njih, i upitao ga: 'Koliko je srce u mrava?'. On me je pogledao svojim zečijim crvenim očima i odgovorio: 'Koliko i tvoje!' Pozvao je četvericu bradonja i rekao im da me pridrže. Mada

ja nigdje nisam bježao. Oborili su me na zemlju. Čuo sam majku kako panično viče: ‘Nemojte njega, on je dijete!’ Bradati ljudi sa mrtvačkim glavama na čelima samo su se nasmijali. Jedan mi je zaokrenuo glavu prema suncu koje je zalazilo, i to sunce je bilo zadnje što sam vidio. Ondje gdje su svi govorili da je srce osjetio sam strahovitu bol. Iz usta mi je, međutim, umjesto bola navrlo ono što nikad nisam prije uspio izgovoriti. Godinama sam pokušavao naučiti te riječi, ali nisam uspio, tako da je Ćeman-efendija digao ruke od mene rekavši: ‘Ovo dijete nikad neće biti musliman. Ko ne zna proučiti *Kelimei-šehadet*, ne more biti musliman!’. Sada, iz grla su mi izlazile riječi: ‘Ešhedu en la ilahe ille-lah, ve ešhedu enne Muhammeden abduhu ve resuluhu!’ To je bilo zadnje što sam čuo. A, odnekud odozgo, *koje* više nije pripadalo onome svijetu, vidio sam na nekom prljavom dlanu svoje srce - bilo je malo i uzdrhtalo, poput srca mrava.”

☪ Mensur Lezić zvani Hakača - čudak, čije je čudaštvo poprilično bilo upleteno u kučinasti svijet džina; kako bi se drukčije mogao opisati njegov nijet da napravi kuću koju ljudska ruka još nije napravila i samo jednu takvu davno sagradio Bog; taj čardak više na nebu nego na zemlji gradio je preko dvadeset godina, i, naravno, nikad nije završio; poslije tako duge gradnje oči su mu se pretvorile u dva živina mjehura sa vaservage, kosa u staklenu vunu, a srce, izgleda, u zidarski visak. (1992.-ge, kada ono dođoše balkanski rušitelji, Hakača je nestao u labirintima svoje zračne kuće. Četnici

su bacali bombe na tu čudnu građevinu koja im je mirisala na istok, tukli je erpidžijima, tromblonima, jednom i tenkovskim pancirnim granatama - ali, uzalud: bombe i granate kao da uopće nisu doticali Hakačin zamak, dapače, počesto su se vraćale samim pošiljaocima, kao pisma bez adrese. Tako je, izgleda, i moralo biti - adresa je tu bila sâmo nebo.)

"Pokatkad šejtanske stvari i poslovi dobiju dobrohotno lice Božije. Da bi se učinila takva zbrka najpogodniji je san. U snu se gotovo dodiruju Božije i šejtanske slike, povrh toga, i molitva propada kroz san kao pijesak kroz prste.

Mensuru Leziću zvanom Hakača podmetnuo sam svoj san baš onda kada su svi bili sigurni da sanjaju od Boga poslane snove. Onomad, kada je Atif Ključanin hodočastio Ćabu, i selo sanjalo kolektivni san. U taj kolektiv ja sam utisnuo svoj šejtanski nokat. To je bilo dovoljno da niko ništa ne posumnja, a, opet, da nikad ne sastave svoj cijeli san. Ja sam bio onaj osamdeset i treći dio sna koji je nedostajao. U tom komadu sna prikazao sam Hakači građevinu kojoj ne može odoljeti ljudska ruka, i rekao mu: 'Mistriju u ruke, robe!' Sutradan, Hakača nije ni progledao, a već mu je mistrija čvrsto stezala ruku.

Građevina koju je Hakača vidio u svome nijetu bila je savršena kocka - ako se slika gleda sa spoljne strane. Ipak, ona je samo prividno kocka, i njen tlocrt se, ustvari, približava nepravilnom pravougaoniku. To nesuglasje izaziva sam sudar zjenice, unutrašnjeg oka, nakane i želje. I moglo

bi se nazvati savršenstvom. U tome i jeste stvar: građevina, napravljena jednim savršenim Božijim potezom, napravljena zauvijek i na jednom mjestu, nije se dala ponoviti više nikada i ni na kakvom drugom mjestu. Njena gradnja, čisto je bogoskrvnuće. A to sam upravo i želio. Moram napomenuti da Hakaču nisam odabrao slučajno. Hakača je bio dobar vjernik, toliko dobar da mu se život često miješao u vjerske priče i mudžize.

Ali, da mi nastavimo sa slikom savršene građevine.

Priznajem da se njen opis opire mome zlobnom jeziku. Ipak, vrijedi pokušati. Helem, osim u geometrijskom obliku, građevina je bila savršena i u prostornom smislu. Malo ljudi razmišlja o tome i zna da ljudske kuće zahvataju samo jednu stranu svijeta, počesto samo njen heravi ćošak, i da nema zdanja koje bi dotaknulo sve četiri strane svijeta. Osim, naravno, ove Božije kuće, o kojoj govorimo. Neki to povezuju sa oblikom Zemlje kao kugle, i misle da samo Zemlja ima sve četiri strane svijeta. Džamije, na primjer, ili crkve, mada po svijetu poslagane rukom vođenom od Boga, dotiču potpuno samo jednu dunjalučku stranu, džamija istočnu, crkva zapadnu. Građevina o kojoj govorimo, jedina na svijetu, potpuno se poklapa sa sve četiri strane svijeta. I ne samo to, nego dotiče i četiri sporedne svjetske strane. Na primjer, zid građevine prema sjevero-istoku, kao i onaj nasuprotni, dugi su 12 m. Druga dva zida duga su 10 m. Na sjeveroistočnom zidu, licu građevine, nalaze se vrata. Građevina, dakle, odnosom prema stranama svijeta i dimenzijama skuplja u se centar svijeta, i odatle ga rasprostire. Dimenzije - ako se prethodnim doda i visina od 15 m - uzete su iz onog savršenog

brojčanog niza, potpuno izbjegavajući zamke nesavršenog niza.

Građevina je sagrađena od slojeva sivog kamena, čiji kameni živac pulsira ravnomjerno sa naumom o trajanju građevine, to jest beskonačno. Zidovi građevine počivaju na mramornoj podlozi, koja štrči oko 30 cm, a visoka je 25 cm. Četiri linije, povučene iz središta kroz četiri ugla, pokazuju smjer četiri glavna kraja svijeta; a četiri okomite iz sredine četiri zida pokazivale bi ka četiri sporedna kraja svijeta: ka sjeveroistoku, sjeverozapadu, jugozapadu i jugoistoku. Zdanje je učvršćeno sa imenima četiri ćoška kao vinklovima.

U sjeveroistočnom zidu, 2 m iznad zemlje, nalaze se vrata, koja su okovana, mjestimice, pozlaćenim srebrom. U unutrašnjosti se nalaze tri stupa, koja drže krov, kojem vode ljestve. Na unutrašnjim zidovima naneseni su mnogi natpisi na arapskom. Pod je prekriven mramornim pločama. U istočnom uglu, 1,5 m od zemlje, nedaleko od vrata uklesan je Crni kamen, koji je sastavljen od tri veća komada i malih odlomaka i okružen kamenitim krugom, koji se, opet, drži srebrenim obručem. Kamen se opisuje čas kao lava, čas kao bazalt, ali nije ni jedno ni drugo, i njegovu narav teško je odrediti. Zna se jedino da mu je boja crvenkastocrna s crvenim i žutim ulošcima.

U istočnom uglu, također 1,5 m iznad zemlje, uklesan je drugi kamen, koji se naziva *sretni*. Nadalje, na građevini treba spomenuti još pozlaćeni oluk, koji se izbočuje pod gornjim rubom sjeverozapadnog zida. Naziva se *oluk milosti*; mjesto između njega i zapadnog ugla je jedina tačna kibla na svijetu. Kišnica se kroz oluk ruši na pločnik koji je

na tom mjestu postavljen mozaikom.

Naspram sjeverozapadnog zida, pa ipak ne s njim povezan, nalazi se polukružni zid od bijelog mramora, visok 1m i debeo 1,5 m. Njegovi završeci su udaljeni od sjevernog i zapadnog ugla oko 2 m.

Građevina ima još i 31 ili 32 vitka stuba. Između svaka dva stuba obješeno je sedam lampi. Niz stubova zatvara jedan luk, koji se nalazi naspram sjeveroistočnog zida.

Eto, takvu građevinu sam nanijetio Hakači da je napravi. Sve sam mu, dakle, oslikao. Jedino mu nisam rekao da se građevina zove *Ćaba*. Niti sam mu rekao svoje ime."

☪ Mehemed Kičin zvani Vrićan - mlinar; da nije šezdesetih godina opsovao Jovanku Broz, i zaglavio zbog toga dvije godine zatvora, bio bi posve običan, dapače nezamjetljiv; četnici su ga sproveli u logor Krinks, potom u Omarsku, i, pošto su saznali da je mlinar, samljeli ga u mašinama za mrvljenje rude u rudniku Ljubija.

"Znam, sve je stvorio Bog, i ono što jeste i ono što nije, ali, o mome stvaranju nema nigdje traga. Melek nisam, nisam ni šejtan, ni džin, niko sa pečatom Božijim. Nisam ni zao ni dobar. Ni vidljiv, ni nevidljiv. Stvorio me je čovjek, u svojoj nemogućoj težnji da vidi više nego što može. Nastao sam iza granice čovječijeg vida, tamo gdje se miješaju želja,

znatiželja i strah. Zato, zovem se - *previd.*

Što se tiče moje naravi, ja sam veseo stvor, koji katkad uzima obličje duha, katkad zvuka, a najčešće samo snagu zemljine teže. Stoga, volim klopotanje mlinskih točkova, škripu kolskih paoca, igru punog mjeseca sa sjenama drveća, veselu naherenost nišana u grebljima.

Volim i ljude i hajvane. Volim ljude koji su od Boga dobili više zjenica, pa ih mijenjaju kao što drugi mijenjaju naočare. Neki imaju zjenice za mjesec, neki za vodu, neki za bilje, a neki, Boga mi, sve zjenice skupa. Takvi su mlinari, splavari, poljari, grobari, ili školarci. Hajvana, pak, što se tiče, mogu samo ponoviti riječi jednoga pametara čijeg se imena više ne sjećam: životinja je najvjerniji svjedok čovječije gluposti.

Pripadam muslimanskom svijetu. Rekoh već da nisam sa pečatom Božijim; i nema me u *Knjizi*. Ipak, mene su izmislile muslimanske zjene u jednom dijelu dunjaluka, u Bosni, jer im je tu bilo tijesno. Stiješnjene između dva, prilično okrutna, inovjeračka pogleda, muslimanske su me iskapale oči, da ne bi vječno gledale u zemlju. Istina, i Bog mi je svjedok, pokušao sam se prikazati i pred inovjeračkim zjenama, ali one me nisu primijetile. Mislim da je to njihova šteta, nikako moja.

Mada mogu da mijenjam mjesta brže od misli, najčešće prebivam u ovom selu. Volim ove ljude, i s njihovom dobrodušnošću i naivnošću igram se kao rijeka svojim brzacima.

Od svih, priznajem, najdraži mi je mlinar Vrićan. S njim se neprestano šalim. Podignem mu ustavu na mlinu

baš kad on prikunja. Zatrzam mu siluk toliko jako da on, prestrašen, pomisli da je upecao riblju mater. Učas mu zamijenim kukuruzovo za pšenično brašno. Zagubim mu drvenu lopaticu baš kad on namjeri odvaditi ušur. I, on se nikad ne ljuti. Samo je jednoga dana došao tužan. Sjedio je vazdan na mostiću, i gledao u svoja koljena.

Uzalud sam činio sve svoje vragolije da ga razveselim. On je samo buljio u svoja koljena.

- Šta je, majka mu stara? - napokon sam ga upitao.

- Muka, brate, muka. - kaže on.

- Mogu li ja šta pomoći? - pitam.

- Ne moreš. Nije sa tvoga svijeta. - kaže.

- Pa, šta je bilo? - opet pitam.

- Jebo sam Jovanku. - kaže.

- Ne razumijem se previše u te vaše insanske stvari, ali, koliko znam, jebati nekoga i nije neki zločin.

- Nije, ako taj neko nije Titina žena.

- Ništa te ne razumijem. - rekoh. - Ko je sad Tito?

- Drug Tito je predsjednik države, i još više od toga. A Jovanka je njegova ženutina.

- I ti našo da jebeš ženu predsjednika države!

- Ma, nisam ja nju jebo pravo, nego samo jezikom.

- Zar se to i jezikom more uraditi? Estagfiru-llah!

- Ti ili se zajebavaš ili si budala. Nisam je jebo ni jezikom, nego samo osovo! - ražesti se on.

- Pa, šta tu ima loše?

- Ima. Prvo, osovo sam je pred Milanom Kecmanom. Drugo, on me tužio. I, treće, dobio sam dvije godine Zenice.

- Oprosti. - rekoh. - Ali, stvarno ne razumijem. Prvo, ne znam šta je Zenica.

- Idem u zatvor u Zenicu. Dvije godine!

- Drugo, zašto bi išo u zatvor ako nekoga osuješ? Pa, sovka mu ne more ništa nauditi!

- More. Ako je taj neko Jovanka. Nju i primiso more silovati. Pogotovo, ako je ta primiso muslimanska. - završi Vrićan, i opet gledaše u koljena kao da je na njima bio odgovor, zaostao iza podnevne molitve.

Sutradan, u mlinu ga nije bilo. Našao sam ga, nakon kraćeg traganja, u Kaznenopopravnom domu Zenica, sklupčanog na nekakvom odrpanom krevetu, među mnogo istih takvih kreveta. Odmah me je prepoznao, gotovo je bio veseo što me vidi, ali negdje među tim prnjama zagubio je svoju prostodušnost. Nije se više veselio mojim nestašlucima, od starog vodenog Vrićana postao je novi suhi Vrićan. Stoga sam mu rijetko išao, ali, mogu ustvrditi da sam mu ipak bio jedini posjetilac iz zavičaja.

Međutim, moja vesela narav nije mogla mirovati. Tražio sam nove, i obilazio stare, poznanike sa dvostrukim zjenama. Odvezivao sam Hiline lađe, tako da je on plivajući morao da ih spašava po riječnim sedrama. Sjedao sam na volovska kola Tarzana Travljanina i zaustavljao ih svojom težinom. Volovi su bukali i frktali, Tarzan ih je udarao kandžijom i gurao kola, ali me nisu mogli povući: težak sam, teži od bilo čega, kada to odlučim. Dva-triput sam se našalio sa grobarom Asimom Ketom, prikazujući mu se nad praznim mezarom. A posebno mi je bio smiješan događaj sa poljarom Hasibom. Jedne noći, u onom trenu kada se mjesec

uplićc u bilje i bilje u mjesec, sjeo sam na veliki stari maslačak, napravio od njegovog širokog lista ruku, svinuo je do maslačkove glave, kao za pozdrav, i čekao. Kada je naišao Hasib, prepun poljskih mirisa i zvukova, nekoliko je puta meni i maslačku nazvao selam, a kada mu nismo odgovorili, pobjegao. Čuo sam da je isto veče išao do Muharemovce da mu salije strahu.

Šenlučio bih tako dovijeka, i uvijek bi se našle neke zjenice, da nije došla ta prokleta '92.-ga godina. S njom su došli oni s opakim očima i pogasili sve moje trnavske oči. Nije moje da svjedočim, a velike su oči Božije, one su sve vidjele i pribilježile. Jedino znam da više ovdje nema zjenica koje bi me vidjele, a ove današnje ne bih ni pogledao.

Samo ponekad, kada pada kiša, vjetar nanese glasove koji zamirišu na kućne pragove - ali ne mogu razgovarati s njima: nijedan nio cio, kao da su preklani, i ne izlaze iz grla."

Vjetar nanosi glasove koji mirišu na zidove kuća. Glasovi se skupljaju u priče koje su nekada nekome bile život. Katkad su to samo krzotine, katkad nagorjeli ili odsječeni komadi, najčešće nagovještaji, poput povjetarca.

Ljudi čije životne priče slušam nekad mi nisu značili ništa. U mome prošlom životu bili su, možda, samo tanak namaz emulzije za sliku ***uspomena iz dječačkih dana****. Slijepi Enes Šupuk ovlaš mi dodiruje lice, tražeći*

u njemu nekadašnjeg svoga sedmogodišnjeg druga. Na potiljku osjećam dah Ludog Midhe, koji me ganja nakon što sam mu doviknuo "Izgub'lo Saraj'vo!"; panično bježim, i to dugo traje, poput ružnog sna. Imam osam godina, ulazim u Hakačinu čudnu građevinu, i tamo vidim nešto za što ću čitav život tvrditi da je šejtan. Kao što sam siguran da sam jedan od malobrojnih koji je vidio previda, jedne noći u kojoj je mjesec bio mlađi od mojih deset godina. Muho Benkovac, pak, bio je lažov, ali pun vapaja za našom istinom, tako da se komotno mogao usporediti sa, nikad ostvarenom, nacionalnom željom.

Ljudi, dakle, i krhotine. Želje i strahovi. I moji i tuđi. Ponegdje i sâm ne razaznajem ko čiju priču priča, ja njihovu, ili oni moju. Dijete Bernesa Došle, na primjer, koje upravo nose na greblje, ne veće od dva očeva dlana - da li ima moju sudbinu, ili ja njegovu? Ili: ko je Hasiba Berberović (toga prezimena u Trnovi nema!), i zašto sam baš nju upamtio u izbjegličkim konvojima pri svojim basanjima Bosnom?

Sada mi sve to itekako znači! Tragam, rekoh, za glasom koji će pomenuti moje ime, i spustiti glavu na zemlju. Da, ali, sve mi se čini: ne samo zbog toga!

G Muho Benkovac - starac; po svim objektivnim kriterijima - lažov, ali mi smo njegove laži pripisivali dobroćudnom šejtanu koji mu podmeće snove u budnom stanju; mada

je svakom, ko je htio ili ne htio, pričao svoju priču, četnicima, i pored prijetnje, nije ju htio ispričati.

("Posljednji put pričam svoju priču. Čekaju me vrata na kojima piše džennet ili džehennem. Donio sam pred njih svoju glavu, i ne znam hoću li *Tamo* uopće moći pričati. Stoga, moram još jednom ispričati ovo što mi je više ležalo na jeziku nego na duši: 1942. godine bio sam satnik jedne domobranske satnije. Danima smo se u jednoj šumici tukli sa partizanima. Kada smo vidjeli da Dragi Allah sreću prebacuje đah jednima đah drugima kao krpenjaču - mada me je to, priznajem, čudilo: partizani su bili nevjernici - odlučili smo da ja i njihov zapovjednik podijelimo mejdan, pa, ko izgubi neka mu vojska pređe na pobjedničku stranu. Nisam dvoumio o svojoj pobjedi, bio sam snažan, u najboljoj dobi i snazi. Kad je iz šumarka izašao njihov zapovjednik, samo sam se neprimjetno nasmijao: bio je doduše ulickan i gospodstven, ali malehan i žut. Prišao sam mu bez pozdrava, uhvatio ispod plećke, i htio nabrzinu da završim to maltretiranje. Ali, vidi šejtana, ulickani žućo se nije dao: kako god sam ga poduhvatio on se nekako izmigoljio, ko jegulja. Nekoliko puta smo padali kokoške. Već iznerviran, viknuo sam: 'Bacaj partizančiću, ili da ja bacam!' On se nije osvrtao na moje povike. I tako smo se nosili cijeli dan, ali pobjednika nije bilo. Kada smo uvidjeli da ovako nećemo nigdje stići, ni on u domobrane, ni ja u partizane, odlučili smo da bacamo novčić. Ja sam, kao što i priliči muslimanu, rekao *jazija,* on je bio za *turu.* I, da li me je

Allah kaznio što se kockam, ili je u pitanju neka komunistička hujdurma, bila je, naravno - tura! Pružili smo, ipak, gospodski jedan drugome ruku. Ja sam rekao: 'Muho!' On je rekao: 'Tito!' I preveo i mene i moju satniju u partizane.")

GBernes Bešić zvani Došljo - četrdesetogodišnjak; doseljenik iz Kozarca, kojeg je doselila prevelika ljubav prema Draguni Bešić; nakon smrti žene i djeteta na porođaju, više se nikad nije oženio; dapače, svakoga ko bi mu takvo što predložio smatrao je neprijateljem; mada može izgledati morbidno, ali, doista, ima se utisak da je četnike dočekao kao spasioce koji će ga svojom kamom približiti ženi i djetetu.

"Ako se to rođenjem može zvati, rodio sam se kada
"Prvi put sam mu čula nožice 19. februara, kada je
je u zemlju udarilo treće džemre. Prvo što sam vidio u svijetu
udarilo prvo džemre u havu. Drugi put se zahanjico, kad je
koji za mene nije trajao duže od dva udara melekovih krila -
udarilo drugo džemre u vodu, 26. februara. I ja sam, hudnica,
bila je: lampa. Isuviše puno svjetla za ono odakle idem, pomi-
mislila da je to dobar Božiji znak. Sve je i prije ukazivalo na
slio sam, isuviše malo svjetla tamo kuda sam pošao. Odmah
Božije znake. Njegovog oca sam dugo čekala, skoro koliko
ispod lampe je bila brezova bešika u koju nikad neću leći.
sam ga i željela. Devet sam noći brojala zvijezde, i desete u

A, bila je, doista, lijepa, i, vidljivo, napravljena s ljubavlju:
snu ugledala lice njegovog oca. Nisam mu znala ime, nije
izrezbarena cvijećem, lijepim viticama kojima nikada
bio iz našega sela, ali sviđao mi se sa onim šopom i sa onim
neću saznati ime. Šteta, zavolio sam je takvu pod prelomlje-
brčićima, razdrljene košulje kao Sejdo u filmu *'Hanka'*.
nim zracima lampe. Jedino lice koje sam vidio bilo je lice ebejke.
Da bih mu saznala ime, gulila sam jabuku, ali tako da kora
Staro lice, lijepo i nježno, izglačano ajetima. Pljesnula me je
ostane neprekinuta, kao traka za kosu. Kada sam bacila
dva-triput po ramenicama, i rekla, Ovo dijete ne plače, Bože!
koru preko glave, i okrenula se, kora je bila u obliku slova
Ili je nijemo, ili melek! Nisam bio ni jedno ni drugo. I to sam
B. Besim? Bego? Bajro? Nisam mogla prestati misliti koja
joj htio reći svojim očicama, ali sam samo spustio trepavice
se još slova kriju ispod toga **B**. Razgrćući slova otišla sam i
i predao dušu Azrailu koji je čekao u ćošku sobe. Čudno, niko
na hašlamsku nedjelju u Stari Majdan. I - odmah sam ga
ga do tada nije vidio u tom ćošku, ili su ga vidjeli a nisu
prepoznala: stajao je kraj šatre sa vazdušnim puškama
obraćali na njega pažnju. Bilo kako bilo, posljednje što sam
kojima se gađaju one papirnate ruže, dok mu je šop padao
čuo na tom svijetu - koji, kažem, nije trajao duže od dva
na čelo, brčići malko nahereni od kundaka što ga je prilju-
treptaja lista na džennetskom drvetu - bilo je, ipak melek!
bljivao uz lice, ali je košulja bila ista, a prepoznala bih je,
Prepoznao sam taj glas ali se lica ne bih mogao sjetiti. Uos-
onakvu razdrljenu, i u džennetu. Ono što se je potom de-
talom, ne poznajem ni jedno lice. Očevo nikad nisam vidio.

silo može se vidjeti samo u nekim stari filmovima koji pa-
Njega, čini mi se, nije bilo u toj sobi. Osjetio sam da je u
raju srce, ali, kunem se ovim maksumom što sam ga upra-
sobi majka, kao da sam krajičkom oka vidio je na dušeku,
vo rodila, da je tako bilo: on je uzeo papirnatu ružu iz ruke
ali, lice joj nisam vidio. Ne vidim ni lice više ovih ruku koje
koja se pomolila ispod šatre, i - krenuo pravo prema meni!
me prvi i posljednji put kupaju i spremaju pred Lice Božije.
Nisam se uopće zbunila, jer sam znala da mora tako biti.
To lice mora da je nježno, jer su i ruke koje me brišu i umo-
Pružajući mi ružu, na uzvrnutoj nadlanici sam mu vidjela
tavaju u ćefin nježne. A Bog, kažu, raspoređuje svuda sve
utetovirano slovo **D**. Prvo slovo moga imena. Žile na nad-
podjednako. Kakvo je, međutim, lice iznad ovih ruku koje
lanici, doduše, svakom ocrtavaju prvo slovo imena njegovog
nose moj tabutčić? Da li su to očeve ruke? Za ovako
suđenika, to svako zna, ali, moj **B** bio je toliko siguran da ću
mali tabut trebaju samo dvije ruke, i one su gotovo
biti to ja da je taj usud i utetovirao! Bila sam nestrpljiva da
uvijek ruke nekog bližnjeg, najčešće ruke oca. Bože,
izlistam slova ispod slova **B** koliko i on, ali je njemu bilo do igre,
Ti Koji sve znaš, reci mi: da li su ovo ruke moga oca?
pa je rekao, Hajde ljepotice, da pogađamo. Pogledala sam mu
I kakvo je lice nad tim rukama? Je li lijepo kao moje?
u oči i rekla, Bernes. Mada nikad prije nisam ni čula za to ime.
Bilo je oboje tačno.
On je, ne skidajući zjenice sa mojih, rekao Draguna.

Ja sam lijep. To znam. Majka je dok me je nosila jela
Toliko me je volio da je pristao doći živjeti iz rod-
mnogo jabuka. I pila mnogo brezinog soka. Ne znam hoću li ika-
nog Kozarca u moju Trnovu. Ljudi su se sprdali s tim, i
da vidjeti svoje lice, ali znam da je lijepo. Sretan sam. I to moram
zvali ga došljo, ali to je sagorilo na jakoj vatri naše ljubavi.
zahvaliti majci: dok me je nosila, jela je puno borovnica, pa mi je
Kada sam osjetila da sam kuljava, našoj ljubavi nije bilo
tijelo puno madeža koji donose sreću. Na kraju krajeva, ko
mjesta ni na sedmom nebu, nego na višem. Donosio mi je
se to od onih ostalih može podičiti da će ovakav čist na ahiret? I
tada čitave naramke brezovih grana, od njih sam pravila
zar to nije najveća čast i sreća, na koju se oni toliko godina
sok, pila ga i mazala se njime: da bi mi dijete bilo lijepo.
mučno pripremaju? Kada se uzme u obzir još i to da sam
Također, jela sam mnogo jabuka. I borovnica. Da bi mi dijete
rođen - ako se to, kažem, rođenjem može zvati - 5. marta,
bilo srećno. Dugo sam čekala njegov prvi udar nožice, rekoh,
kada je u zemlju puklo treće džemre, onda sam ja - šehid.
čula sam ga tek kada je prvo džemre puklo i vjerovala sam
Stigli smo na greblje. Osjećam kako zemlja nježno
da je to Božiji znak. A i sada, dok me nose na tabutu prema
dobuje po daskama iznad mog ćefina. Moja će dušica
greblju, u to vjerujem. Vjerujem da je moj sin Besim lijep.
uskoro imati posljednji razgovor sa nekim ko je sa ovog svijeta,
Vjerujem da ima puno madeža i da je srećan. Vjerujem da
sa imamom. Spreman sam, i nije vrijeme za hitnju. Ipak pun
ću ga prepoznati, kao što sam nekad prepoznala njegovog

sam nestrpljenja, da prepoznam lice svoje majke u džennetu."
oca, - čim ga vidim u džennetu."

G Hasiba Sadić - ni cura, ni hudovica, ni pušćenica; muža nije imala, ali je imala dijete; toliko se klela da nije bila s muškarcem, da smo mi njenog sina Amira smatrali vilenjakovim sinom; otišla sa sinom konvojem prema Travniku, i o njima se ništa ne zna.

"Gužva je bila tolika da sam se prvi put u životu upitala koliko ima muslimana u Bosni. Autobusi su stajali ispred pravoslavne crkve, i tukla su ta zvona, kao maljevi u potiljak. Predala sam svoje potvrde, na kojima je, sve kada se sabere, pisalo da ja, Hasiba Berberović, nikad i nisam živjela u Sanskom Mostu, da nisam imala kuće, da nisam imala imanja, da me uopće nije ni bilo. Autobusi su bili puni kao džehennem, sunce je bilo jako kao policijska palica, isturali smo vratove iznad vrućih tijela. Niko nas nije ispratio, niko nije mahnuo rukom. Autobus je bio zavičaj koji se udaljava.

U Prijedoru, ušli su znojavi i namrgođeni, tražili su da autobus skupi 2.000 maraka. Marke su se odnekud pojavile, iz obašvi na dimijama, iz jakâ na košuljama, iz njedara, ali su se pojavile, i krenuli smo prema Banjoj Luci. Prošli smo kroz Kozarac, i mada su mi svi i tada i poslije govorili da bulaznim, vidjela sam 6.000 ljudi kako nam mašu: svaki

je čovjek bio označen brojem, velikim kao krst na pravoslavnoj crkvi.

U Banjoj Luci, šofer je stajao na ovlašan poziv nečije ruke spolja; ulazile su žene u crnini, otimale od prvih do vrata što su stigle oteti; ulazila su djeca sa tri prsta i vježbala svoje udarčiće; ulazili su starci sa šajkačama i siktali svojim krezubim ustima: 'Turci! Turci! Turci!'

Iza Banje Luke, šofer je naredio da se zatvore prozori, i uključio grijanje. Ljudi su šutke padali u nesvijest, djeca ispod pazuha majki tražila mrvice hladnoće, a nad svim tim lelujala je muzika sa autobusnih zvučnika, presijecana povremeno šoferovim planinskim smijehom. Kada su se otvorila vrata, zahvalili smo Bogu na pregršti zraka, ali smo ubrzo prokleli i grlo i zrak, jer su ušli šumnjaci, izveli šest cura i odveli ih u šumu. Nismo ih više nikada vidjeli. Autobus je krenuo prema džehennemu.

U Jajcu, ušli su ponovo. Jedan šarenac je počeo ispitivati nešto jednu mladu ženu sa djetetom u naručju. Samo sam razumjela da mlada majka moli da sačuva stvari za bebu. Nakon kratke prepirke, ne duže od dva-tri izdisaja pluća, šarenac je uhvatio bebu i bacio je u rijeku. Mlada žena je napravila nekoliko koraka, preskočila ogradu mosta, i skočila u one slapove koje smo tako često nekada imali na razglednicama, ispod kojih je pisalo: *Pozdrav iz Jajca.*

Ne znam koliko smo se vozili iza Jajca kada su nam naredili da izađemo. Rekli su nam da ćemo pješice ići 22 kilometra. Tamo negdje je Travnik, i, kažu, nema četnika, što naprosto nisam mogla vjerovati. Sunce je bilo teže od naših prtljaga. A šuma gušća od vojnika nego od drveća.

Izlazili su iz šume, upadali među nas, odvodili žene, cure, silovali ih, klali. Jedan je šarenac oteo dijete ženi koja je išla ispred mene. Tražio je 100 maraka. Nije ih imala. Dijete je zaklano pred našim očima. Uzeli su jednu bebu i bacili je na stijenu. Smrt je bila tako brza da je preduhitrila i bebin vrisak. Iza mene, čula sam kako majka sakriva dijete u torbu i kaže mu: 'Sine Amire, ti se prezivaš Sadić, i pamti svoju majku Hasibu!' 'Svoju majku Hasibu, svoju majku Hasibu!', ponavljala je. Jedan vojnik je primijetio da ona čeprka po torbi, prišao i tražio pare. Hasiba je rekla da nema para. A kada je posegnuo za torbom, Hasiba je počela vrištati, i udarati ga svojim svehlim rukama. Vojnik ju je odvukao do jarka, i zaklao ☪ Hasibu Sadić. Ja sam uzela torbu, i pošla prema džennetu, u kojem nema krikova."

☪ Ejubovca - najljepša žena u selu; mada ju je starost već dotaknula svojim ružnim jezikom, niko nikad nije ni pomislio da Ejubovca nije najljepša.

("Kada su došli do mene, Ejub je već bio pozvan pred školu, pa sam kumovima rekla da ih ne mogu u kuću pustiti, jer mi čoek nije kod kuće. Oni su se nasmijali, i naredili da idem u sobu, dok su moga ☪ Samira zatvorili u drugu sobu. Tada mi je Tihomir naredio da se skidam, a kako ja to odmah nisam učinila, on mi je osovo Aliju, prijeteći da će me

zaklati, a zatim je uhvatio moju bluzu i odmah je pocijepo, naglim trzajem dimija prekino učkur i svuko mi ih sa tijela te ih bacio za vrata. Dragan i Ljubiša su se ovome smijali, a zatim me je Tihomir oborio na leđa, dok mi je Dragan držo ruke a Ljubiša glavu. Ja sam samo rekla: 'Nemoj, sine Tiho, sjeti se koliko sam te puta nahranila!' 'Nikad mi nisi dala ono što sam htio!', reko je, raskopčo šlic, ne raspremajući se lego na mene, i ja sam tada osjetila da je u mene ušlo nešto pasije. Ništa više nisam osjećala, pokatkad sam samo vidjela Draganovo, pokatkad Ljubišino lice, nada mnom. Kada su bili gotovi, pojavio se na vratima jedan mlad čovjek koga nisam poznavala, i kada su me njemu ponudili on je reko: 'Bula, bula, zahvali Bogu što sam mlad za tebe, a da sam znao doveo bih oca da te siluje.' Potom mi je prišo sa nožem.")

G Ahmed Bešić - četrdesetogodišnjak; bio, jedini u selu, oženjen Srpkinjom.

("Mome babi, neka mu Allah džennet podari, bilo je ime Ahmed. Mojoj mami, neka joj Allah džehennem podari, ime je Dragojla. Živjeli smo lijepo, sve dok mama nije stavila Miloševićevu sliku na zid, pored levhi, a babo je skinuo. Mama je rekla: 'Zažalićeš, Ahmede!' U aprilu 1992. godine mama je otišla kod djeda Jefte, i nije je dugo bilo. U junu,

došla je sa djedom Jeftom, ujakom Mlađom, i onim bradonjama. Bila je u uniformi, i nosila je neke trake oko ruku. Dok su djed i ujak držali uperene puške prema babi i amidži, mama je ko vilena trčala po kući i kupila i što jeste i što nije njeno. Kada joj je nena rekla da to ne treba raditi, mama je viknula: 'Ovo je Srbija, jebem li ti majku tursku!' Djed je požurivao, rekavši da uzme dijete, i da idu. Ocu je rekao da može krenuti s njima, da će ga prekrstiti, i dati mu pušku. Babo je odbio. Mama je tada zapucala po cijeloj kući, i prozorima. I rekla: 'Kolji!' Istjerali su nas pred kuću. Mali Safet i Adis, moji amidžići, zaplakali su. Zaplakao sam i ja. Mama je Safeta udarila kundakom po glavi, a Adisa nogom u trbuh. Nena je samo rekla: 'Aferim, snaho!' Mama je izvadila nož, i rekla neni: 'Zaklaću te!' Babo i amidža Jusuf pošli su da spasu nenu, ali su ih puškama oborili djed i ujak. Mama je rekla: 'Sredite ih, da više Turke ne prave!' Djed, ujak i one bradonje noževima su kidali odjeću sa babe i amidže. Tada je prišla mama, i nožem odsjekla babi ćunu. Babo je harlaukao. I svi smo vrištali. Mama jedino nije plakala, ona je prišla Adisu i Safetu i rekla da iskopaju mezar za nenu. I dok su oni kopali, dugo, dugo, mama je sa bradonjama pila za hastalom na avliji, a babo je jaukao, dugo, dugo, i sve tiše, tiše. Kada je mezar bio gotov, izveli su nenu. Mama je ustala od hastala i tjerala nenu da se krsti. Nena je nije ni pogledala. Sama je ušla u iskopan mezar, i tiho učila one dove što se pred smrt uče. Mama je stajala nad mezarom, i pušila cigaru. Dugo je gledala dolje u nenu, potom bacila u mezar cigaru i rekla: 'Zatrpajte!' Nena je prvo bila umrljana zemljom, potom je cijela nestala. Mama mi je prišla i rekla:

'Hajdemo, Radiša!' Nisam znao koga zove, jer meni je ime Ismar, i imam babu Ahmeda, neka mu Allah džennet udijeli, imam ☪nenu Tesmu, neka joj Allah džennet udijeli, imam ☪amidžu Jusufa, neka mu Allah džennet udijeli, imam ☪amidžincu Ifetu, neka joj Allah džennet udijeli, imam ☪amidžiće Adisa i Safeta, neka im Allah džennet udijeli, koje nikad više vidjeti neću, jer su one bradonje ostale iza nas, i čuo sam pucnje iz kola koja su se udaljavala, ali ja se zovem Ismar Bešić, i ja ću se vratiti!")

☪Hilmija Mujadžić zvani Hile - splavar; rođen na vodi, a, izgleda, i umro na vodi; prvi u ovom dijelu svijeta napravio kerep, od nekakvih buradi, dasaka i užadi; splavarinu naplaćivao na sred vode: ustavi svoje vodene naprave, zaljulja ih svom snagom, i pita: "Kol'ko imaš para, da ti se ne pokvase?"; bio zadužen za bajramsku prangiju. (Kada su četnici došli u selo, prvo pitanje im je bilo: "Gdje vam je artiljerija?". Hilina ☪Šehra je u dječijim kolicima dovukla bajramsku prangiju. Oni su bili bijesni, što po naravi, što zbog toga što su mislili da ih neko zafrkava, što nisu našli Hilu. Hile je, bukvalno, propao u zemlju: mjesecima se sakrivao po podrumima i trapovima. Do prve poplave, koja krije ili njegov leš ili nadu da će na sećiji odploviti iz ovog džehennema.)

"Da mi je samo dočekati poplavu. Znam dan kada ona dolazi, dapače, znam sekundu kada će se pojaviti, ali to mi ne pomaže da potopim svoje nestrpljenje. Vlaha je u selu svakim danom sve više. Trnova je postala kao onaj duty free shop što sam ga onomad vidio u Njemačkoj. Dolaze i iz najudaljenijih zabiti da u Trnovi pokradu ciglu, krovnu građu, haljinku, ili nešto što bi samo njima palo na pamet. Da svojim očima nekidan nisam gledao, doista ne bih vjerovao: gonili su đubar ispred štala! Poslije nekoliko dana u Trnovi uopće nije bilo đubra. Valjda ih je uhvatila moda đubra, oni prepisuju jedni od drugih zločine. Slično je bilo i sa avlijskim ogradama. Tu su se prilično namučili, ograde su bile većinom željezne, dobro ubetonirane. Ipak, znano samo njihovim šejtanskim metodama, jer švajs-aparat nisam čuo, odnijeli su sve ograde. Pa, čak, estagfiru-llah, i ograde sa oba seoska groblja.

Sve je manje brige da će me prepoznati. Već imam dugu bradu, prilično sam odrpan, i, neuzubillahi, izgledam kao oni. Ponekad se i pomiješam s njima, u svojoj potrazi. U početku, međutim, krio sam se gdje sam stigao i umio. Mislim da čovjeka u njegovom zavičaju ne može naći niko ako ovaj odluči da se krije. Ja sam se krio u trapove. I bilo je prilično gadno. Ne radi mraka i vlage, ja sam vodeni čovjek i vlaga mi prija, prije zbog beznađa. Načuo sam, doduše, još ranije da postoje i puške i kubure koje nisu vjerovale Srbima kao naše. Neko je, više se ne sjećam ko, jednom spomenuo Jajce. Ali, ja se onim putevima koje je Allah poslagao po kopnu ne znam upravljati, ja sam vodeni čovjek, rekoh, i moji su putevi vodeni. Bio sam tako izbehućen, sve dok u

meni nije proradila jedna vodena žila.

U početku sam mislio da je to samo moja davna maštarija, naplavljena mojim dugim izbivanjem kraj vode. Poslije je ta maštarija postala jedina moja nada. Odlučio sam da napravim lađu!

Plan je bio jednostavan. Zemlja je isprepletena vodom. Ne postoje vode na ovom dunjaluku koje se ne poznaju. (To sam saznao iz dječijih atlasa. A pročitao sam i sve knjige koje se tiču vode, od *Sindbada moreplovca* do *Toma Sojera*) Sana se uliva u Unu. Una u Savu. Sava u Dunav. Dunav u Crno more. A Crno more - čije je? Tursko! A Turska - čija je? Muslimanska!

Najbolji osnov za lađu je sećija. Znao sam da Muharemovca ima najčvršću sećiju u selu, ali od onih prokletih zmija i akrepa oko njene kuće nisam joj uspio prići. Teško je bilo naći dobru sećiju, a malo ih je i ostalo, što zbog raznoraznih kauča, otomana i kreveta koji su sedamdesetih godina zamijenili sećije, što zbog ovih troprstih šejtana koji odnesoše sve za što njihov krvavi nokat zapne. Sećiju sam, naravno, u početku tražio noću. Pljačkaši noću nisu dolazili, plašili su se krikova i pomaganje umrlih. Ja nisam, ja volim te glasove, ponekad bih i razgovarao s njima. Inače, falio mi je razgovor. Često sam zamišljao da sam Hazreti Sulejman, i da razgovaram sa pticama i džinima. Išao sam do drveta koje plače, i plakao sam sa njim kada mi se plakalo, ali ono nije znalo ništa više osim plača. Najčešće sam razgovarao sa mjesecom, jer je mjesec jedna velika lađa, a ja volim lađe.

Sećiju sam, začudo, našao kod Muste Travljanina, jedinog seoskog komuniste. Koji, evo, nije mogao pobjeći od

svoga muslimanskog srca sve da je imao čizme od sedam komunističkih milja. (Neka Allah udijeli džennet Musti Travljaninu zvanom Komunjara!) Mustina sećija bila je prilično stara i havarisana, pa sam pristupio dogradnji. Kada sam uvidio da će pljačkaši učas odvući i zadnji trnavski trun, odlučio sam da u potragu za građom idem i danju. Rekoh, ličio sam onako bradat na razbojnika, tako da ni najbolji moj poznanik ispod te spodobe ne bi prepoznao Hilu. Jedino sam krio oči i glas: iz očiju zna katkad bljesnuti iskra u obliku polumjeseca, a iz glasa katkad ispasti pokoji harf.

Hodao sam tako svojom Trnovom, prolazio pokraj ljudi, žena i djece što su još ponešto pljačkali, i tražio građu za svoju lađu. Daske, eksere, ivericu, pa i željeznu oplatu lahko sam našao. Problem je bio jedino u katranu. Zavirivao sam u najskrovitije budžake limarske radnje Ismeta Čukana, pregledao zadružni podrum iglu po iglu, protabirio sve u avliji Hakačinoj jer on je vječno nešto gradio. Ali, katrana nije bilo. Na kraju, sjetio sam se džamijskog katrana. Skupili smo bili pred rat svu građu da pravimo novu džamiju, ali, evo, Allahova je volja bila drukčija. Dugo sam se dvoumio. Znao sam da nema veće fukare i hrsuza od onoga koji uzme nešto džamijsko. Ali, znao sam da Allah nema ništa od džamije ako na dunjaluku nema nijednog muslimana. Klanjao sam istiharu, i ona mi je pokazala put do džamijskog katrana.

Lađu sam napravio. Da mi je sada samo jedna poplava. Bože, Ti koji upravljaš svim vodama i na zemlji i na nebesima, Ti koji si od vode napravio čovjeka, pošalji mi jednu poplavu, jednu malehnu poplavu, molio sam. Poplave

nije bilo. Srbi su već počeli sijati jesenju sjetvu u trnavskom polju. Došli su jednoga dana sa traktorima, konjskim i volovskim plugovima. Prepoznao sam Mehin traktor, Tarzanove konje i Ahmedove volove. Čudio sam se. Ne ukradenom traktoru, konjima i volovima, to je, u vremenu kada je helać uzeo sve u svoje ruke, normalno. Čudio sam se da ovi šumnjaci ne znaju kada je vrijeme sjetve u polju. Ovo što sada rade, džaba im je. Uskoro će doći poplava, i sve odnijeti.

I, jedne noći, probudio me je dobro poznat zvuk. Zvuk poplave! Poplava je bila još dobrih tri sata daleko, ali je njezin zvuk već titrao u mojoj žličici. Izvukao sam lađu iz trapa. Smjestio u nju nešto skupljene hrane, privezao jednu kokoš i psa, smotao cigaru od dunjinog lišća, zapalio i čekao. Dok nije pomolila svoju vodenu njušku iza Medenjaka, razgovarao sam sa glasovima, učeći svakom glasu po jedan jasin. Kada je ušla u bašču, poljubio sam zemlju, sjeo u lađu, proučio ajet za putovanje, i - zaveslao."

Moga dida Alu ispekli su, razapeli k'o Isusa Krista, prikovali na splav i pustili niz Sanu. Moga oca Adema odveli su na Manjaču, i sabili mu dušu u 42 kile, koje su mu oduzele moć govora. Moga brata Nihada mučili su rukom moga najboljega školskoga druga.

Ja, evo, nosim svoju glavu pod pazuhom, koju je odsjekla vječno dignuta kama.

Oni su napravili toliko zla da više nemaju pravo

na ono što svaki Božiji stvor ima - pravo na tlo. Oni nemaju pravo na cvijet, na drvo, potok, behar, sunce...

Iz zla ispiljen, idem ovim dunjalukom i svjedočim.

Vidio sam jednoga koji je posegnuo da ubere cvijet, i cvijet mu se sasuo u ruku. Vidio sam drugoga koji se, slučajno, uhvatio za drvo, i drvo je zaplakalo. Vidio sam trećega koji je šakama isprepletenim od po tri prsta pokušao napiti se vode sa potoka, i potok je, unezvijeren, pobjegao. Vidio sam kolonu pod kokardama kako prolazi kroz voćnjak pokriven beharom, i behar se, zblahnut, vinuo u nebesa.

Oni su toliko zla na ovom dunjaluku počinili da od Boga ne mogu očekivati ono što Bog svakome daje - potomke.

Dobrote glasnik postah na dugom putu, kroz ovaj gustiš sjena, i svjedočim.

Oni su toliko ruke uprljali, da sam vidio kako se njihova djeca rađaju sa krvavim zanokticama. I znam: svako njihovo siroče samo je znak da Allah dž.š. polahko, ali sigurno, ujednačava vagu na čijoj jednoj strani piše ZLO a na drugoj DOBRO.

Moj put je dug, nakana mnogo veća, korakom manjim od pokreta, proći moram svukud, svaku poru zemlje zasadit moram istinom:

Oni su toliko zla na ovom dunjaluku načinili da će im se i predmeti svetiti. Svjedočim: Oni su jedini narod na dunjaluku koji može da uđe u tuđu kuću. Ali, ne postoji nijedan zlikovac koji može da uđe u Džennetsku

Kuću. Vidio sam, a da me ljudsko oko nije vidjelo, kako levha razapinje krila satkana od harfova i, pred izbezumljenim njihovim očima, odlazi prema istoku. Čuo sam, a da ljudsko me uho nije čulo, kako sofra proklinje kruh i ruku koja kruh na nju stavlja. Svjedočim svojom glavom, kao da snimam kamerom: Eno ih, bježe iz muslimanskih kuća, dok iza njih u rojevima lete krici, plač i pomaganja. Oni su toliko zla načinili da će doći vrijeme kada nijedan od njih neće imati kuću.

Dug je put moj, stoga sam i ja vječan. I, stoga svjedočim: vidio sam 200.000 insana koji nose svoju glavu pod pazuhom, i - svjedoče.

Priča o Ali Ključaninu mogla bi početi onog trenutka kada se on nadnosi nad bešiku iz koje ga gledaju ključanske oči njegove kćerke Selime, koje su joj prije tri mjeseca podarili meleki. To će biti posljednje što je vidio i što će mu drugi meleki dozvoliti da ponese na drugi svijet. Bez imalo literariziranja, ta priča bi se mogla nazvati ***Dom, oči meleka,*** i mogla bi početi ovako:

Snijeg je te 1942. godine bio dubok kao sjećanje najstarijeg čovjeka iz Trnove. A glad kao najmlađeg. Kako je za razboritog čovjeka sjećanje najmlađih uvijek bilo dublje od sjećanja najstarijih, ispred tadašnje seoske prodavnice skupila se oveća grupa ljudi koji su nakanili probiti se, kroz toliki snijeg i još veća četnička utvrđenja, do Prijedora, da bi se opskrbili hranom. Bilo je tačno 25 ljudi, za 25 kilometara

do Prijedora. Muslimanska milicija, koju je organiziralo sâmo vrijeme, da bi štitili ono što su do tada ponosno nazivali dom, familija ili din. Njihova osnovna deviza nije se zvala ni domovina, ni čast, ni hrabrost, nego - čekanje. Danas, međutim, za čekanje nije bilo mjesta, valjalo je krenuti po hranu. Povorka je krenula.

Ale Ključanin nije, kako bi se to moglo nježno skoro srceparajuće pomisliti, svratio do svoje kuće da se oprosti sa familijom, samo je kanio da uzme svoju bredu. Tada je, posve slučajno, kao da mu se sama u noge saplela, naišao na bešiku i ona dva oka koja su na dunjaluk prije tri mjeseca spustili meleki. Na ženinu primjedbu da bi trebao obući kožuh, nasmijao se. I podvrisnuo. Taj vrisak će biti jedino što će upamtiti njegova dva sinčića i generacije koje će tek doći.

Priča o Ali Ključaninu, međutim, mogla bi početi i nešto ranije, možda 1941. godine, kada u kući Jovana Stanivukovića, za hrastovim stolom, odbijajući već po ko zna koji put čašicu ponuđene rakije, kaže: "Danas vas hranim, a sutra je daleko!" Domaćini su jeli darove koje im je donio njihov kum, i niko vjerovatno nije obratio pažnju na budućnost u rečenici Ale Ključanina. Ta priča bi se dala nazvati ***Krušne mrve koje sipaju do preklanog vrata,*** i imala bi sljedeći ambijent:

Hitler pije šampanjac sa Evom Braun, u nekom njemačkom, vjerovatno tirolskom ljetovalištu, i ne sluteći da njegov *Ding an sichc* i ne zna za neko tamo pleme Srbe. Bog je, dapače, neovisno o Hitleru i Trećem Rajhu, stvorio Alu i Jovana, tako da Ale heftično odlazi do Jovana, i nosi njemu i njegovoj familiji hediju. Vrijeme je, rekosmo, prije

stvoreno za krv nego za hedije, ali Ale, iz samo njemu znanih razloga, preko potoka krvi nosi upravo hedije. Njegova braća po mjesecu i zvijezdi nerijetko će brundati da nije vrijeme za dobročinstva nego za naplatu krvi, i da će mu se te hedije vratiti krvave. No, utišavat će ih Alin grlat smijeh i metar preko njegovih leđa.

Priča o Ali Ključaninu, na kraju krajeva, mogla bi početi i znatno ranije, u onaj vakat kada je umirao svaki novorođeni Alin sin, i rodio se sin Ilijaz. Kako je želja za porodom bila jača od zakona da inovjerac u kuću ne smije ući, Ale je jednoga jutra iznio svoga jednogodišnjeg sina na raskršće i čekao namjernika koji će djetetu odsjeći kosu, i tako mu presjeći put za ahiret. Naišao je Jovan. I, evo, Jovan je već u kući, tamo gdje još nije stupila inovjeračka stopa, stupio je Jovanov opanak, ostavljajući po brižno tkanim ćilimima tragove drugoga svijeta, danas svijeta za nevolju. Ta priča može se nazvati ***Da li su razapeli Isaa Pejgambera?,*** jer je Ale, naime, više da opravda tuđinovo prisustvo u kući ispunjenoj dinom nego da pokaže svoju pamet, rekao: "Mi smo, ustvari, isti. Samo što ste vi razapeli Isaa alejhisselama, a mi nismo."

Priče ***Dom, oči meleka, Krušne mrve koje sipaju do preklanog vrata,*** i ***Da li su razapeli Isaa Pejgambera?,*** neće se još sresti. Kolona od 25 ljudi koji treba da pređu 25 kilometara do hrane tek je na četvrtom kilometru. Snijeg je dubok i prtina zahtijeva mnogo veću kolonu. A i prvo četničko utvrđenje je tu. I prvi meci. I prve duše za džennet ili džehennem, kako za koga. Uglavnom, kolona skreće ka rijeci, ostavljajući za sobom četiri nepomične

prilike kojima više nije bitan ni dom, ni familija, ni glad. Uz njih je ostao samo din. Ale Ključanin je pritom viđen kako ide na čelu kolone prema petom kilometru.

Mada je simbolika u ovom času, času punom gladi, studeni i metaka, doista neprimjerena, i svaka nepomična prilika ostala na prtini traži zasebnu svoju priču koja će počinjati njenim imenom, istina kaže da je svaki sljedeći kilometar uzimao po jednu žrtvu. Pred Prijedorom, kolona je bila sastavljena od samo dva insana: Ale Ključanin i Đulaga Halilović. Na poziv da se predaju, odgovorili su žestokim rafalima iz puškomitraljeza, i sklanjanjem iza stubova drvenog mosta. Borili su se dok su imali municije. Četnici su im prišli tek predvečer, kada su se potpuno uvjerili da municije više nema. To je samo djelomično bilo tačno, istina još leži u zakovanom Alinom puškomitraljezu. A legenda, ili istina koja se katkad približava legendi, kaže da su se Ale i Đulaga još dugo golim šakama borili sa napadačima. Tek nakon zarobljavanja, moći će se vidjeti rafal preko Alina stomaka.

Tu bi događaju mogao biti kraj. Ali, priče ***Dom, oči meleka, Krušne mrve koje sipaju do preklanog vrata*** i ***Da li su razapeli Isaa Pejgambera?*** nikada ne bi mogle dospjeti same u sebe, do posve jedne priče. Tada se pojavio Alin kum Jovan, i tražio od četnika da mu poklone kuma.

I bi tako.

I život bijaše svjetlo ljudima.
I svjetlo svijetli u tami,
I tama ga ne obuze.
Pojavi se čovjek,

poslan od Boga,
kojemu bijaše ime Jovan.
On dođe kao svjetlo...

Svjetlost petrolejke obasjavala je sobu i lica onoliko koliko je dovoljno da se vide nakane. A one su još bile skrivene u šutnji, i Jovanovoj i Alinoj. U zoru, kada se pojavi *svjetlo istinito koje rasvjetljuje svakoga čovjeka*, domaćini su sjeli za stol i počeli doručkovati. Vani se čula bradva i testera. Jovan je počeo *Očenaš*, a sinovi su priveli Alu do stola. Kada je došao do *kruh naš svagdašnji daj nam danas*, Jovan je zarinuo nož u Alino grlo. Istina kaže da se samo čuo poznati Alin usklik, više natopljen životom nego dotaknut smrću, i da su dvije-tri mrve sa zanjihanog stola pale na preklani vrat. Napolju se još čula bradva i testera.

Priče ***Dom, oči meleka*** i ***Krušne mrve koje sipaju do preklanog vrata*** spojile su se (istina opet veli da ih je, ustvari, spojio usklik male Selime, koja se nenadano probudila), i ušle u priču ***Da li su razapeli Isaa Pejgambera?***. Alu su iznijeli iz kuće, i prikovali na splav koji je već bio gotov. Splav su na saonicama odvukli do rijeke, i pustili.

Od tada, u džennetskim baščama može se vidjeti šehid čudnog izgleda, kao da je zalutao iz tuđeg adeta i vjerozakona: raspet hoda po baščama džennetskim!

G Ale Ključanin, mlađi - zaklao ga Jovan Stanivuković, mlađi.

vidim tu tablu, vidim tu tablu, zelenu kao moja nacija, i sve dok sam živ, sve dok svoju glavu nosim pod pazuhom, vidjeću tu tablu, vidjeću zelenu naciju, i zeleno oko dječaka koji gleda tu tablu, i prvi put saznaje da je zelena boja zelena boja, a nacija će tek doći kasnije, zelena kao tabla, jer majka rahmetli obojila nam je pogled i uvijek je govorila, dodaj mi tu zelenu ranjiku, Derviša, i mama, koja je imala ispravan pogled, kao dûga, gledala je svojim kestenjastim očima u plavu ranjiku i nije je vidjela, kao i ja, dječak od sedam godina, evo me prvoga dana u školi, i učiteljica kaže to je tabla, deco, nacrtajte je za domaću zadaću, zelenim bojicama, naravno, i mene je sablaznilo upravo to naravno, jer ništa nije bilo naravno, i čitav život poslije me je uvjerio da nikad ništa nije bilo niti će ikad išta biti naravno, ali ona je rekla naravno sa onim svojim našminkanim usnama, za koje više nisam znao da li su našminkane plavo, zeleno ili žuto, znam samo da su me plašile, inače, plašio sam se mnogočega, ali nisam htio priznavati, kao što ni danas ne priznajem da se plašim prvog dana u školi, mada su mi tu sva poznata lica, i Tanan, i Iko, i Sena, i Mirso, i Tito, tako blag, tako blag, sa svojim uvijek sam mislio zelenim, ali, evo, Bože, kojim sada očima, koje miluju sve nas, kao što me otac nikad nije milovao, jedino majka rahmetli, koja nikako nije voljela druga Tita, i svi smo je zbog toga utišavali, ona nam je prezrivo svima govorila, ah taj Kito, i mi smo zatvarali prozore da ne bi, ne

daj Bože, ko to čuo, nabijali joj deku na glavu, ali džaba, ispod deke je prigušeno i dalje siktalo, Kito, Kito, reći ću to učiteljici Dijani, reći ću joj, tačno ću joj reći, baš ovako ću joj reći, drugarice učiteljice, ja ne volim svoju majku, ja volim druga Titu, koji ima oči boje table, samo malo drukčije, ali tome je kriva majka koja nije razlikovala boje, kao što nije razlikovala boje socijalizma, i uvijek je govorila, pa možda je i dobar taj vaš Kito, ali da ima pravde ja bih sada imala pemziju, i opet smo je pokrivali dekama, i zatvarali prozore, i to se tako ponavljalo od kako znam za sebe, i bojim se, strašno se bojim, da će se to ponavljati i dalje, sve do kijametskog dana, kada će svima, nadam se, biti svejedno, i ko je ta stara žena koja umjesto, ne čuj me Bože, Tito govori Kito, i kada je bio moj prvi dan u školi, kada me je bilo strah, i od klupa, i od učionice i od učiteljice, jer samo nju tu nisam poznavao, bio je tu i Tanan, i Iko, i Mirso, i drug je bio Tito, samo ona nikad nije bila, ona je došla nekud iz Vojvodine, i pričala je otegnuto kao kad muče tele, ona je govorila beeeeeeeeeeelo, ona je tako razvlačila leeeeeeeepo, i kada sam ja rekao lipo, rekla je da naš srpski jezik nije takav i da to moje lipo ne postoji, a ja sam ga vidio da postoji, kako bi inače postojala Ejubovca, kako bi postojao šekerić, i rekla je da joj donosimo svakoga dana cveeeeeeeeeeeće, jer Trnova je nadaleko poznata po cveeeeeeeeeeeću, a ona tako voli cveeeeeeeeeeeeće, a i učionica će biti leeeeeeeeeepša sa cveeeeeeeećem, a mogli biste na tabli nacrtati i cveeeeeeeeće, pokazujući kako bi to nekako trebalo izgledati, bijelom kredom po zelenoj tabli, prošaranoj u pravilnim

razmacima crvenim linijama, samo što je razmak između linija negdje bio uži a negdje širi, zbog toga što smo već sutradan učili da postoje teke sa tankim i širokim linijama, a posebno su kockaste u kojima ćemo pisati matematiku, a u širokim linijama pisaćemo kose ////////////////////////// i tanke kose ////////////////////////// i debele kose **//////////////////////////**, ali to sada nije bitno jer bitno je da za domaći nacrtamo tablu, i došao sam kući, i pitao oca kako idu noge od table, znao sam da tabla ima noge, ali nisam znao kako idu noge od table, da li unutra ili navan, a on me je gledao onim svojim ne više zelenim očima, mada smo svi znali da otac ima zelene oči, majka je često govorila, u moga su Adema zelene oči kao kod goluba, i mi smo hvatali golubove, pod sanduk od šperploče bismo stavljali zrnevlje kukuruza ili pšenice, sanduk podbačali rakljicama od lijeske koje su bile zavezane kanapom, i kada bi golub kljucnuo nekoliko zrna, nikako samo prvo, potezali bismo kanap, i hop, brale, golub je tu, i mogli bismo dugo zagledati njegove oči i porediti ih sa očevim, kao što sada očeve poredim sa golubijim, a nikako sa tablom, jer, stvarno, tabli nisu slične, a on je i dalje gledao tim svojim golubijim očima, i napokon rekao, ne znam, ja sam davno išao u školu, i nisam ga dalje pitao, i nikad ga više ništa nisam pitao, sada, međutim, svašta bih ga pitao, sve dok sam živ, i dok nosim ovu svoju glavu pod pazuhom pitao bih ga, **jesi li ikad saznao, oče, šta je to bosanski jezik, jesi li ikad saznao, oče, da je Tito Kito, jesi li ikad saznao oče da više nisi neopredijeljen, jesi li ikad saznao oče kakva je boja tvoje zastave..**

....
....
....

JESI LI IKAD SAZNAO, OČE, KAKO IDU NOGE OD TABLE?

C Adem Ključanin - ni starac ni mladić; bio u koncentracionom logoru Manjača; greškom pušten, kao imam; iz Manjače izašao sa 42 kile, koje su mu oduzele moć govora; kada je stigao u selo, stao je pred četnike, koji su tu još ponešto pljačkali, i progovorio: "Ja sam imam ovoga svijeta!"; misleći, vjerovatno, na poklane glasove, što ih je samo on čuo.

Na ovom svijetu ima nešto što ne postoji, a što se zove *musliman*. To sam otkrio jednoga dana kada sam u jednoj kutiji, prepunoj već požutjelih pisama, poreskih listina, potvrda o sjemenjenju krava, pronašao i očevu vojnu knjižicu. U njoj je na mjestu *nacionalnost* pisalo *neopredijeljen*. U mom rodnom listu piše *musliman*. Moj otac je doista moj otac. Ja to znam, a i u njegovim očima, kada je to potrebno, zaiskri moje ime. Kada sam ga upitao zašto se nije opredijelio, rekao je: "Nije me bilo". Nisam mogao shvatiti da moga oca nije bilo 1960. godine, kada sam ja rođen. Noćima sam se izbehućen budio i provjeravao da otac nije ponovo nestao. Umirivalo me je njegovo hrkanje, te sam, brčkajući se u prvim baricama

sna, znao: Dom je onoliki dokle se čuje očevo hrkanje.

Dugo vremena sam zagledao ljude po selu, i plašio se da taj moj mali svijet jednostavno ne iščezne. Primijetio sam da se i taj svijet plaši svoga iščeznuća, pa je grozničavo iščekivao da iz velikog svijeta stigne bilo kakav glas o njegovom postojanju. Tabirili smo decenijama odjavne špice tv-emisija, tražeći u njima muslimansko ime ili barem njegovu konturu. Car Haile Selasije ili Naser bili su uporišne tačke nečega što bi se dalo naslutiti kao islamski svijet, kojem smo i mi, nadali smo se, pripadali. Omar Šarif i Muhamed Ali, pak, bili su dokaz da se taj svijet širi po cijeloj kugli zemaljskoj, makar u vidu pjega.

Nakon otkrića u očevoj vojnoj knjižici, nagovarao sam ostalu djecu da mi donose vojne knjižice svojih očeva, pa smo sa zebnjom tražili rubriku *nacionalnost*. I, uvijek je tamo pisalo - *neopredijeljen*. Svijet se za me nepovratno podijelio na neopredijeljene i muslimane. Kada je Irfan Kamenčić donio vojnu knjižicu svoga oca, i kada smo tamo pročitali *nacionalnost - Srbin*, pomislili smo da se sa nama itekako poigrava šejtan.

A nedugo zatim u školi sam učio o rođenju svoje zemlje. Moja zemlja se zove Bosna. Ali ja nisam Bosanac. Nisam se mogao načuditi da postoji zemlja u kojoj nema ljudi da se po njoj zovu. Učiteljicu Dijanu sam upitao: "Zašto se ljudi koji žive u Bosni ne zovu Bosancima?" Ona mi je odgovorila: "Ne mogu se ljudi u Bosni zvati Bosancima, Ključaninu, jer, lepo, nema Bosne!" Isti smo dan učili da je moja zemlja rođena 25. novembra 1943. godine u Mrkonjić-Gradu. Rođena, a nema je! Estagfiru-llah! Moja zemlja je previd,

zaključio sam. Idući kući, pala mi je još strašnija misao: Moj otac je stariji od moje zemlje! On je rođen 1938. godine, a moja zemlja 1943. Mami sam, s vrata, rekao: "Babo je stariji od zemlje!" Gledala me zapanjeno, pogledom starijim i od oca i od Bosne, za koji nisam bio siguran da li je ikada postojao.

☪ Derviša Ključanin - domaćica; za sebe je voljela reći da je "svjetska žena"; dvije neispunjene želje: da vidi Prijedor, gradić udaljen nepunih tridesetak kilometara, i da posjeti Titin grob u Beogradu; imala čuvene cvijećnjake, pa se neki kletu da je razgovarala s cvijećem, što mogu biti i hasumljive priče; ali, posigurno se zna da je uvijek pjevala u svojim cvijećnjacima. (Kada su 1992. stigli četnici, nije joj bilo do pjevanja. Zanijemila je od čuđenja, jer je na titovci onoga koji će je preklati vidjela zvijezdu petokraku, sličnu Titinoj. Glasovi koji svjedoče da su iz njenoga preklanog vrata potekli pravi potoci mirisa cvijeća, nikako se ne bi mogli nazvati hasumljivim.)

Još uvijek nosim svoju nevinu glavu, i svjedočim:

Moja porodica prepuna je lica i funkcija koje se umnožavaju. Imao sam, na primjer, dvije majke. Majka Derviša me je rodila, i zvao sam je mamom, nikad majkom. Majkom sam zvao majku Mevlu, zapravo očevu majku, a moju nenu, koju nisam zvao nenom.

Zamršeno? Meni je, zapravo, sve tako jednostavno; onima koje bi to moglo zanimati (pri istraživanju historije porodice Ključanin, *toliko bitne za sporednu povijest svijeta), navodim dva znaka raspoznavanja: Derviša Ključanin imala je lijep glas i još ljepše cvijećnjake; Mevla Ključanin jedina je na svijetu Josipa Broza Tita nazivala Kito.*

Muška strana moje porodice, avaj, još je maglovitija. Imao sam nekoliko didova. Većina ih se zvala Alija, ili nekom od izvedenica od tog imena. Alija Islamagić porodio je sve Ključanine. U porodici se pojavljivao samo pred velike ratove, zalazio u snove svojim muškim potomcima, i opominjao ih. Alijaga Ključanin, jedan od malobrojnih šehida između dva svjetska rata, u našim snovima je bio neka vrsta pomoćnika velikog Alije Islamagića, šutljiv, vazda u nekakvom starom vojničkom šinjelu. Ale, pak, Ključanin najdraži je naš did! On je bio poput naše najdragocjenije kućne relikvije, prebivao je u uglu majčine sobe, raspetih ruku, bez riječi, gotovo dječija igračka, sve dok nije nestao onomad kada smo srušili staru kuću. (U skupinu didova zasigurno spada i did Hamid, brat našega dida Ale, koji je, nakon Aline pogibije, morao, očigledno, preuzeti tu nezahvalnu ulogu familijarnog dida. Jednoga je dana legao ispod zerzelije pored pruge, i sutradan ga tu više nije bilo.) Mlađa grana porodičnog stabla nakon drugoga svjetskoga rata naglo se skraćuje. Amidža Ilijaz i otac Adem. Godinu dana prije moga rođenja ta grana ostaje sa samo jednim listom, mojim ocem. Amidža

Ilijaz iz Slovenije dolazi u crnom kovčegu, i jedino se svake godine, u junu, pojavljuje na propupaloj avlijskoj lipi, razgovarajući s golubovima. Sve dok lipa nije srušena...

Da, čujem njihove glasove, pokatkad teška odhukivanja, pomiješana sa vjetrom i prašinom. U njima, međutim, nema moga imena.

U maju, u maju pioniri cvjetaju.

Historija nekada čovjeku dođe sama pred noge da mu pokaže svoje lice. Kada historija dođe dječaku od osam godina, on pomisli da je odabrani.

U maju 1968. godine historija je odabrala mene da predam cvijeće drugu Titu. Dolazio je u Sanski Most, i, prije nego što je i stigao, glas o njegovom dolasku okrenuo je sve tumbe.

Trnavci nisu mogli vjerovati da je ta čast pripala nekome iz njihova sela, za koje su se davno pomirili da se ne uklapa u međunarodne socijalističke tokove. Odmahivali su glavama, sve dok Ćeman-efendija jedne džume nije rekao: "To nas iskušava Sâm Svevišnji!" Odmahivanje glavama tada je zamijenio strah.

Ja sam, oslobođen škole tih dana, spremao se da uđem u historiju. Ona je bila tu, nadohvat ruke, i počinjala je sa velikim zlatnim prstenom na Titinoj šaci. Treba samo stisnuti taj prsten.

Prvi mi je na poklonjenje, naravno, došao Esad.

- Ti ćeš se, sine Ademov, sigurno rukovati sa Titom? - pitao je.

- Sigurno, koliko je socijalizam siguran. - rekao sam.

- Onda je sigurno. A, kako je sigurno, bi li mu mogo reći za ovaj naš strujin problem?

- Bih. Reći ću mu.

- Samo, znaš, sine Ademov, bilo bi dobro da mu to kažeš nekako napredno. Ne pominjući Trnovu, to nikako! Nekako napredno, shvaćaš?

- Shvaćam.

- Možda da mu kažeš: volio bih, druže Tito, da u mome selu zasija elektrika u oku svakog našeg naprednog omladinca!

- A šta ćemo sa starim ljudima?

- Dobro, reci mu onda: volio bih, druže Tito, da u mome selu zasija elektrika u oku svakog našeg naprednog omladinca, a, Bogami, i starca!

- Ne smijem spominjati Boga.

- Jeste, Tite mi, jeste.

- A da mu kažem: druže Tito, ja sam neku noć sanjao da ću biti Nikola Tesla.

- Kakve to ima veze, sine Ademov, šta izmišljaš?

- Nikola Tesla je izmislio struju, Esade, i kada mu ga spomenem, odmah će znati u čemu je problem.

- Neće znati. Tesla nije bio musliman.

- Ko da musliman ne more nešto izmisliti.

- Sad za sad, ne more... Nego...

- Da mu onda kažem: druže Tito, ti imaš pogled jači od elektrifikacije.

- Ti si lud, sine Ademov, ti si luđi od moga Midhe.

- Nisam lud. Ja sam najbolji učenik O. Š. "Vuk Karadžić", i zato Titi predajem cvijeće.

- Dobro, dobro, izletilo mi. - rekao je on sa strahom.

Taj dan se nismo složili oko formulacije kako Tito da uvede struju u Trnovu. Svakog sljedećeg dana tražili smo pogodnu formulaciju. Na kraju, odlučili smo da kažem: Druže Tito, naše rosno cvijeće, nek' se struja i Trnovom šeće!

Crvenu mahramu nosiću ja,
I plavu kapicu, tralalala!

- Nije mahramu, mama, nego maramu! - rekao sam.

- Mahrama je mahrama. - rekla je, i dalje pjevušila.

Nekidan je kupila tri metra bijeloga šifona. Najboljeg, rekla je. I šila mi košulju, kapu i mahramu. U gradu je kod bojadžije jedan metar ofarbala u plavo, drugi u crveno, a treći samo dobro izbijelila. Na svakoj probi je ponavljala: Kol'ko žica, tol'ko godinica!

Majka je, međutim, ljutito marširala po kući i vikala:

- Šta sam ti, Bože, toliko skrivila da me ovako kažnjavaš!

Mi smo je pokrivali dekama i ponjavama, da to bogohuljenje ne bi izašlo napolje. Otac joj je prijetio da će je baciti u Sanu. Mama je kršila prste i prizivala gromove da okončaju ovu sramotu.

Ja sam nekako naslućivao da je moje predavanje cvijeća Titi jedna vrsta iskupljenja za nepravdu koju je revolucija nanijela didu Ali. U socijalističkim knjigama je pisalo

da je did bio ustaša i zlikovac, a to se nije slagalo sa porodičnom istinom po kojoj je did Ale bio u rangu nešto manjem od Tite.

Jednoga dana, došao je i Muho Benkovac.

- Poselamit ćeš mi Titu, sine Ademov. - rekao je.

- A što ga ti ne poselamiš direktno? Vi ste drugovi.

- E, moj sine Ademov. Drukčija su vremena došla. Oko Tite se nakupilo toliko skota, da on više, hudnjak, ne zna ni ko mu je rod ni ko mu je drug.

- Tebe bi se sigurno sjetio. - pokušao sam da ga utješim.

- Teško. Revolucija je tako brza da se prvoborci ne mogu uhvatiti ni za njenu zadnju bremzu.

Onda je došao i Vrićan. To me je, priznam, začudilo. Bilo mi je neugodno da mi pred rukovanje sa Titom dolazi čovjek koji je opsovao Jovanku.

- Sine Ademov, moram ti nešto reći, i dobro me slušaj. - rekao je, pošto je ocijenio da nas niko ne može čuti. Ipak, počesto se okretao prije nego mi je šapnuo:

- Tito je musliman!

Odskočio sam k'o da sam vidio previda.

- Slušaj. - nastavio je još tiše. - Kada sam ono bio u zatvoru zbog one rospije, jedan učen čovjek mi je pričo da je Tito musliman. Došo je iz Zakarpatja - a tamo su, priznat ćeš, svi muslimani - da ovdje napravi muslimansku državu.

- A komunizam? - procijedio sam.

- To radi preko komunizma da ga ne bi prokužili. Shvaćaš?

- Ne shvaćam.

- Nije bitno. Još si malehan. Nego, kako bi ti prepozno muslimana?

- Musliman kad umre nema petokraku zvijezdu na bašluku!

- Tačno. I, vidjet ćeš, kad Tito umre, ne daj Bože, neće imati petokraku na mezaru... Kako bi, međutim, prepozno živog muslimana?

- Musliman ima hamajliju u kojoj je mali *Kitab*.

- Tačno. Ali hamajlija je na vratu, i ne vidi se.

- Kako, onda?

- Svaki musliman ima muslimansku čehru po kojoj ga je lahko prepoznati. Ta se čehra ocrta muslimanu na čelu kada se nasmije.

- Šta se tada vidi?

- Vidi se polumjesec i zvijezda.

Bio sam začuđen. Ali, zvučalo je nekako istinito.

- Nego, da pријeđemo na stvar. Ima li Tito, po tebi, muslimansku čehru?

- Pa... (blage crte lica kao u softe; zelene oči kao bajramska zastava; šop kao u amidže Ilijaza)... Ima! - uskliknuo sam, i sâm se preplašio svoga usklika.

- I ja mislim da ima. Samo ima jedan problem. Gledo sam, a Allah mi je svjedok da sam to činio dugo, u njegovo čelo kada se smije, i - nisam tamo vidio polumjesec i zvijezdu. A morali bi biti. Ja mislim da je to zbog televizora. Ta šejtanska sprava ne more prenositi Božije znake. Nego, da posve prijeđemo na stvar. Ti ćeš, sine Ademov, i neka te Allah džellešanuhu dotakne svojim pogledom, vidjeti Titu uživo. Bićete blizu evo ovako kao ja i ti, neuzubillahi! Molim te

sljedeće: nasmij ga, i dobro mu gledaj u čelo.

Pred sam polazak na Titin doček, svratio je Ćeman-efendija. Pogledom koji nije trpio prigovore istjerao je sve iz kuće, zaključao dvaput vrata, i rekao:

- Odmah da si ovo stavio oko vrata! - iz džepa je izvadio hamajliju.

- Nezgodno je, Ćeman-efendija, izaći pred Titu sa *Kitabom*.

- Ni pred kakvog živog stvora nije nezgodno izaći sa *Kitabom*! - prosiktao je. - A pred šejtana - to je poželjno!

- Nećeš valjda reći, efendija...

- Šuti! Ništa nisam reko. - i stavio mi hamajliju oko vrata.

Ja sam je mahinalno pokrio crvenom mahramom.

Druže Tito, ljubičice bijela,
tebe voli Trnova vascijela!

Sve što je moglo hodati, krenulo je. Krenulo je i ono što nije moglo hodati: mlađi su u tačkama vozili nepokretne, majke u naramcima nosile maksumčad, normalniji ispod ruke vukljačili luđake i slijepce. I, pjevali su da se čulo do Beograda.

Druže Tito, naše rosno cv'jeće,
Vâs dunjaluk za tobom se kreće!

Na čelu povorke išao sam, naravno, ja. U bijeloj košulji, sa plavom kapom, i crvenom mahramom oko vrata.

Uzdignute glave, sa slikom moje ruke u Titinoj ispred očiju, nisam ni obraćao pažnju na taj vašar iza sebe. Ciganin Biban je udarao o bubanj. Irfan Kamenčić je svirao na frulu. Sejdo Begić je svirao na harmoniku. Neka od budala je tukla kravljom bronzom. Mustafa Travljanin je svako malo uzvikivao: "Leti patka, leti guska, ova zemlja biće ruska!" Esad Bijelić nosio je državnu zastavu. Muho Benkovac republičku. Ludi Midho zastavu F. K. "Sarajevo". Ejub Bešić je bio ponio bajramsku zelenu zastavu, pa su mu je oteli. A pjevao je i onaj kome je konj davno prnuo u uho.

Ide Tito, vodi muslimane,
razveo ih na sve četir' strane!

Majka, naravno, nije krenula. Ispratila nas je uzvicima: "Kito! Kito!" Nije krenula ni Muharemovca: podići nju sa njene vječne postelje, bilo bi skrnavljenje. Mislio sam da nije krenuo ni Ćeman-efendija, dok iza sebe nisam čuo da nekome odgovara: "Šejtana ako hoćeš svladati, moraš ga gledati u oči. Direktno!" Tada sam definitivno zaključio da će ovaj vašar završiti ili u hapsani ili u džehennemu.

Kolona je, naprotiv, išla kao da ide na Ćabu. U Šehovcima koloni se pridružila još grlatija skupina, pa je vašar bio duplo veći. U Sanskom Mostu, obje kolone progutala je jedna nepregledna masa. Odahnuo sam.

Jedva sam se probio do sporednih ulaznih vrata hotela "Sanus". Tu sam se priključio đacima koji će mi biti u pratnji kada budem predavao cvijeće. Nastavnici su nam rekli da će Tito ući u hotel ovim sporednim ulazom. Na ulazu

ću ga dočekati ja sa svojom pratnjom. Kada mu predam cvijeće, Tito će nas pozvati u hotel na kolače i limunadu.

Stajali smo tako dugo. Tite još nije bilo. Niko se nije usudio pitati zašto ga već nema. Sunce se bjesomučno spuštalo na naša ramenca, i znojem natapalo bijelu košulju. Svako malo prilazila je razrednica Mirjana i svojim finim mahramicama brisala mi lice. Kroz sparinu su odjekivali uzvici: “Živijo drug Tito! Živijoooo!” I to je bilo jedino svježe pod ovom crvenom džemrom.

Odjednom, kao da je palicu upravljanja ovom paradom preuzeo šejtan, nebo se smračilo, i udarila je jaka kiša. U gustoj masi naša mala đačka delegacija bila je zarobljena: nazad nismo mogli, a u hotel nas niko nije zvao. Stajali smo i molili Boga da što prije dođe Najveći Sin Naših Naroda I Narodnosti. Njega, za inad, nije bilo. Kiša je dobovala po našim malim ramencima svojim velikim kapima. Popustila je kvalitetna bojadžijina farba na mahrami, pa su crveni curci tužno milili niz bijelu košu moju. Cvijeće više nisam mogao zaklanjati svojim tijelom, jer je kiša bila veća od njega: latica po latica je spadala na već blatnjavu zemlju. Iz zvučnika se horila pjesma: “Djeca su vojska najjača!”...

Kad više niko nije mislio ni da će kiša prestati ni da će Tito doći, muzika je stala, i čuo se Titin glas - sa prednje strane hotela! Pogledao sam u razrednicu Mirjanu, i ona je mokro slegla tužnim ramenima. Bacio sam cvijeće, zgnječio ga nogama, i pošao da se probijam prema trgu. Ronio sam dugo kroz tu močvaru narodnih nogu, dok su mi više glave povremeno odzvanjala parčad Titinih riječi, pomiješanih sa uzvicima “Živijo!” i pjesmom.

Mali pionir Ključanin probijao se kroz šikaru radničkih kombinezona i *išao prema suncu*.

Na trgu, zamolio sam jednoga radnika da me digne na ramena. Tada sam vidio: pod velikim suncobranom, u maršalskoj uniformi i sa sunčanim naočarama stajao je Tito i svojim snažnim glasom vitlao talasima kiše. Jedino su moje suze bile jače od njegovog glasa. Sačekao sam da proleteri viknu "Živijoooo!", pa sam viknuo i ja: "Đavoooo!" Visoko iznad svih nas samo se razlijegalo: "Joooo! Joooo! Joooj!".

G Selime Sadić rođena Ključanin - dunjaluk ugledala u prošlom, a prestala gledati u ovom ratu; četnika koji ju je zaklao kao da je nekad negdje vidjela; kada je kriknula shvatila je: ubijao ju je sin Jovana Stanivukovića, nekadašnjeg očevog kuma; krik joj je bio posve dječiji, ali ona to više nije mogla primijetiti.

on razvlači usta s kraja na kraj socijalističke revolucije. kačket na glavi mu jednim krajem dodiruje oktobarsku revoluciju, drugim komunizam što se tek nazire. odozgo, sa bine, njegov glas šiša naše glavice na partizansku nulericu.

...Čim su prešli Sanu, borci Eminovačkog i Palanskog voda, gazeći duboki snijeg, došli su

na brdo zvano Varda, iznad željezničke pruge i potoka Bukovca, i 9. februara izjutra postavili zasjedu...

on je prvoborac koji nikad nije čuo za permanentnu revoluciju, ali koji, permanentno, iz godine u godinu, drži govore djeci na kraju školske godine. on je revolucionar staroga kova, zato je njegov jezik jednostavan, kao dječije uši.

...Bila je velika hladnoća, snijeg je padao, pa je vidljivost bila mala. Posljednji borac u koloni vukao je granu da briše tragove, prtinu, koju je i novi snijeg još više zasipao. Partizani za sobom nikad nisu ostavljali tragove...

godina je 1971. negdje su se opet pojavile ustaše. i strijepim da se neće pojaviti i moj did. volio bih sada vidjeti dida, ali ne znam kako bi se to uklapalo u moj pionirski progres, visok kao poklič Boška Buhe. drhtim u uglu, i šutim.

...Prilikom prelaza rijeke borci su se skvasili, pa su prikriveni u dubokom snijegu cupkali na svojim mjestima i često povlačili zatvarače oružja da se ne bi zaledili. Partizani su morali biti uvijek spremni da udare na neprijatelja...

ali, on ne šuti. ima spomenicu okačenu na reve-

ru plavoga kaputa, koja mu dozvoljava da odozgo mitraljira riječima po našim glavama, kako bi iz njih istjerao male ustaše. ako spomene dida, postaću mlad, mrtav, pionir.

...Tek oko deset sati naišla je neprijateljska kolona od Sanskog Mosta, koja se polako primicala mjestu gdje su partizani bili u zasjedi. Partizani su imali vremena da se međusobno dogovore kako će gađati...

još je bio u četrdesetprvoj godini. njegova stara usta, prepuna mladog jezika, vršljala su po muslimanskim selima oko Sanskog Mosta. i iz njih izvlačila zločince. u moje brideće uši ulazila su ta imena kao u čistilište. odatle su odlazila čista, tamo gdje pripadaju, u džennet.

...Na desnom krilu puškomitraljezac Trivo Grbić prvim rafalom oborio je neprijateljskog puškomitraljesca. Tada je desetar Lazo Latinović povikao: "Vojsko, predaj se, ništa vam nećemo!" Partizani su uvijek pozivali neprijatelja prvo na predaju, pa...

opasno se počeo približavati četrdesetdrugoj. vidjelo se da je četrdesetprva na izmaku, još doduše prepuna krikova srpske nejači, ali već i pobjedničkih usklika. prstokršljiv, molio sam Boga da ti usklici još ne dotaknu Trnovu.

...Ali, neko od neprijateljskih vojnika rafalom je osuo po Lazi i grupi boraca oko njega, pa je borba nastavljena. Neki neprijateljski vojnici su pali u prtinu, a nekolicina je počela bježati nazad, prema S. Mostu...

snijeg je te četrdesetdruge godine bio dubok kao najdublje srpsko sjećanje, rekao je; i mene je zahvatila ledena groznica od koje su mi se pomiješala stara i nova vremena, stare i nove ustaše, stari i novi partizani; ako spomene *ključanin*!!!

...Grupa partizana pojurila je prtinom za njima, ali su ih tri neprijateljska vojnika sačekala i spremala da iznenadno napadnu. Vidjevši zamku, Joviša Mastelica se hitro probio kroz snijeg i paljbom spasio drugove...

ništa više nisam osjećao; vidio sam samo ta usta, velika kao špica u filmovima MGM-a; i čekao da iz njih iskoči moje prezime i da me pojede; dovoljno će biti da iz te socijalističke provalije skoči samo *ključ*, da padnem u ustaški ambis.

...Do potoka Bukovca uspjela su da se povuku i pod mostom zauzmu odbranu samo dvojica poznatih ustaša, Đulaga Halilović iz Kamengrada i Ale Ključanin iz Trnove. Imali su puškomitraljez...

did je imao puškomitraljez; plašio sam se da ne iskoči iz tih ogromnih prvoboračkih usta sa puškomitraljezom i slovom U na fesu; a "zastava revolucije već je lepršala uz Sanu i niz Sanu", velika poput jezika sa kojeg je izlazila.

...i grčevito su se branili. Ale Ključanin je do rata bio poznati siledžija i vjerski fanatik. Bio je snažan i razvijen. Već u aprilu 1941. postao je ustaša i potom se istakao kao koljač nevinih ljudi, žena i djece...

iskočit će otud onako snažan; i svojom bredom pokositi ovaj buljuk nevine socijalističke djece; a na našoj porodici ostati još jedna velika historijska fleka; "čim su prešli Sanu, borci Eminovačkog i Palanskog voda", počelo je izlaziti iz usta!

...Napad na dvojicu opkoljenih ustaša predvodio je Jovan Stanivuković. Bio je to dvoboj puškomitraljezima: partizan puškomitraljezac Jovan Stanivuković protiv ustaškog puškomitraljesca Ale Ključanina...

zemljo, ti ipak imaš najveća usta na svijetu!; progutaj me s njima, molim te, kao što nikad nisam do sada nikoga molio!; otvori ih, skočiću u njih kao u ljetnu rijeku!; jer "neprijateljska kolona počela se približavati našoj zasjedi"!

...dvoboj žestok, bez milosti. U jednom momentu Ali Ključaninu se zakovao puškomitraljez. Jovan Stanivuković, Lazo Latinović, Stanko Marjanović i još neki to su primijetili i odvažno jurnuli na ustaše...

"ja sam imo dvoboj puškomitraljezima sa ustaškim puškomitraljescem"!; usta!; zemlja!; usta puškomitraljeza!; usta-ustaša!; usta komunizma!; usta stropa!; "bio je to dvoboj žestok, bez milosti"!; i milost koja nije imala usta!

...Nastalo je hrvanje i gušanje u dobokom snijegu, kraj potoka, pa su partizani uspjeli da savladaju i zarobe Đulagu Halilovića i Alu Ključanina. Obojica ustaša su svezana i priključena ostalom plijenu...

"ustaši se, na sreću, zakovo puškomitraljez"!; i polahko je prilazila nesvjestica, bijela kao pionirska košulja; "prilazili smo im polako, i ja sam, zamislite, prepozno svoga kuma Alu Ključ..."!; bijeli ponor, dubok, dublji od komunizma...

☪ Alijaga Ključanin - šehid između dva rata; četnici su mu '92.-ge godine razrovali grob, izvadili kosti, zavezali u vreću, pucali po njima, zapalili, i bacili u Sanu.

Zanimljiv događaj zbio se u jesen 1930. godine, o kome je i "Politika" donijela reportažu. Priča počinje pred Prvi svjetski rat, i mi ćemo se držati "Politikinog" sižea, sve dok se on bude približavao istini.

Alijagu Ključanina i Jovišu Stanivukovića spojiće austro-ugarska uniforma, u staroj banjalučkoj kasarni. Dan je bio siv kao austrougarska monarhija, i produžavao se sve do Soče, na krajnjem mjestu slavenskog, a na početnom germanskog svijeta. Mada će kasnija srpska historiografija i posljednjeg Srbina upisati u dobrovoljački stroj srpskog oslobodilačkog rata, Alijaga i Joviša, evo, već odbijaju po ko zna koji napad savezničkih snaga. Front je bio težak i brdovit, tako da su ga izgleda mogli odbraniti jedino gorštaci sa juga - Bošnjaci, Hrvati i Srbi - jer je planina bila ako ne njihov dom onda barem avlija.

Nije poznato da li je Joviša u jednom trenutku vidio lice smrti ili samo lice budućnosti prepuno opreza, a ni "Politika" ne piše da je rekao svome inovjernom ahbabu:

- Alijaga, ovdje je toliko granata da je malo vjerovatno da na jednoj od njih neće pisati i moje ime. Molio bih te i zavjetovao: ako doživiš dan kada se moja kćer Mara bude udavala, ostavljam ti u amanet ove dukate da joj ih dadneš na dan njene udaje!

Alijaga je primio dukate, ušio ih u postavu šinjela, i svaki dan se sretao sa kismetom kao s nekim najbližim. Kismet je 1915.-te sa sobom odveo Jovišu, a Alijagi ostavio

amanet. Do kraja rata Alijaga je češće viđao lice meleka života nego meleka smrti, mada je vrijeme bilo takvo da bi trebalo biti obratno, i - preživio. Došao je kući u odrpanom i tuskavom šinjelu, ali nije dozvoljavao da se šinjel skida sa drvenog čiviluka u spavaćoj sobi, niti da se pere. Familija je naslućivala da šinjel krije neku veliku tajnu, ali ona se nije pomaljala ispod njegove prljavštine.

Godine 1930. Alijaga Ključanin je naredio jedinom preostalom slugi nakon agrarne reforme da očisti fijaker i uredi konje za put. Obukao je svečano odijelo, potkresao bradu, i krenuo. Ukućani su se jedino čudili što je sa sobom ponio onaj tuskavi šinjel.

Kada se dovezao pred kuću pokojnog Joviše Stanivukovića, svadba je već bila u punom jeku. Svi su se iznenadili pojavi muhamedanca na svadbi pravoslavnog početka i svršetka. Alijaga je ušao u avliju gdje su bili mladenci i svatovi, i svima nazvao "Pomozi Bog!". Niko mu nije otpozdravio. Uzeo je šinjel iz fijakera i sišao.

Sljedeći "Politikinu" priču, izgleda da je to bila jedina, i posljednja, greška Alijage Ključanina. "Politika" se ne može načuditi da je jedan muhamedanac stupio na pravoslavnu svadbu, i još pritom donio šinjel mladenkinog pokojnog oca. Noževima, kojih je hvala Bogu na svadbi uvijek dosta, prekratili su tu sramotu. Alijaga je htio nešto reći, ali ga je preduhitrio Azrail, koji se, eto, toliko godina skrivao a sada odjednom pojavio, i uzeo mu dušu kao što se uzimaju dukati iz kese. Svatovi su mejita Alijagu položili u fijaker, i ćaknuli konja. Konj je predvečer dovukao fijaker kući, sa begovski zavaljenim Alijagom. U fijakeru su nedostajali jedino šinjel i Alijagina šehidska duša.

G·Nihad Ključanin - brat Zilhada Ključanina; za mira to je bilo ipak neka čast (Z. K. je pisao knjige, i time je barem nudio kakvu-takvu šansu da familija Ključanin primiriše opojni miris historije), za vrijeme rata - "otežavajuća okolnost", čija se težina mjerila četničkim maljem ili kamom; Nihad je mučen rukom najboljeg bratovog školskog druga, Duška, jedinog pravoslavnog insana koji je slobodno ulazio u porodičnu kuću a da to nije smetalo majki Mevli i da se nije selila na gornji sprat kuće; pri tome treba još dodati činjenicu da je na Nihadovo pitanje "zašto?" (preovladavajuće pitanje u Bosni 1992.-ge), Duško odgovorio da ga je Nihad jednom mrko pogledao u svojoj kući.

Alija Islamagić, beg od Plamenica, imao je kraći život od svoga dugačkog imanja: imanje je mogao obići sa dva dana dobroga konjskoga hoda, a život mu ovisi o dva sata najmlitavijeg konjskoga kasa.

Paščad insanska, hoće da me ubiju. Mogli su naći barem jednoga konja, nego me vuku sa volovima. Jedan konj, najobičnije kljuse, bio bio farkliji od tisuću volova. Kuji-ni sinovi, rekoše da u selu nema ni jednoga konja. Ostavio im, kažu, Dželal-paša samo volove i sitnu sermiju. Lažu, ali moje će oči to kasno vidjeti.

Dželal-paša je 1821. podavio bosanske kapetane. Jedino je kapetana iz Sanskog Mosta protjerao sa familijom iz Bosne, da se nikad ne smije vratiti, što je bila teža kazna nego da ga je udavio. Mehmed-kapetana, ajana nad Ključom, zadavio je običnom priuzom, što je bilo poniženje; i Mehmed-kapetanova duša još se vidi za ramazanskih večeri kako luta sokacima. Ali, barem luta svojim sokacima, a ne tuđim. Alija beg Islamagić, veliki prijatelj ključkog kapetana, izbjegao je Dželal-pašinu priuzu sasvim slučajno: Dželal-paša usnio je san u kojem je korito Sane bilo puno krvi umjesto vode; krv je bila ključala, i umjesto mjehurića izbacivala je harfove. Ključ je bio jedan od krajnjih gradova turske Bosne tako da su se potočići bosanske krvi koju je Dželal-paša razbacao po Bosni izgleda skupili u rijeku kada je stigao u Ključ. Tako da je Dželal-paša uplašen snom pridavio samo Mehmed-kapetana. U Srbe nije dirao.

U njih nije ni barnuo, pasiji sin. Sada mu vraćaju mojim ubistvom. Ne umišljam da sam pejgamber, ali kada i ovu glavu pokriju daskama ispod kojih nema povratka, ovaj dio dunjaluka mogu slobodno prekrižiti zelenom bojom.

Nasljednik Mehmed-kapetana, Jašar-kapetan, bio je tanke krvi i još tanje pameti. Njegov vladajući princip je bio da izbjegne onu priuzu, a vatan, mal ili din prepustio je rukama slučaja, najopasnijeg dušmanina Bosne. Kada je to vidio, Alija beg Islamagić je sve uzeo u svoje ruke. Mada moderna historiografija nema takvih termina za taj period

bosanske povijesti, Alija Islamagić je vladao blago ali odlučno. Pravoslavce nije kulučio, ali nije im ni dozvoljavao da prijeđu granicu iza koje je bio svijet islama.

Bio sam naivan u svojoj dobroti. Trebalo je slušati one koji kažu: stavi jednoga vlaha za sofru kao sebi ravna, a na drugome sjedi - i onaj za sofrom i onaj na kome sjediš misle ti isto. Da su oni na našem mjestu bili ovih četiristo godina, nas nijednog ne bi bilo. To znam, ali mogu šapnuti samo ovim sandžijama u grudima. Daj mi vode, kažem momku koji ide uz kola.

Beg Islamagić bio je toliko blag da nikad Srbina nije nazvao vlahom. Uzjahao bi konja i bez pratnje danima išao po pravoslavnim selima. Doduše, bio je naoružan, ali mu je oružje više služilo za odbranu od zvijeri nego od Srba. Takav je krenuo i onoga dana na čijem je početku bila upisana njegova smrt a on je nije vidio.

Previše sam se bavio ovodunjalučkim poslovima. Da sam pogledao u lice toga dana, bio bih spašen. Ali, mene su obanđijala insanska lica a ne Božija, koje nam katkad On pošalje da se u njima ogledamo. Bog me je kaznio, da, i nema veće kazne nego umrijeti okružen licima koja ne pripadaju bližnjim. Zovnem momka i kažem mu, Kada budem umirao, daću ti znak. Tada ispregni vola i dovedi ga preda me, hoću da ga gledam u oči.

Nije bio ni na čejreku prvoga dana svoga imanja, a

razmišljao je kojemu od svojih kmetova da učini čast na konaku. Tada je odjeknuo hitac koji će mu otvoriti vrata vječnog konaka. Otvorile su se i grudi. Pao je s konja. A, nedugo zatim, nad glavom je vidio mnoštvo lica sa krstom na čelu.

Između te kugle i trave bilo je neke povezanosti. Kugla me je vukla ka travi, a trava začepljivala rupu u koju je ušla kugla. Želio sam vidjeti nebo, okrenuo sam se na leđa, i vidio ta lica prepuna krstova. Sklonite te krstove, prokleti bili, rekao sam. I dovezite mi konjska kola. Nemamo konja, beže, rekao je jedan glas. Kako nemate konja, skotovi, rekao sam, Gdje su vam? Otjero ih Dželal-paša, rekli su. Lažete, skotovi, lažete, Dželal-paša nije uzimao vlaške konje nego muslimanske duše. Dovešćemo volove, Alibeže, rekli su, i sve se utrkivali ko će prije dovesti volove. Toliko se raduju mojoj smrti, pomislio sam. Nekoga koji mi se učinio kao odani kmet Jovan upitao sam, Jovane, ko me ubi, Jovane? Ne znam, Alibeže, pojavili su se ajduci, ne znam. I, da se ne bojim Boga, posvjedočio bih da je to rekao plačnim glasom. Lažeš, rekao sam, Vi znate za svaku vašu pušku na ovom dunjaluku. Kada su stigli nečiji volovi, položili su me na kola puna slame. Tada sam se sjetio, i upitao, A gdje je moj konj, paščad insanska? Pobjegao je, rekli su. Lažete, moj alat nikad ne bi od mene pobjegao, lažete, krmeći sinovi. I tada smo krenuli. Polahko, sporije od smrti koja je dolazila.

Smrt Alibega Islamagića krije jedan momak pravoslavac, jedne volovske oči, i melek Azrail. Nije poznato šta

je radio momak pošto je na Alibegov znak priveo mu vola. Sa sigurnošću se može ustvrditi da je, po običaju, Alibegovu dušu preuzeo od Azraila vo, i da se je pojavio Azrail koga momak nije mogao vidjeti jer za to nije imao oči.

Kada mi je na lijevo rame sjeo Azrail dao sam momčetu znak, i on je doveo vola. Rekao sam momku da vola dadne mojoj familiji, i da joj kaže kako sam poručio da ga ne smiju zaklati. Proučio sam fatihu, i predao dušu Azrailu.

Tek sutradan u čaršiju je ušla volovska zaprega sa Alibegom Islamagićem. Tijelo je još mirisalo, ali Alibega više u njemu nije bilo. Usta koja pričaju događaje kažu da je Alibegov miris ostao nad Ključom i poslije njegove džennaze. Sve do polaska familije Islamagića iz Ključa prema Sanskom Mostu. Imanje su što prodali što uvakufili, sa sobom poveli samo nekakvog vola, i krenuli. Pred njima je išao Alibegov šehidski miris.

Usta koja sve znaju kažu da je familija stala ondje gdje je stao i miris: u Trnovi kod Sanskoga Mosta. U prvi zemljišni defter upisali su se kao - Ključanin.

☪ Alija Ključanin, najmlađi - dijete; četnici su ga razbili o dovratak ulaznih kućnih vrata; time je definitivno zamandaljeno postojanje familije Ključanin; i završena njihova saga, koja se protezala od Trnove do Ključa.

Da se podsjetimo (jer sjećanje je najsigurnije kalemljenje): nakon pojave 33 znaka ispod kojih su se krile 33 dječije slike; prolaska kroz grad koji je nekad upoznao moje korake, a sada pretvoren u svinjac; prelaska zavičajne granice, dok je iza nje ostajala pružna šljaka i džinovska konstrukcija mosta; nakon kiše i glasova što su požurili da ispričaju svoju priču prije nego stignu do ahireta; nakon miješanja historije, školske table, porodične odiseje koja se još dade iščitati iz vriska malog Alije Ključanina; nakon svega - stojim pred porodičnom kućom, i čekam da me neko majčinim glasom pozove unutra. Glasa, naravno, nema.

Sve drugo je tu. Mada je kuća polusrušena, povremeno prozori, vrata i krov dolete sa drugih kuća, i pričine dom. U ruševini se na trenutak ukaže i stara kuća, srušena sedamdesetih godina, prepuna davno iščezlih stvari. Kraj stare kuće pojavi se i lipa, načičkana pupoljcima, ali, začudo, bez amidže Ilijaza i njegovih previše otvorenih dlanova. Zato, vjerovatno, nema letećih tepiha lipinog mirisa, na koje sam se ponadao položiti glavu i otići.

Oko kuće još lepršaju nagorjele knjige. Jedna knjiga je dugo čuvala našu kuću. Šest puta su četnici postavljali pod nju eksploziv. Šest puta eksploziv nije eksplodirao. Mater moja '92.-ge ispod poda naše kuće stavi musaf. I reče: "Čuvala sam te, čuvaj me!" Kuća je

sačuvana šest puta, sedmi je put bio izvan moći zakopane knjige. (Derviša Ključanin je sačuvana tamo gdje se čuvaju najveće dragocijenosti - u džennetu)

Iz nesagorjelih strana knjiga ponekad se čuje glas tetka Redže, ispod kojeg proviri hrzanje konja Alije Đerzeleza. Alija se ne pomalja, tako da i danas ne znam o njemu ništa više nego što sam znao u djetinjstvu: da je bio pobožan i nikad nije sjekao mlado drveće i mlade grane. Za takvog junaka, mislim, to je premalo.

Ipak, sve je to pusto sjećanje. Stalno kalemljenje. Samo jedna godina nije takva, i sjećanje na nju je užurbano potkresivanje.

Devedeset druga.

Devedeset drugu godinu naslutio je 1989. godine Mahir Čaušević. Tog augusta Mahir je načuo da se skupo prodaje zob u gradu, pa pošao da je unovči. I, evo, skriveno oko što prati sve događaje već fokusira malu konjsku zapregu, dvokolicu i dva mršava bosanska konja, koja sa suncem, zastalim ispod samih konjskih trbuha, vuče se prašnjavim augustovskim drumom.

...U istom trenutku tisuće Srba idu prema Gazimestanu, vukući za sobom svoje poglede koje su davno, 1389. godine, ostavili na Kosovom polju. Povorke su impresivne i šarolike: bajraktari sa zastavama po kojima još trepere zvijezde petokrake, zastave sa bajraktarima zaraslim u bradu, žene u crnini pomiješane sa pankerima u crnim kožnim jaknama,

mantijaši rame uz rame sa partizanskim prvoborcima, itd., itd. Zajedničko svim kolonama je zveckanje kostiju srpskih predaka, koje se za njima vuku, i trag pretvaraju u prašinu.

...Mahir Čaušević, naravno, i ne sluti sliku nebeskog naroda što tamo, daleko, uzdiže velike oblake prašine, najveće od juna četrdeset i prve. Zadubljen u brojanje zobnih pregršti, umjesto kojih već vidi pare, jedva primijeti čovjeka pored puta, sa uzdignutom rukom u znak selama. "Mir neka je i tebi, ko god da si!", pomisli Mahir, i, heja-heja, zaustavi konje. Čovjek je na sebi imao bosansko odijelo, fes na glavi i pâs oko struka, a u ruci je držao neki tefter. Nazva selam, i direktno, bez ustezanja, predloži Mahiru da mu otkupi svu zob, po najvišoj cijeni koja se mogla dobiti u gradu. Mahir, ophrvan novčanim ciframa, pristade; skrenuše sa puta da istovare zob.

...Na Gazimestanu se već skupilo toliko svijeta da najmanji zločin ne bi mogao propasti kroz tu gomilu. Dapače, augustovskom jarom kruže sve nacionalne nevinosti, nanesene nepravde, genocidi nad nebeskim narodom, duše nejači, karte Okrnjene i Velike Domovine, bijeli anđeli iz svih pravoslavnih manastira, i nekoliko hektolitara rakijskih isparenja. Gomila je nestrpljiva, čeka se da iz nje izađe vožd, ma ko to bio, da stupi na sklepanu drvenu pozornicu - koja je u tom trenutku u najmanju ruku oltar domovine koja se širi, ili pozornica svijeta - i da pokaže pravac kojim treba krenuti.

...Mahira Čauševića obuzimaju trnci i osjeća kako mu kosa polahko diže francuzicu na glavi (ne od gazimestanske slike, on i ne zna za nju!), dok stiže pred nekakvu pećinu i unutra nosi prvu vreću zobi, za čovjekom u bosanskom

odijelu i s tefterom u ruci. U pećini se nalaze tri odaje. U prvoj, gdje mu je naloženo da istresa zob, vide se tri konja, "ko tri vile crvene, ujedno svezati" (kako je poslije opisivao Mahir). U drugoj sobi se nalaze trojica ljudi pod zelenom čohom; a u trećoj - kazan, velik kolika je i soba, više njega obješena sablja, niz koju gamiže krv, kap krvi. "Proć'e - kaže Mahir - bukadar koliko dok ona kap - kaže - kane."

...I, napokon, na drvenu pozornicu, pozornicu domovine i svijeta, penje se mlad čovjek, dežmekast i bucmast doduše, ali mlađi od nacionalnih rana i krasta. "Niko ne sme da bije ovaj narod!" - kaže govornik; i - narod koji ne smije da se bije pada u trans. Trans se povećava pošto bucko-govornik iz augustovske jare za govornicu izvlači one genocide, nepravde, duše nejači, okrnjene i proširene karte. A kad po pozornici zazvečaše mošti, gomila skoči u delirij... Govornik je na kraju viđen kako, isturene brade i mrka pogleda, zuri negdje u daljinu, dok mu kroz nakostriješenu kosu prolaze posljednji zraci srpskog sunca. (U daljini će se tek poslije prepoznavati razni narodi, ali to za ovu priču sada nije bitno; kao što nije bilo bitno nesrpskim narodima na Balkanu, tog 29. 8. 1989. godine.)

...Mahir Čaušević još se nalazi u tajanstvenoj pećini. I, pored viseće francuzice prepune straha, nije odolio da čovjeka u bosanskom odijelu i s tefterom u ruci ne priupita:

- Bogati, šta je ono pod onom zelenom čohom? Vidim da su neki insani.

- Eh, ono ti je - reče čovjek u bosanskom odijelu - Đerzelez Alija i Mujo i Halil.

- Pa, - osmjeli se dalje Mahir - šta rade?

- Spavaju, a ovo su - reče čovjek - njihovi konji, a ja gledam njihove konje, dok se ne probude.

- A kada će se probuditi?

- Kad se onaj kazan krvi nakapa.

- Kad će se nakapati - ne izdrža Mahir - kad kap krvi gamiže niz sablju koliko treba insanu da stigne do svoga mezara.

- Sa'će - reče čovjek u bosanskom odijelu - brzo će rat, pa će se to začas natočiti. A tada će se i oni probuditi. - i zapisa nešto u onaj tefter.

Mahir Čaušević preko njegovog ramena u tefteru pročita: 4. april 1992. godine.

...Miting na Gazimestanu se završio. Srbi su krenuli u pravcu pogleda novoustoličenog vožda. Sa sobom su ponijeli sve genocide, nepravde, mrke poglede, od prvog do posljednjeg Gazimestana. Za njima su zveckale, u ritmu novog poretka, mošti.

Miris tamjana širio se narednih godina po svim dijelovima grbave domovine. Za tim mirisom išla je armada popova mantijaša, i svako mjesto gdje bi se moglo ukazati srpsko uho ili rebro posvećivala molitvom čije prve riječi su bile: "Ovo je Srbija!". Na kraju, (mada smo tek na početku te mrtvozorničke turneje) put mantijaša je iscrtao na mapi Jugoslavije mrtvačku glavu i dvije ukrštene kosti - ☠.

Znaci nadolazeće kataklizme pojavljivali su se sve učestalije. U novinama se pojavilo dijete sa tri glave, tri ruke, i na svakoj ruci po tri prsta. Iz čitanki su iskakali meleki muslimanskih pisaca i upirali prstom prema istoku. 5. maja 1990. godine svi muslimani u Jugoslaviji sanjali su J. B. Tita:

smije se, sa itekako vidljivim polumjesecom i zvijezdom na čelu.

U Trnovi su znaci poprimali svoja tradicionalna lica. Drvo koje plače od 1989. do 1992. pojačavalo je svakim danom ritam plača za jednu izgubljenu dušu u isuviše bliskoj budućnosti. Šehidov nur na Turbetu prvo se pojavio u vidu iskre, 1991. kao svijetleća jabuka, a početkom 1992. već kao užarena čalma. U junu '91.-ve mirisi lipa bili su neizdržljivi, a trag jedne od zmija-sestara ličio je na put kojim je najveći šejtan s nebesa provukao svoju ogromnu metlu. Neki se kletu da su iste godine vidjeli vatreni komet, ali to već nije bilo sigurno pošto astronomi iz prijestolnice o tome ništa nisu javili. Januara 1992. godine ponovo je izmilio duh dida Ale, za kojeg smo mislili da je nepovratno nestao u ruševinama stare porodične kuće, sedamdesetih godina. U ruci je i dalje vrtio tespih, ali sada je tespihao vratolomnom brzinom, gotovo panično, dok su iz boba iskakale sudbine šehida: 33 bobe - 33 vrste šehida. A Mahir Čaušević u snu je nemoćan pratio kako se puni kazan krvlju, kap po kap. Dok Alija Đerzelez, Mujo i Halil Hrnjica još spavaju.

...Niko, međutim, ništa nije shvatio. Muslimani - ostavljeni na sporednim kolosijecima uskotračne pruge ukinute sedamdesetih godina; lišeni Titovog osmijeha, nepovratno izgubljenog ispod teške mermerne ploče na kojoj doduše nije bilo petokrake, ali ni polumjeseca i zvijezde; s očima koje već nisu vidjele duhove njihovih smaknutih vođa Bijedića, Hume, Pozderca - muslimani su se, dakle, zatvorili u svoje kuće, i čekali da ruka sa tri prsta zapali prvu šibicu.

4. aprila 1992. godine, u ranim jutarnjim satima, *bez*

ikakvog povoda (to se mora naglasiti, jer će "bez ikakvog povoda" obilježavati naredne četiri godine u Bosni), granatirano je selo Trnova! Bio je prvi dan Bajrama, trenutak kada se zgušnjavaju blagoslovljeni dani. Iz seoske prangije Hile je ispalio jedan hitac, da svečano označi dijeljenje ljudskih i Božijih dana. Nakon tog hica, na selo je palo 500 granata. Većina ljudi nikad do tada nije čula fijuk i eksploziju granate, pa su pomislili da i nebo slavi kraj Ramazana. Možda je to, a i blagoslovljeni dani koji su nastupili, pomoglo da 500 granata učine jednu jedinu štetu (ne veću od groteske): sruše Muhincin poljski zahod. Uglavnom, sve se na tome završilo. Oči su i dalje bile uprte u nebo, a uši začepljene davnim tepavim glasom J. B. Tita. Radi istine, makar se ona ne vidjela, kao dekoraciju u dubokoj pozadini, treba reći sljedeće: 4. aprila u bosanskom gradu Bijeljini ubijeno je 500 muslimana; 6. aprila granatirana je Mekka svih evropskih muslimana, Sarajevo; srpske mošti viđene su po cijeloj Bosni, na tenkovima, iza haubica, sa kalašnjikovim u troprstim rukama. A iz Trnove je pobjegla žena Ahmeda Bešića, Srpkinja.

...Do drugoga, hadžijskog, Bajrama ništa se nije dešavalo. Osim: u prijestolnici nove države, u Sarajevu, pojavili su se neki čudni ljudi s čarapama na glavi, i, tek kada su se ispeli na okolna brda, malo ko je u njima prepoznao ubice; u bosanskom gradiću Bratuncu u jednoj školskoj sali ubijeno je 3.000 muslimana, samo što su živjeli preblizu Srbije; u Foči su se čuli, naizmjenično, padovi u Drinu preklanih ljudi iz drugoga svjetskoga i ovoga rata; bosanska varošica Janja, sa 90% muslimana, učas je postala srpska, jer je, davno,

davno, kada su na svijetu bile samo šume i pokoja krčevina, izgrađena, kažu, na srpskoj zemlji; kolone muslimanskog življa napuštale su domove, poviše njih je vihorio plač, toliko jak da ga niko nije čuo...

U Trnovi je vladala općeprihvaćena deviza toga doba - *Neće mene, ja nisam ništa učinio*! Radio-Sanski Most, koji je, abrakadabra!, od narodnog postao srpski, pozivao je jedno po jedno muslimansko selo da preda oružje, kojeg nema. Pošto se oružje nije pojavljivalo, pojavili su se ultimatumi. I prvi od 69 načina ubistva što ih je javno objelodanio vođa oživjelih moštiju u Bosni. Trnavci su, doduše, pokušali spriječiti pogrom, onim što su imali. Kako, rekosmo, oružja nije bilo, upotrijebljeni su "pacifizirani" načini odbrane. Seoski mujezin Sefer ezanom je nastojao utvrditi zavičajnu granicu. Ćeman-efendija je sa nekoliko pomoćnika po zavičajnoj granici učio Kur'an. Šest puta je Kur'anom opasao selo. Sedmi, sretni, put nije stigao: prvoga dana Kurban-Bajrama četnici su oko sela postavili šest obruča. I ušli u selo.

Povod ulasku u selo bilo je, rekoše, ubistvo jedne krmače, koju je, početkom juna, ubio Feriz Fehkin, seoska lola i bezbožnik, rekavši: "Šta će vlaško krme u muslimanskoj Trnovi?" Ta rečenica će postati historijska, a ubistvo krmače je jedno od malobrojnih ubistava u tom dijelu dunjaluka izvedenih nevinom rukom. Feriz Fehkin nije nađen u selu, ali tu su bili svi ostali.

...Događaj što slijedi može izgledati haotičan, jer izmiče i najpreciznijem ljudskom oku; i ako neko u njemu bude tražio preciznost i red, neka se obrati Onome Koji Sve Vidi i Sve Čuje, jedino On ima jasnu sliku šta se desilo tih

dana u malom bosanskom selu Trnova, mjestu sa najvećom koncentracijom muslimanskih duša po km^2 na istočnoj strani svijeta.

Jedini red koji je poznat ogleda se u isuviše banalnoj simbolici: nestanak sela Trnova trajao je tačno onoliko vremena koliko je bilo potrebno hrišćanskom bogu da stvori svijet - dakle, sedam dana. Ali, narod nije znao u kojem je vijeku, kamoli u danu.

...Iz najtamnijih budžaka vijekova pojavile su se, sada već do zuba naoružane, razne utvare. Bilo je to šarenilo likova i odora, komšija, kumova, radnih kolega, u smb uniformama, poluuniformirani, sa titovkama, četničkim kokardama, stari i mladi, žene i djeca. A viđena je i žena Ahmeda Bešića, jedina naša snaha Srpkinja, u maskirnoj uniformi i sa nekakvim trakama po rukama. Gledano iz nekog okrutnog oka, nezainteresiranog za povijest i istinu, sve je ličilo na godišnje gradske vašare, prepune prepoznavanja i upoznavanja. Komšija je tražio komšiju, kum kuma, radnici kolege, učitelji učenike. S tim, da su sada jedni krenuli prema drugima, naoružani prema golorukima, u konačni i završni čin prepoznavanja, čin smrti.

Kako pamćenje zločinca počinje u zakrvavljenim očima, ispred škole, pred kojom je zbijen u najuži džemat na svijetu sav muslimanski svijet Trnove, prvo je tražen Feriz Šabanović zvani Fehkin. Željela se, očigledno, naplatiti ona krmeća duša. Pošto Feriz nije nađen, a tajnu njegovog nestanka su krili ili šest prstenova oko sela ili sloboda, oči zamrežene ocilima okrenule su se prema Behlilu Kariću Prdi, sljedećem glavnoosumnjičenom. Prdo je birvaktile, u vre-

menu kojeg se sjeća samo osvetnički gen, puštao svoje stražnje vjetrove na zavičajnoj granici. I, evo, na livadu, tik uz školsko dvorište izveden je Behlil Karić Prdo, oboren na zemlju, svezan za četiri zabodena kočića i polahko pripreman, trgajući mu dio po dio odjeće, za nešto što će označiti početak užasa u trnavskim očima. Nikome još nije bilo ništa jasno, pa ni onda kada je komandant oživjelih moštiju, major Basara, štapin dinamita utaknuo Prdi u guzicu, svečano i paraderski, valjda da označi početak ceremonije koja će tek uslijediti. Fitilj na štapinu je zapaljen, četnici se odmakli, i nastupila je - tišina. Da, upravo tako, tišina - posljednja zapamćena tišina svih žitelja sela Trnove, sela sa najvećom koncentracijom muslimanskih duša po km^2 i na zapadnoj strani dunjaluka. Potom je gruhnulo. I Behlil Karić Prdo je, kompletan, sa cjelokupnom dušom i tijelom, bez ostatka, ako se ne računa gomila prašine koja se ubrzo slegla, otišao na ahiret. Bio je to najjači prdež najvećeg gospodara stražnjih vjetrova u povijesti sela Trnove, Behlila Karića Prde, neka mu je lahak zrak pod kojim počiva.

Da li su Prdin rasprs, ili ona neumoljiva četnička ruka sjećanja, bili povod da došljaci upitaju: "Gdje vam je artiljerija?" - nije poznato. Uglavnom, tražen je splavar Hile, inače zadužen dugo godina za bajramsku prangiju. Pošto je Hile, doslovno ili metaforički, propao u zemlju, Hilina Šehra je u dječijim kolicima dovukla bajramsku prangiju. Četnici su bili bijesni: što po naravi, što zbog toga jer su mislili da ih neko zafrkava, a i što nisu našli Hilu. Naredili su Bakiru Leziću Herkulesu da ponese prangiju, i pođe za njima prema Turbetu. Izmjerili su šest koraka od turbeta, postavili

prangiju, i gađali. Prangija je lomila komadić po komadić turbetskog zida, ne veći od zehre događaja iz prošlosti. Povremeno bi zaiskrilo rušenje turbeta 1918. godine, ili 1941., i to bi uglavnom bilo sve. Da bi srušili turbe tukli su ga tromblonima, potom bestrzajnim topom, na kraju s nekoliko tenkovskih granata; dok od turbeta nije ostao samo šehidov nur, velik poput plamteće čalme, ali isuviše bogougodan da bi ga obnevidjele oči mogle vidjeti.

U istom vremenu, valjda da bi odvratili ljudima misli od njihove velike svetinje, pred školom je nastavljeno predsmrtno prepoznavanje. Pred masu je stupio nekakav doktor, i tražio da izađe "onaj što sam mu 16. 4. 1972. dao porođajnu injekciju". Izašao je, naravno, Nerkez Kamenčić. Doktor je iz svoje ljekarske tašne izvadio ogromnu injekciju, do tada nikad viđenu (možda samo onda kada su štrojeni konji), i rekao: "Sada će ti se guz'ca rascvjetati ko ljiljan!". I, dok su ga držala četverica, Nerkez je, vidno postiđen što mu cijelo selo gleda golotinju, stiskao zube, i u početku samo stenjao. Nedugo zatim, počeo je harlaukati, bolno i neopisivo, ako se možda jedino ne može usporediti sa drvetom koje plače 1992. godine. Strgao je odjeću sa sebe, valjao se po prašini, udarao glavom o školske tarabe, hrzao, i, da nije za napaćenu dušu skaradno, Nerkez Kamenčić bi se mogao usporediti s pomahnitalim konjem, kojemu je data pogrešna injekcija. Četnici su stajali okolo, neutješno se smijući, i podvriskujući: "Heja, Sokole! Heja, Sokole!". Nerkez vjerovatno ništa nije čuo, a posljednje što je vidio bila je rupa u zemlji, koju je izdubio svojim krvavim rukama. Na kraju se umirio, zavučene glave u zemlju, i isturene stražnjice, iz koje je i

dalje sukljala krv.

Nerkezovo smaknuće posigurno nije bilo povod da doktor, sa svojih nekoliko pomoćnika što se pojaviše odnekud kao previdovi u bijelim mantilima, pristupi operaciji za koju su čuli samo mlađi stanovnici sela, i to iz naučno-fantastičnih filmova. Povoda nije bilo, bio je negdje plan, u laboratorijama kontraobavještajne vojne službe i u razgranatoj svjetskoj trgovini ljudskim organima. Naime, u školsku ambulantu odvedeno je troje ljudi: Sabahudin Šabanović, mladić, Emira Travljanin, djevojka, i Ammar Medić, dijete. Da nije bilo niskih ambulantskih prozora, istinu o medicinskom genocidu saznali bi samo nebeski meleki, što za ovozemaljski poredak vjerovatno ne bi značilo mnogo. Ovako, kroz niske prozore, ljudi su mogli promatrati nešto što nisu mogli doživjeti ni u najjačim morama. Sabahudina su prikopčali na nekakve cjevčice, u početku prozirne poput kišnih crva, a ubrzo crvene, prepune krvi, kao pijavice. Krv je brzo tekla u galone, toliko brzo da je izgledalo da stoji u cjevčicama, samo se galoni gotovo niotkud pune. Taj utisak je povećavala nevjerica da u ljudskom tijelu uopće može biti toliko krvi, pa su oči iza ambulantskih prozora čas lutale na Sabahudina, čas na galone. Galoni su se vrtoglavo punili, a Sabahudin nije iščezavao, ako se ne uzme u obzir nestanak rumenila sa njegovog lica i ruku, i pojavljivanje bljedila, koje se, već, moglo uporediti sa najtanjim papirom, na primjer onim u koji se umotavaju narandže. U prizoru, začudo, nije bilo još ničeg jezovitog; i jedini je Mahir Čaušević prigušeno siktao: “Padaj! Padaj!” Mahiru su se pomiješale slike pada krvi, ona iz pećine i ova iz ambulante, ali niko na njega nije obraćao pažnju. Da jeste,

možda bi svi sa Mahirom vikali "Padaj!", prizivajući tako da se napuni kazan krvlju, i da se probude Alija Đerzelez, Mujo i Halil Hrnjica. Naprotiv, epski heroji su spavali (da li zbog još uvijek premalo otekle muslimanske krvi u 1992. godini, ili su preduboko i zanavijek usnili?), a užas se pojavio tek kada su iznijeli tijelo Sabahudina Šabanovića, i bacili ga pred gomilu: tijelo je bilo ispijeno, gotovo prazno i prozračno, palo je na zemlju bez treska, poput napuhane lutke, i mnogi su bili uvjereni da je i malko odskočilo od zemlje. Nije bilo vremena za čuđenje, jer su kasapi u bijelim mantilima počeli obradu Emire Travljanin. S prvim rezovima Emira je vrištala, a sa sljedećim se utišala, nepovratno pobjegavši dušom prema ahiretu, ostavljajući na ovom svijetu samo svoje prekrasno tijelo. Previdima u bijelim mantilima duša i nije bila važna, oni su se usredotočili, pedantno, poput pedikera, na Emirino tijelo. Odsjekli su joj dugu kosu, lijevu pa desnu dojku, nekoliko prstiju, skidali joj kožu s trbuha i bedara, izvadili oči, i sve to slagali u posebne zamrznute škrinjice. Kraj kasapljenja Emire Travljanin, djevojke sa najdužom kosom u selu, promatrali su još samo najodvažniji ili zblahnuti. A početak kasapljenja dječaka Ammara Medića moći će vidjeti jedino Onaj Koji Vidi Sve: odvezli su ga u vojničkom landroveru *tamo, daleko*, gdje od muslimanskih dječaka prave svoje ljepotane. Jer, ako neko na ovim putevima Božijim sretne djevojku za koju bi se mogao zakleti da je Emira Travljanin, seoska ljepotica iz Trnove kod Sanskoga Mosta, ili dječaka koji se odaziva na ime Ammar i prezime Medić - neka se ne zaklinje previše, i neka ne doziva dječaka: njih samo ukrašavaju dijelovi nekadašnje ljepote, a cjelina nije na ovom svijetu.

Na red je došao Bakir Lezić zvani Herkules. Mada već prevalio pedesetu godinu, Bakir Herkules je upamćen kao jedan od prvih bildera u bivšoj Jugoslaviji. Na zvaničnim ga je takmičenjima, doduše, uvijek pobjeđivao neki Petar Čelik, ali smo mi to povezivali sa nacionalnom pripadnošću šampiona i nepripadnošću poraženog, a Bakira Herkulesa intimno smatrali najvećom "razvijotikom" na svijetu. Više kao uspomenu na bilderske dane nego zbog zarade, Bakir Lezić je osamdesetih godina u selu napravio pravi pravcati bodibilding klub nazvan jednostavno "Herkules". I, ono što nije uspjelo nekada Herkulesu, uspjelo je njegovim učenicima. Redovno je neko od Bakirovih štićenika pobjeđivao na saveznim, republičkim ili općinskim takmičenjima u bodibildingu. Mi smo se godinama radovali što su naši bilderi bili bolji od gradskih đilkoša. Ali, evo, upravo dođoše gradski đilkoši, nabildani, "sve suh Srbin", kako sami rekoše. Trnavski bilderi su ubijani polahko i sistematično. Jednom po jednom su naređivali da ispruži ruke, na ruke im stavljali cjepanice iz školske šupe, jednu po jednu, lakšu po težu, sve do granice kada bi teret na rukama obarao čovjeka na koljena. Tada bi željeznim šipkama udarali po nabreklim mišićima, i mišići su pucali, na rukama, nogama, trbuhu, vratu, leđima, sve dok se bilder ne bi pretvorio u bezobličnu masu, s koje su visili mišići, poput crknutih zmija, krvavih zmijskih košuljica. Herkules je morao gledati kako se njegovo carstvo mišića pretvara u skašenu hrpu, a, na kraju, i sam "napiriti" ono preostalih muskula...

Prepisivanje zločina je nastavljeno na Šaćiru Čauševiću Drobu. Šaćir Drob, mada u poodmaklim godinama

još uvijek zasigurno najdeblji čovjek na Balkanu, bezuspješno mjeren na stočnim vagama, doslovno je istesan: motornom pilom su mu otkinuli svečetiri guzice, nekoliko malih i jedan veliki trbuh, slapove podvoljaka i zatioka, svih šest sisa i jedina dva obraza. Kada bi se od tolike krvi moglo vidjeti bilo što, Šaćir Drob bi izgledao poput suhog stabla stoljetnog hrasta kome su odsjekli grane.

Grbavac Hazim, pak, imao je samo jedan dio na sebi koji bi se mogao istesati - grbu. To nije promaklo očima koje je njihov bog tempirao da tih dana vide sve na nama; pa, eno, na sred školskog dvorišta sjedi grbavac Hazim, posuvraćene košulje do zatioka, a grba mu se sjaji pod junskim suncem jače od bilo kakvog oreola. Tu gdje je selo nekad slagalo dlanove da bi uhvatilo komadić sreće, četnici su položili bleh-mašinu, i tišljali. Začudo, Hazim, sada bez nadimka "grbavac", nije odmah umro, ležao je na trbuhu u dvorišnoj prašini, dišući, ravan poput sreće, kao da mu grba nije ni pripadala, i kao da ju je Neko na njega položio samo da bi mi imali gdje slagati nesretne ruke. Takav, izblehan i ravan, Hazim je odbačen, još živ, u gomilu leševa i dijelova tijela pokraj ulaznih dvorišnih vratnica. Iz te mrtve hrpe cijeli dan se čulo Hazimovo hroptanje. Sutradan, hroptanje je prestalo, ali na gomili nije više bilo ni Hazima. Nikad niko neće saznati gdje je nestao bivši seoski grbavac.

Toga dana, ili nekog od sljedećih šest haotičnih dana, četnici su namjerili učiniti ono što je samo Bog mogao, ali ni On to nije učinio. Čvrsto su odlučili da natjeraju gluhonijemog Husrefa Bešića Kasalju da - progovori! To, ipak, nije uspjelo ni takvom narodu koji je sebe prozvao "nebeskim",

mada su koristili sve načine iz bogate historije mrcvarenja, od zabijanja čavala ispod noktiju, paljenja vatre pod tabanima, do prikopčavanja Kasalje na struju. Kasalja je i dalje mumlao, bezglasno plakao, otvarajući prazna usta; i jedino što su uspjeli postići je to da od Kasaljinog lica, tako sličnog legendarnom Gazi Husrev-begu, naprave lik nepoznatog čovjeka. A, i to je mnogo, u svom neznanju oni nikad neće saznati da su skrnaveći lice jednom skoro anonimnog gluhonijemom čovjeku uništili svaku mogućnost da bosanska pokoljenja saznaju kako je izgledao veliki Gazi Husrev-beg.

Večeri su bile ipak nekakvo olakšanje, ali nipošto i smiraj. Selu je dozvoljavano da se povuče u kuće, ionako nije imalo gdje iščeznuti pored onih šest obruča. Niko, međutim, nije spavao. Rafali su štektali posvunoć. Povremeno bi poznanici, radne kolege ili dužnici iz noći imenom pozivali ljude na prozore i tu ih ubijali. Ljudi su izlazili na prozore vjerovatno refleksno, prepoznavši glas na kojeg su se godinama odazivali. S druge strane, noć je bila prilika da se u nekom nesigurnom kutku moli Bogu. Ili u pomoć pozovu nebeski i epski glasovi. Ćeman-efendija je uporno zazivao vojsku meleka, sve dok mu neki glas nije jasno i glasno odgovorio: "Prvo skupi svoju vojsku, robe Božiji!" Podrazumijeva se da je nakon toga Ćeman-efendija prestao zazivati vojsku meleka, jer, naprosto, svoje vojske nije imao. Tetak Redžo je svojim unjkavim glasom, koji već nije dopirao ni do kućnoga praga kamoli do epskih vremena, pokušao izmamiti Aliju Đerzeleza i njegov spasonosni buzdovan. Iz glasa se nije pomolila niti njuška Alijinog konja. Doduše, u snovima tetak Redžo je jasno vidio i Đerzelaza i konja, ali u nekom

Gerzovu kod Jajca. Tako se selom pronijela ipak neka nada da valja izdržati, jer bosanska vojska, na čelu sa Alijom Đerzelezom, bori se kod Jajca, i samo što nije stigla ovamo.

Ovamo, međutim, smjenjivao se ritam zločina, od početne uvertire jezovitog početka i opominjuće znakovitosti, preko masovnih valova ubistava, do završnih, ponižavajućih, mrcvarenja.

Scena se za trenutak seli u polje: četnici su u nekoliko redaka zakopali zemljoradnička tijela Trnavaca, odusprav, samo su im virile glave, upalili traktor i krenuli u satansku sjetvu ili žetvu, svejedno. Sigurno je samo to da su tu sjeme ili plodovi bili ljudski jauci. Frcali su pod traktorskim drljačama poput zrnevlja pšenice ili kukuruza, na trenutak se zadržavali i lebdjeli, a onda stubokom propadali u vrelu, ali spasavajuću, zemlju. Za jaucima i kricima po zemlji su ostajale posijane oči, uši, nosevi, usne, kosa... Druga grupica je dovedena do rijeke u školskom kombiju. Iz stroja su izvodili jednog po jednog čovjeka, muško ili žensko, i klali ih. Koljač je bio čuveni gradski mesar Vukašin Davidović, koji je ostalima otkrivao tajnu koljačkog zanata. Da bi taj, po njima ipak monotoni, nauk učinili interesantnijim neko se dosjetio da piju krv iz preklanih vratova. Tako je i bilo: u vojničke manjerke su točili krv, pa se osvježavali u vrućem junskom danu. I već su hladno komentirali kako je slatka turska krv. Trnavci su, također hladno (ili obnevidjelo?), prilazili koljačima i istezali vratove. Samo su se djeca pokušavala uzverati na junske leteće ćilime od mirisa, ali su oni beznadno letjeli visoko. A nekoliko puta se pojavio i duh rahmetli Abdurahmana Ključanina viknuvši stogodišnjim glasom:

"Allahu ekber!"; no, niko ga nije čuo. Kraj opijanja krvlju krije jedan kombi, koji vjerovatno i danas stoji pokraj rijeke, pun ljudskih kostiju, koji su zapalili da vide kako i to izgleda. U kombiju se jedino ne nalaze kosti Smaje Karića, Zulfe Lezića, nekog nepoznatog čovjeka u plavom radnom odijelu i jedne krave. Smajo Karić, da li zbog stalne zimogrižljivosti donesene iz njemačkih konclogora ili zablude da ga četnici vode na dalek put, obukao je svoj poznati mantil šuškavac; i to je moguće odlučilo da ne završi u zajedničkom školskom kombiju: kada su ga ubili, bacili su ga u Sanu, smijali se, i kladili kada će potonuti - šuškavac se raskrilio poput velikog šlaufa. Smajo Karić je i mrtav napravio svojevrstan inad: otplovio je niz rijeku, raskriljen i vodeno-šuškav, a da četnici nisu saznali ko je dobio opkladu. Zulfo Lezić, pak, nije učinio nikakav inad, ali je pridonio da prastara izreka *Lijepo je umrijeti na svojoj zemlji* dobije svoje puno ovozemaljsko ispunjenje. Četnicima nije bilo ni na kraj pameti da potvrđuju izreke, niti su znali za ljubav Zulfe Lezića prema svojoj bari (ljubav koja je čak praćena dvogledom sa munare!), oni su jednostavno ubili Zulfu Lezića; a to što je ubijen na svojoj ljubljenoj bari spada u niz fantazmagoričnih i neutemeljenih naših sanjarenja i poređenja. U bari pored Zulfine ležao je mrtav u plavom radnom odijelu neki čovjek, glave uronjene ispod vrata ubijene krave, toliko da je kravlji vrat sprječavao bilo kakvo prepoznavanje čovjeka u radnom odijelu.

Dani masovnih ceremonija nastavljeni su. Na trzni, pred seoskom prodavnicom, selo je natjerano da polegne i da - liže asfalt. Iza prodavnice, na drvored lipa povezano je nekoliko ljudi. Četnici su ih gađali noževima i kladili se hoće

li umrijeti od prvog, drugog ili trećeg pogotka. Ubijene su skidali sa lipa, bacali na jednu hrpu, donosili veći broj starih automobilskih guma, i sve zajedno palili. Selom se danima osjećao zajednički miris spaljenih guma i tijela.

Masovnom orgijanju pripada i scena silovanja osamdesetogodišnje Šeće Mehadžić. Jer, najmanje dvije stotine ljudi su morali gledati, stojeći u krugu kao u nekom satanskom amfiteatru, kako četnici siluju staru Šeću - drvenom drškom od sjekire. Čuli su se zvuci slični nabijanju sjekire na držalo, ali oči su nesvjesno bile uprte na Šećine ruke: one su stidljivim pokretima pokušale pokriti svehle osamdesetogodišnje dojke, koje su izmicale ispod ruku sa svakim udarom drške u Šećinu utrobu.

Možda ne masovnim ubistvima, ali posigurno četničkim ceremonijama sa kladionicama, pripada ubistvo Envera Ičića zvanog Kinez. Kinezu su otkinuli testise, i kladili se u flašu rakije koliko će još živjeti. Kako nijedan u prvom krugu klađenja nije dobio opkladu, odlučili su da stvar ubrzaju. Kinezu su otkinuli i penis. Pa je flaša rakije pripala jednom kržljavom proroku koji je u sekundu pogodio rastanak duše od Envera Ičića zvanog Kinez. Za dodatnu nagradu je dobio čast da ispali iz revolvera metak u Kinezovu glavu. Taj metak je bio više ceremonijalan nego djelotvoran, jer, rekosmo, Kinezova duša se već nalazila daleko, daleko, izvan svakog ceremonijala.

A da su gajili i kult rakijskog obreda, pokazalo je ubistvo Muhidina Čukana. Izveli su ga iz gomile sasvim proizvoljno (ili se seljanima samo tako učinilo?), napravili krug oko njega, i počeli ga tući. Tukli su ga nogama i kundacima.

Za to vrijeme kružila je flaša rakije. Ko udari - potegne iz flaše. I tako redom. Dok se krug ne zatvori. Ili Muhidin Čukan onesvijesti. Nakon polijevanja vodom, slijedio je drugi krug obreda. Treći, i završni, krug je bio kada su Muhidinu nožem urezali veliki križ na čelu, i natjerali ga da pojede pun tanjir soli i popije mnogo vode. Obred je završen, Muhidina nisu ubili, pustili su ga da sa križem na čelu danima hoda selom. Negdje pred završetak tih sedam divljačkih dana, Muhidin Čukan je viđen na jednoj od zadružnih lipa. Obješen, vlastitom rukom, na kravljoj priuzi.

Crnu magiju rakijskog obreda doživio je i Vejsil Begić. Vejsila su zaklali razbijenom flašom. Da Vejsilova smrt ipak nije rezultat isuviše prostog pijanstva, ili rakijskog bunila nekog "četnika-pojedinca", dokazuje nekoliko činjenica:

1) flaša, tj. njeni komadi su bili zelene boje, zelene kao Vejsilova nacija, dovoljno, reklo bi se, zelene da izazove kod ubice neizbježne asocijacije, i da mu ruka sama krene prema Vejsilovom vratu;

2) rakijska isparenja prate horde od Gazimestana (1389. ili 1989., svejedno) naovamo, i rakija je bila njihov eliksir smrti svih ovih godina; pretpostaviti je da je i rakija dio plana: ako bi ikad iko raspravljao o tolikim zločinima, nacija bi bila spašena epiteta "genocidan", i najviše što bi joj se moglo prišiti je "dejstvo pod alkoholnim okolnostima", ili "lud narod";

3) upotreba flaše u klanju čest je motiv četničkih divljanja po Bosni; ne postoji niti jedno okupirano bosansko mjesto u kojem se nisu desila barem tri ubistva razbijenom flašom.

Vejsil Begić je, kao i većina drugih, ostavljen nezakopan. Takav bi i ostao, ili bi morao čekati da ga pokrije cvijeće i korov, da se nije desio događaj gotovo nevjerovatan za ovdašnje prilike i vrijeme. Jedan od četnika, naime, radni kolega Vejsilov, navodno je sanjao Vejsila tri noći: naredio mi je, kaže, ne molio, da mu spojim glavu sa tijelom i da ga zakopam. Treba napomenuti, jer nije bez uticaja na krajnji zaključak ovoga događaja, da se je Vejsil četniku prikazao u snu u liku njegovog poslovođe, što je, ustvari, i bila istina. Četnik je spojio, barem da su se dotakli, mejitovu glavu i tijelo, pozvao "nekoga ko zna arapski" (Ćeman-efendija je već bio zapaljen u džamijskom ćilimu), i Vejsil Begić je jedini musliman sela Trnove, sela sa najvećom koncentracijom muslimana po km^2 na Balkanu, koji je ukopan po islamskim propisima. Četnik se sutradan - objesio!

Izvan tog događaja, ipak netipičnog za opću sliku beščašća, vrvjela su sitna zbitija (gledano očima nezainteresiranih za istinu). Već smo napomenuli da je svih sedam dana nestanka sela Trnove bilo jedan galimatijas krvi, krikova i suza. Pa, i u narednim slikama nemoguće je napraviti red, osim možda jednoga *albuma zbunjenih lica*.

...Četnici su tenkom prošli kroz kuću Šehe Čukana. Pošto im se svidio taj prolaz, prošli su još kroz nekoliko kuća.

...Pragom, ne tenkom, srušen je seoski javni zahod, jedini seoski javni zahod na svijetu. U istom trenutku je potonuo mezar neznanog čovjeka na greblju. U kakvoj je to vezi, pokazaće se u budućnosti, kada se bude gradio sljedeći javni seoski zahod, u nekom drugom mjestu.

...Pucnjem u usta ubijen je Emsud Šabanović,

mladić, od rođenja četiri godine nije progovorio, kasnije velika pričalica. Pucnjem u glavu ubijena je Emsudova mater Sajma, jedna od fahmenijih žena u selu.

...Za sofrom u svojoj kući ubijena je Ćatiba Medić rođ. Bijedić, sestra ludog Midhe. Četnici su joj izvadili utrobu i stavili je na sofru; tako da je, gledana iz nekog mirnog doba, scena izgledala samo kao jedna od Bunjuelovih filmskih parabola.

...Dušan Šaović Njunja dolazi sa svojim "Srpskim Oslobodilačkim Snagama" pred kuću inžinjera Jasima Ključanina, bivšeg slovenačkog studenta i jedinog poznavatelja džeza u ovim krajevima. Prisiljavaju dvometraša sa afrofrizurom da im dadne veću količinu maraka. Kako se njihova duša nije mogla zatrpati markama, a novčanica i nije više bilo, Jasima odvode iza kuće, i rešetaju. Rafali su bili dugi, ali bez ikakvog takta koji bi podsjećao na džez, naprosto reski i oštri, kao hard-rock. Jasima su, na kraju, jedva ugurali u malu avlijsku čatrnju. Jasimova kćerka Ela postala je presvjesna smrti svoga oca tek kada su se četnici okrenuli prema njoj. Pokušala je pobjeći, ali, na žalost, samo pokušala. SOS-ovci su joj strgali odjeću, pretukli je i silovali. Prvo Njunja, pa ostali. Sve dok nije pala u nesvijest. Onesviješćenu, Elu su zavezali za avlijsko drvo, kako bi mogla stajati uspravno. A istu takvu, ili već mrtvu, pričvrstili su je za cijev tenka, i razapetu vozali po selu. Na cijevi tenka je crvenom farbom (ili krvlju?) pisalo: И БОГ ЈЕ СРБИН!

...Silovana je i Hamida Šupuk rođ. Ključanin, žena Muje Šupuka, predsjednika SDA u Trnovi, i republičkog poslanika. Pošto su je silovali, četnici su joj dali jedno dugme, i

rekli da može ići prema Sanskom Mostu, samo da dugme pokazuje na svakom punktu. Dugme je bio ugovoreni znak da je žena silovana (ili da je još treba silovati, toliko puta koliko ima rupica na dugmetu?), pa se ne zna da li Hamida Šupuk još ide od jednog do drugog punkta, ili je shvatila simboliku dugmeta i skočila u Medenjak?

...Ćazimu Šabanoviću došlo je glave njegovo neizlječivo čuđenje. Kod nekog četnika je vidio stari mitraljez, koji ga je u nesretnom času podsjetio na Ćazimovu 13. handžar diviziju, pa se glasno čudio kako je mitraljez još uvijek dobar. Četnik mu je rekao da će odmah vidjeti kako je "dobar". Izveo je Ćazima iz gomile, natjerao ga da pjeva "Bosno moja", i povukao obarač na mitraljezu, u ritmu koji ni po čemu nije ličio na "Bosno moja".

...Sa grupom ljudi nalazio sam se u jednom od onih šest obruča. Znali smo gdje se nalazimo, zavičaj je ipak samo skriveni džepić na kaputu, ali nam je bio nepoznat raspored neprijateljskih obruča. Nalazili smo se u pećini, poznatoj jedino iščezlim duhovima karanđolozima i glasovima naših didova, koji su nam je i došapnuli. Sve bi, dakle, bilo u redu, mi bismo mogli ostati zaboravljeni ljudi, da je moglo zaboraviti se na - pamet. Bilo je i straha (strah je najvjerniji prijatelj, koji te nikad neće napustiti), ali ono što nas je počelo odmah nagrizati je neizvjesnost. Imali smo dovoljno hrane, ali, izgleda, bili smo gladni događaja iz sela. Ta glad je ubrzo počela porađati lica koja ne postoje. Nekog od tih kijametskih sedam dana Mufid Sadić je, široko otvorenih očiju, počeo pucati na mjesec. Pošto smo ga jedva smirili, rekao je da Srbi dolaze s nebesa, i da je morao pucati. Elfad Jagurdžija ugledao je

figure u bijelim uniformama kako izlaze niotkud, penju se po stijenama i nestaju u mraku. Nepostojeće figure nazivao je bijelim anđelima, i jedino ga je bunilo što imaju lica srpskih careva i kraljeva, bradata i kosmata, od Stefana Prvovjenčanog do Miloša Obrenovića. Fuad Kičin, pak, umislio je spodobe kako dolaze, daju nam tablete i injekcije, i ponovo nestaju. Govorio je da ćemo od tih tableta i injekcija ubrzo postati svinje, pa sami otići do svojih pravoslavnih gospodara. Strah od svinja uvećao je Refik Mehadžić, koji se pojavio u jednom od tih dana. Refik je pričao kako su četnici uhvatili jednu grupu Trnavaca, oduzeli im sve što su sa sobom imali, vezali čeličnom žicom i odveli u srpsko selo Usorce. Tamo su ih jedni tukli, a drugi jeli i pili. Kad bi se batinaši umorili od tuče, mijenjali bi uloge sa žderačima. I tako unedogled. Refiku su slomili desno rame, sasuli pola zubala u grlo, cigare na njenu gasili... Od mučenja se onesvijestio, i ni sam ne zna koliko je bio u nesvijesti. Probudilo ga je - roktanje svinja! Došavši sebi, Refik Mehadžić je uvidio da leži u blatu, među svinjama. Četnici su ga očito bacili u svinjac, da bi svinje umjesto njih dovršile satanski posao. Kao uvjerljiv dokaz za svoju priču, Refik je pokazivao desnu ruku: na njoj nije bilo kažiprsta, koji je, vidljivo, odgrižen.

U tim danima previdova i bijelih anđela četnici su, kroz uho jednoga tranzistora marke *Grundig* koji smo imali sa sobom, već slavili proglašenje cijele Bosne srpskom zemljom. Ostalo im je još da bogopomazaju samo sitne budžake. Stoga su neprekidno preko Radija Sanski Most pozivali da muslimanska sela koja još nisu predala oružje to hitno učine. Trećega dana taj poziv je utihnuo, pa su ga zamijenili

pojedinačni pozivi za predaju "muslimanskih ekstremista". Naravno, među "muslimanskim ekstremistima" nalazio sam se i ja. Pozivali su me da se predam. Što meni nije bilo ni nakraj pameti.

Događaji u pećini, međutim, primorali su me da pomislim i na tu mogućnost, na predaju. Moje komšije, rođaci i prijatelji prvo su me počeli čudno zagledati. Njihov pogled je u početku ličio na čvrstu sliku djetinjstva, na čijem se rubu, ali samo rubu, prilijepila mala mrlja, mrlja sumnje. Kako je vrijeme prolazio, mrlja se širila, a slika smanjivala. Na kraju, oči koje su me gledale nisu bile *oči zavičaja*, i, da se ne bojim Boga, posvjedočio bih da sam u tim zjenama vidio krajičke ocila.

- Sve će nas pobiti zbog tebe! - nije više mogao izdržati Mufid.

- Ubit će vas i bez mene. - rekao sam.

- Moguće da neće. - umiješao se Džemal Medić. - Ako bi se ti predo, to bi ih sigurno smekšalo.

- Vjerovatno. - rekao sam. - Oni su mehak narod.

- Ne zajebavaj. - nastavio je Džemal. - Ja ozbiljno mislim. U svakom slučaju, drukčije bi bilo kada bi nas našli s tobom a drukčije bez tebe.

- Ako svi tako mislite...

- Ma, ne mislimo mi da tebe izdamo, ili prodamo, Bože sačuvaj! - rekao je Idriz Travljanin. - Nego, brate, samo mislimo da si ti najviše kriv!

- Kako misliš da sam ja to najviše kriv, Idrize? - upitao sam.

- Pa, ti si, brate slatki, piso one knjige. I ne znam,

brate slatki, šta ti je to trebalo!

- Nisam knjigama klao Srbe, Idrize. A to da mi je trebalo - nije, trebalo je tvojoj djeci i nikad dočekanim unucima.

- Kako misliš *nikad dočekanim*? - začuđeno upita.

- Mislim lijepo: ako te uhvate sa ta tvoja dva sina, halali i sinove i unuke.

Razgovor je bio završen. Iza njega je ostala tišina, sijeda kao nadolazeća smrt.

I, prije nego smo dočekali moju predaju, pojavila se - smrt. Imala je tisuću plazećih, užarenih jezika, i huktala je poput aždahe. Vatra! Četnici su zapalili šumu. Valjda su se umorili od potrage, i domislili da bi vatra imala brže, a jednako ubojite, korake. Vatra se primicala, sveprisutna, kao junski dan. U očima mojih sapatnika već su titrali džehennemski plamenovi, iz kojih su iskakali četnici sa isukanim kamama u rukama. Osman Havin je stavio sebi pištolj u usta i okinuo. Ruka mu je pala s revolvera, ali je revolver, začudo, ostao u ustima. Tijelo mu se trenutak-dva trzalo, pa se umirilo. Osman Havin je ležao miran, poput nekog velikog djeteta, sa čudovišnom dudlom-pištoljem u ustima. Jedino su mu u očima i dalje titrali nadolazeći plamenovi vatre, ali je i njih ubrzo ugasila hladna ruka smrti. Sakib Karić je prvo dugo gledao u Osmana. Potom je polahko, gotovo odsutno, izvukao ručnu bombu iza pojasa, izašao iz pećine, pritisnuo bombu sebi na grlo, i aktivirao. Posljednje što je upamćeno od Sakiba Karića nije eksplozija i tresak, već njegova drhtava ruka, koja čvrsto gura pod grlo bombu, u onih nekoliko sekundi prije rasprsa.

Sliku Sakibove grčevite šake učas je zamijenila galama Salema Hasibovog. Stajao je raskrečenih nogu, vrteći oko sebe bazuku, i vikao: "Srbi, jebem li vam djecu dušmansku!" Onda je povukao obarač...

Vatra je promijenila smjer, a da to niko nije ni primijetio. Ležali smo u pećini, obamrlih tijela, pogleda ukočenih po zidovima, ako su ih i zidovi mogli zadržati. Okolo je ležalo i nekoliko nepomičnih tijela, ali niko se više nije obazirao na njih. Tako da se vjerovatno nikad neće saznati koje duše su otišle na ahiret prepoznate u jednom kobnom vremenu kao inovjerne.

Kada sam osjetio prvi treptaj svoga oka, ustao sam, i krenuo. Na izlazu pećine htio sam reći: "Allahimanet!", ali mi se nije dalo okretati glavu.

...Tumarao sam šumom, ni sâm ne znajući želim li otići odavde, ili ne. Ustvari, o tome nisam ni razmišljao. Prepuštao sam se koracima, možda prvi put u životu, poput lutalica bogougodnika, čije puteve kriju još samo prašnjavi putopisi. Imam 33 godine, vrsnik sam dakle Isusov, fali mi samo oreol. Da još mogu razgovarati sa pticama poput hazreti Sulejmana, ili s biljem poput seoskog poljara Hasiba, gotovo bih bio pomiren sa svijetom.

Vjerovatno me je besciljno tumaranje nagnalo da u šumi počnem slijediti tragove koji su se pojavili. Tragovi su bili trojice ljudi, od kojih je jedan, vidljivo po raspršenom lišću, bio invalid. Pomislio sam na Zejnila Lezića, invalida iz prošlog rata, kome su nogu odrezali četnici a partizani podarili štap. Nakon dužeg praćenja, iza ipak isuviše ljudskih tragova, naišao sam na legendarni trag junske zmije. Bio je ogroman,

skoro krater, sa spržením travom i zemljom, nagorjelim okolnim stablima. Uz zmijski trag su bile razbacane džins-jakne, majice, cipele. Ubrzo se pojavio i socijalni štap Zejnila Lezića. A odmah potom i on, sa dva svoja unuka. Ležali su vratova duboko zabodenih u sprženu zemlju zmijskog traga; do njih su, odvojene, ležale njihove glave. Tako je legendarni i ljekoviti trag bio njima posljednje utočište i ma kakva nada (za ovaj ili onaj svijet?), a četnicima pogodna jaruga da ih prekolju. Ni sam ne znam zbog čega sam počeo prekopavati po džepovima jakni, ali sam našao osobne karte Zehrudina (rođ. 1972., selo Trnova, općina Sanski Most) i Fahrudina (rođ. 1973., selo isto, općina ista) Lezića. U Zehrudinovom džepu sam našao i fotografiju Beise Ključanin, na čijoj je poleđini pisalo: *Ja te volim, Zehro!* Sjetio sam se djevojačkih fotografija moje matere Derviše, mastiljavog potpisa na poleđini, i tužno se nasmiješio toj tipično ključanskoj potrebi za patetikom. Tijela i glave sam pokrio lišćem, proučio nad njima fatihu, uzeo pregršt zemlje sa zmijskog traga, i krenuo.

Išao sam dugo, sve dok me noge same nisu donijele pred vrata sna. Vrata mi je otvorio did Ale, i uveo u neku prostoriju za koju bih se smio zakleti da sam je negdje vidio, ali koju ipak nisam poznavao. U sobi su jedan do drugog sjedili Alijaga Ključanin i Alija Islamagić.

- Jeste li vi u mome, ili ja u vašem svijetu? - upitao sam.

- Niti mi u tvome, niti ti u našem. - rekli su, udvojenim glasom.

- Moramo negdje biti, didovi. - rekao sam.

- To ti samo umišljaš. Pokvarile su te socijalističke knjige, koje svemu moraju naći misto. - rekli su.

- Pa, i vi imate, valjda, negdje neko mjesto? - rekao sam.

- Ne, - rekli su - mi mista nemamo, mi se samo pojavljujemo kada zatriba, kao opomena.

- Vidio sam dida Alu početkom 1992. - rekao sam.

- Ništa ti nisi vidio, unuče, ništa. Da si vidio ne bi sada bio ovdi di si. - rekli su. - Zaminili su vam zinice, unuče, nekad ste imali muslimanske zinice koje su razviđale dobro i zlo, a ondak su vam stavili srpske.

- Omađijali su nas. - rekao sam.

- Sami ste se omađijali. Tako vam je prijalo. Da vas uspavaju, kako bi vas lakše poklali. - rekli su.

- Tačno. Ali, i vi ste se dali omađijati. I vas je ubila dobrota. - rekao sam.

- Jeste. Ali, barem smo mislili da će naša dobrota biti zalog za vašu opreznost. - rekli su.

- Pa, dokle, ovako didovi? - upitao sam. - Vratova za klanje je sve manje i manje.

- Dok se ne pojavi jedna brojka, sa brojem 2 na početku i nekoliko nula na kraju. U toj brojci oni će se preračunati, a mi progledati.

Nisu više ništa rekli. Još su trenutak bili tu, jedan pritiskajući rukama grudi, drugi stomak, a treći grlo. Takvi su se počeli i smanjivati, do veličine igračke. I te igračke su bile svo moje naslijeđe.

Povezivanje paučinastih didova i tvrde zbilje izveo je tranzistor. Iz njega su upravo poručivali da se predam. I

tu potrebu su potkrepljivali prijetnjama da će ubiti malog Aliju Ključanina. Iza poziva su puštali plač djeteta, da li malog Alije ili nekog drugog maksuma, nije se moglo razaznati iz tranzistorskih zvukova. U svakom slučaju, odlučio sam se predati: posljednjeg Aliju Ključanina, maksuma sa kojim je trebala početi nova porodična era, vjerovatno neće ostaviti živoga, ali, nikad se ne bih pomirio sa mišlju da ga je ubila moja sloboda.

Prije predaje, odlučio sam da se napijem vode. Spuštao sam se polahko prema prvim trnavskim kućama. Odjednom je preda me iskočilo pašče: u zubima je nosilo čovječiju glavu! Prizor je bio toliko nevjerovatan, da sam u početku samo zblahnuto gledao. Potom sam potrčao za psom da mu otmem tu glavu, i zakopam. Nisam ga uhvatio.

Još sa ljudskom glavom i psom pred očima, stuštio sam se na prvi bunar. Zahvatio kantu s vodom, i žurno vukao. Kada sam grozničavo prinio kantu ustima, umjesto vode, dotaklo mi je usne nešto tvrdo. Preko ruba kante, još ne skidajući usta sa njega, pogledao sam i u kanti vidio: malešnu dječiju ručicu, već pomodrjelu i pihtijastu. Urliknuo sam.

(*Nema pravedna ni jednoga;*
nema razumna,
Nema nikoga koji traži Boga.

Svi su zastranili, podjednako se pokvarili.
Nema nikoga koji čini dobro,
nema niti jednoga.

Njihovo je grlo grob otvoren,
jezicima svojim varaju,
otrov je zmijski za njihovim usnama.

Usta su im puna kletve i gorčine.
Noge su im brze krv proliti;
ruševina i bijeda na putevima su njihovim;

puta mira ne poznaju,
nemaju straha Božijeg pred očima.)

Na ulazu u selo, ispod jedne brine, stajao je dječak, ne veći od svoje puške. Promatrao sam ga sa brine, iza jednoga grma: skočiću odozgo, i udaviti ga. Izašao sam iza grma, stao na brinu, i rekao:

- Daj mi vode, momče!

On je, prestrašen, izvadio iz torbe čuturu, i pružio mi. Sišao sam, uzeo čuturu, i pio dok je nisam iskapio.

- Sada me vodi u komandu.

Trnova je mirna. Pokatkad tišinu propara rika zavezanih goveda, žednih i gladnih, mučenih pridošlim mlijekom. Pokraj puta razbacane stvari, ostavljene u bijegu ili posljednjem trzaju. Stvari koje su nekome bile posljednje pribježište. Ispred ponekih kuća leže, zauvijek lišeni i kuće i svakoga zla, domaćini. Tu su nekad svoji na svom bili, prepoznajem, Hamdija Medić, Jasmin Kamenčić, Kemal Lezić, Mehmedalija Bijelić... Redžo Sadić, tetak Redžo, leži nasred avlije, vidljivo pogođen u bijegu, ispruženog koraka, koji, na žalost,

ne doseže onaj korak od sedam brda, zauvijek zagubljen u epskim pjesmama o Aliji Đerzelezu. A od Alije niti glasa. Jedini glas koji se čuo bio je onaj drveta koje plače, koji bi se prije mogao nazvati jednim ćefinom od plača: tuljenje drveta koje plače bilo je jednolično i ravno, poput dobro nabrušene oštrice noža.

U četničkoj komandi, smještenoj u školi, rekao sam:

- Ja sam Zilhad Ključanin, pisac.

Gotovo se niko nije ni okrenuo. Samo je jedan, u uniformi JNA i sa širitima, pozvao trojicu potčinjenih i rekao im:

- Gonite govno u grad!

Ušli smo u landrover, isti onaj kojim su odvezli maksuma Ammara Medića. Vodiči nisu obraćali na mene pažnju, bio sam im poput neke stvari koju treba prebaciti što prije do odredišta.

- Dosadno je ovdje. - rekao je jedan. - Nema se više šta uraditi. Zašto nas još drže?

- Trebamo pronaći ko ono plače svo vrijeme. - rekao je drugi.

- Tražili smo, pobogu, sve smo premetnuli, pa ništa! - rekao je treći.

- Mora nešto biti, ne može plakati sa nebesa! - rekao je drugi.

- Kod ovih Turaka je sve moguće! - rekao je prvi.

Treći se nasmijao, i dodao:

- Da, jesi li vidio, stare ti, one što smo ih povatali u onoj pećini sa ranjenim nogama? Zamisli, pucali sami sebi u noge, misleći da ćemo ih zbog toga poštedjeti!

- Nismo mi Crveni krst, pizda im materina! - reče drugi.

- Ipak je dosadno. - reče prvi. - Pa, već smo ovdje sedmi dan.

Da. Pomislim:

Sedam je nebesa.

Sedam je vrata džehennema.

Sedam je ajeta fatife.

Sedam riječi šehadeta.

Sedam je ashaba u pećini koje Kur'an spominje.

Hadžije sedam puta obilaze Ćabu, i sedam puta prelaze put između Safe i Merve.

Sedam je dana u hefti.

Sedam je planeta.

Sedam je duginih boja.

Sedam nota dijatonske ljestvice otkrivaju broj sedam kao regulatora titraja.

Sedam je dana trebalo da se uništi malo selo Trnova, mjesto sa najvećom koncentracijom muslimana po kilometru kvadratnom na svih sedam poznatih planeta.

Dok se još vode rasprave koliko je dana trebalo hrišćanskom bogu da stvori svijet.

I drvo koje plače tuli glasom jačim od svih sedam nota muzičke ljestvice, nad jednim vojničkim landroverom, u kojem odvode posljednjeg muslimana, vrsnika njihovog boga.

Tišina.

Tišina.

Tišina.

Po Bosni je razbacano mnoštvo malehnih tišina. Sela, mahale, zaseoci, pojedine gradske ulice - srušeni, pobijeni, protjerani. Tu još samo rastu, isprepleteni, korov i tišina.

U Trnovi - za koju sam nekad govorio da ima najviše muslimana po metru kvadratnom na istočnoj strani svijeta - nema nikoga. Tišina i korov. Ne govorim više ništa.

Otišavši ispred praga rodne kuće, kao da sam prognan iz epicentra svijeta, stojim u centru sela (ako već nije neprilično tražiti centar u ovoj pustolini), i ne znam kuda da pođem.

Nada koju sam gajio, kao nekad golubove, posijedjela je. Nekoć sam (ni sam ne umijem odrediti kada) mislio da ću ovdje pronaći barem glas koji će spustiti moju glavu na zemlju. Našao sam, doduše, glasove, ali oni više nisu bili sa ovoga svijeta: parčad kiše, želja, ili sjećanje. A, meni treba živ glas, satkan od harfova i ajeta.

Možda, sjetih se, stojeći na trzni, već sa puzavicama po nožnim člancima, možda mi može pomoći drvo koje plače. Zbilja, šta je s njim? Kada su me onomad odvodili u jednom vojničkom landroveru ostalo je drvo koje plače, i glas koji tuli, kao posljednji zalog.

Pošao sam prema padinama Turbeta, tamo gdje se miješaju crvena i crna zemlja. Tu je oduvijek raslo

drvo koje plače. Sa sazviježđima od po sedam listova, cvatom u obliku crvenog klipa, i granama što se granaju prema istoku. Sada, međutim, bio sam okružen drvećem čije su grane bile oblikovane samo po latiničnim slovima, i nigdje se nije mogao nazrijeti nijedan harf. Drveta koje plače nije bilo! I, to me je, u početku začudilo, tražio sam ga, prvo priliježno i djetinjasto uporno, zatim grozničavo i starački traljavo. A, grozničavost je pouzdan znak neuspjeha: nisam našao drvo koje plače. Pretpostavljam: ili su ga pronašli Srbi, i posjekli, kao posljednji muslimanski glas; ili drvo koje plače nikad ustvari i nije postojalo, zemaljskim korijenom i stablom, već samo kao jedna skupljena nesreća, od Mehmeda Fatiha do danas.

Zato: tišina
tišina
tišina.
I glas kojeg nema.

Landrover drnda, stara, razvaljena olupina, kao staro, olupljeno, bratstvo i jedinstvo.

Prolazimo sedam punktova-blizanaca (bradati u jna-uniformama, opanci i džins-jakne, djeca sa odraslim pogledima, rakijska isparenja). U grmlju, pogdjegdje, izdišu ostaci posljednjeg, šestog, trnavskog ezana. Gradski SUP me podsjeti na nekadašnje slike nacikomandi, viđene u lošim propagandističkim filmovima moga djetinjstva (zastava

koja ne pripada tlu nad kojim je zabodena, jeftino namještena namrgođena lica). U hodniku, pokraj portirnice, stavljaju me uza zid, i naređuju da se ne okrećem. Zidna tišina, i koraci koje ću tek naučiti raspoznavati po onome što donose: život ili smrt.

- Idemo, pisac!

Ulazimo u jednu od kancelarija na spratu. Za stolom sjedi Duško Radić, moj najbolji školski drug iz osnovne škole. Sjednem na stolicu ispred njegovog stola, mahinalno, kao da sjedam u školsku klupu.

- Ko ti je reko da sjedeš, pička ti materina!

Sjedi, sine Duško, evo, ovdi, mekše je, kaže majka Mevla. Kad insan sjedne, Allah mu Dragi učini milost, i poravna sa melekima.

Ustajem.

- Kako se zoveš?

Nije važno kako se zove, kaže majka Mevla, ako je prirast'o barem jednom muslimanskom srcu vlah prestaje biti vlah.

- Zilhad Ključanin.

- Kada si rođen?

- 5.3.1960. godine *...kada je u zemlju puklo treće džemre. Rodio sam se sa dlanovima ispruženim naprijed. Ali...*

- Gdje si rođen?

- Trnova, kraj Sanskog Mosta ... *selo sa najvećom koncentracijom muslimanskih duša po km² i na istočnoj i na zapadnoj strani svijeta...*

- Kako ti se zovu otac i majka?

- Otac: Adem. Majka: Derviša *...ali je nikad nisam zvao majkom, nego mamom; majka je bilo rezervirano za majku Mevlu, zapravo očevu mater, moju nenu, koju nikad nismo zvali nenom, nego majkom, tako da ja, uistinu, imam dvije majke, jednu mamu i jednu majku...*

- Stručna sprema?

- Osnovna škola u Sanskom Mostu, gimnazija u Sanskom Mostu, filozofski fakultet u Sarajevu *...ako se gleda očima očetkanim od iluzije - sve dozlaboga promašeno; ja sam, jedino, pisac, samo što nigdje nema "školske spreme" za takvo što...*

- Mi ti dali školu, a ti bi da kolješ, a?

- Kakvo klanje, moj Dule...

- Ćuti, đubre balijsko! - ustaje iza stola - I, otkud se mi to znamo?

Dvojica dječaka sjede u školskoj klupi. Osim plavih kecelja, pred svijetom ih izjednačava nevinost u djetinjim dušama, jednoj doduše muslimanskoj, drugoj pravoslavnoj. Ali, to u tim godinama, čini se, ne znači ništa. Dvojica dječaka sjede četiri godine u zajedničkoj klupi, i ne primjećuju da vrijeme već jednom od njih oblikuje troprstu šaku, simbol đavla.

Šamar. Rezak, i težak, kao udarac sjekire o mlado stablo.

Često smo se hrvali. Odbacimo torbake, pa se valjamo po travi. Hrvanje uvijek završava mojim pobjedničkim uzvikom: "Priznaj!" "Priznajem", kaže, uvijek, on. Samo je jednom rekao: "Nekad, biću ja gore".

- Marš napolje! - kaže.

Dvojica milicionera (vojnika, rezervista, obučenih seljaka) izvode me napolje. Krišom brišem krv iz nosa, kao djevojčica kad skriva prvu puštenu nevinu svoju krv.

Na izlazu mi stavljaju lisice na ruke, utrpavaju u golf, i voze kroz grad. Grad, za kojeg sam nekad vjerovao da će upoznati moje korake.

U Osnovnu školu "Vuk Karadžić" ulazimo sa stražnje strane. Kao u nekom lošem scenariju balkanskog tipa: nekadašnji najbolji učenik, odlikaš i vukovac, Z. K. sada je uznik u svojoj osnovnoj školi. Ali, ni loš scenarij ne sprječava izblijedjele i izreckane slike, davni dječiji metež, učiteljicu Dijanu koja planinskim glasom viče: "Deeeecooo!". Po hodniku se još nalaze portreti Vuka Karadžića, Njegoša, Dositeja Obradovića, brkovi i brade koji su me oduvijek plašili. U holu me dočekuju trojica, i počinju tući. Prvim udarcima (drvenim nogama od školskih stolica?) obaraju me pored portirnice.

- Ko će sunetiti srpsku nejač! - viču.

Piškimo pored školskog dvorišta, u travu. Kakva ti je to piša, kaže Duško, Fuj! Odmičem prstiće sa ćune, i gledam, prvo u svoju, pa u njegovu. Mali procvjetali cvijet, i mala smežurana glista. Ljepša je od tvoje, kažem. Fuj, kaže on, osunećen!

Kundaci su teži i bolniji od palica. Čizme su, međutim, najteže.

- Ko će silovati srpske djevojčice!

U petom razredu roditelji su se pobunili protiv nastavnika fiskulture Namika Bišćevića. Razlog je bio

što nastavnik dozvoljava da se u istoj svlačionici presvlače i dječaci i djevojčice. Pred uzrujane roditelje Namik je izveo mene i Milku, i naredio: "Skidajte se!" Kad smo se skinuli, nastavnik se okrenuo prema roditeljima i upitao: "U čemu je razlika između njih dvoje?" Niko nije znao odgovor. "Među anđelima nema razlike, drugovi i drugarice!", uzviknuo je na kraju.

Padam u nesvijest. Ponor dublji od bilo kakvog sjećanja.

Na binu se penje prvoborac Jovan Stanivuković, i već paluca svojim starim jezikom po muslimanskim selima 1941. i '42. Strijepim da ne spomene i dida Alu, Jovanovog kuma i zaštitnika, ali tih godina pripadnika muslimanske milicije. Kako se približava događajima u kojima se neizbježno sreću dva kuma, tako ja, sve više i više, klobučam u maglinama svojih jedanaest godina. Na kraju, na mome vječnom početku, Jovan spominje prezime Ključanin, *i ja padam u nesvijest, ponor dublji od socijalizma.*

Dolazeći svijesti, osjećam miris rakije u nosnicama, pomiješan sa mirisom svježe krvi. Vuku me hodnikom, praveći tako po njemu krvav trag, ne veći od dječije staze. Uvlače me u školski zahod na kraju hodnika.

- Aaaa, vidi mog Zije!

Teško pridižem glavu, i, između dvije ruke što me vuku, vidim - oca. Vidno začuđen, u svome vječnoplavom radničkom kombinezonu, bulji u mene, kao iz nekog drugog svijeta: plastični kanister pod slavinom već je prepun, i iz njega drhture mali mlazovi.

- Stari, poslali smo te po vodu, a ne na teverič. Marš napolje!

Stavljaju mi glavu pod slavinu, pa, kroz šumove vode i šumove od udaraca, čujem poznate očeve korake. Voda blagorodno šumi. *Šehidski izvor liječi sve bolesti, kaže Ćeman-efendija, samo ako su bolesti iz našeg zavičaja.* Izvlače mi glavu ispod slavine, voda i sada već svjetlija krv kaplju po patosu, vuku me, hodnikom, otvaraju vrata od fiskulturne sale, i bacaju unutra. Dahćem, udišem mrvice hladnoće po parketu, i ne ustaje mi se, tako mi se ne ustaje, *mama, tako mi se spava, i ne ide mi se u školu, moraš, sine, danas imaš fizičko, kaže ona, hajde, cviće moje.*

- Sine, sine moj... - očev šapat, i ruke koje bih prepoznao i na drugom svijetu. Odvlači me nekuda, smiče mi košulju s ramena, i po njima, po vratu, prsima, glavi, hladi me mokrom nekakvom haljinkom, koja me utapa u san. *Zečija mast i vinova loza, kaže majka, najbolji su lik protiv uboja. Nejma tog uboja kojeg oni sa svojim pandžicama neće izvući. I ja osjećam kako već te pandžice čupaju nešto bolno i okruglo iz mojih sedmogodišnjih pleća. Ali, nijedan mehlem ne more protiv onolike visine, kaže majka, nisi ti onaj džin na kanafi Senudin, pa da se vereš na onoliku hašlamu.*

Otvaram oči, kao da pučim šljivu, i vidim mnoštvo ljudi, oslonjenih leđima na zidove sale. Šute, i gledaju preda se.

Otac me drži na krilu, i ono prvi put nije orlovsko, nego hadžirodino, gnijezdo. Namirujem sve propuštene nježnosti, ne mičem se. Mada mi otiče glava, i prostor od toga postaje tijesan. Leđa bolno bride. Mišići po rukama

poskakuju poput nevidljivih krtica. Napolju se - iz pravca svlačionica i odozgo, iz kancelarija - povazdan i posvunoć čuju krici, vrištanje, jauci, pomaganja. Neki budu vraćeni, pa se, stenjući, umiruju po ćoškovima sale. Neki se ne vraćaju, ako se povratkom ipak ne bi mogla nazvati sama smrt.

Treći dan od moga dolaska u ovo zemaljsko čistilište, prozivaju me, i vode poznatim hodnikom, ispod brkova Vuka i Dositeja, ispod Njegoševe brade. Iza odškrinutih vrata svlačionicâ miriše nešto kiselkasto i teško. U holu, ponovo batinaši, i nekoliko palica (kundaka, čizama, kablova) po mojim leđima, slabinama, nogama, i rukama koje pokušavaju zaštititi glavu. Iza vrata na kojima piše *Direktor*, za dugačkim pisaćim stolom, sjedi nepoznat čovjek, i dobuje prstima po stolu. Melodija mi je poznata, ali ne mogu da se sjetim njenog imena.

- Zašto si napiso *Islamsku deklaraciju*? - pita me.

- Nisam ja autor *Islamske deklaracije*. Ja sam samo njen izdavač.

- Samo!!! - vrisne.

Dvojica se iz ćoškova stušte na mene. Obore me palicama četveronoške na patos. Pokušavam ostati u tom položaju. Nakon nekoliko udaraca, dižu me.

- Ko je autor *Islamske deklaracije*?

- Predsjednik Alija Izetbegović.

- Jebo ti predsednik mater! Čiji, bre, predsednik!?

Ona dvojica me tuku palicama po nogama. Klecam. Pokušavam da ostanem stajati. Kleknem, iznemogao.

- Klanjaj! - čujem glas više sebe.

Stavljam čelo na patos, i molim Allaha Samilosnog

da mi ne ukabuli ovaj vakat.

- Čekaj! - viče iznad mene - Prvo se pripremi za klanjanje.

Pred usne mi podmeću nekakvu flašu, iz koje zaudara vonj rakije.

- Ne pijem. - kažem.

- Ko te pita piješ li, mater ti jebem balijsku! Pij!

- Ne mogu.

- Zalijte ga, jebo vas on!

Jedan me zakoračuje preko ramena, i rukama diže glavu. Drugi gura grlić flaše u usta. I, moje ružino grlo već se pali, gori, krkljam.

- Klanjaj!

Molim Allaha dž.š. da mi ne ukabuli nijedan vakat pod nebom zamreženim ocilima. *Ali, nekoliko žrtava iz roda Mahzum nisu mogli izdržati patnju, i njihovi mučitelji su ih dovodili do takvog stanja da su na sve pristajali. Govorili su im: "Zar nisu El-Lat i El-Uzza vaši bogovi jednako kao i Allah?" Oni bi rekli da jesu. Ako bi buba propuzala kraj njih, pitali su ih: "Nije li i ova buba tvoj bog kao što je i Allah?" - a oni bi rekli da jeste, samo da izbjegnu bol koju nisu mogli izdržati. Ova nijekanja bila su na njihovim usnama ali ne i u srcu.*

- Klanjaj, i govori očenaš!

- Ne znam očenaš.

- Seti se svoje pradedovske vere, pa ćeš znati, babu ti jebem balijsku!

...vani se čula bradva i testera. Jovan je počeo

očenaš, a sinovi su priveli Alu do stola. Kada je došao do kruh naš svagdašnji daj nam danas, *Jovan je zarinuo nož u Alino grlo...*

- Oče njihov, koji nisi na nebesi...

Samo sam još to uspio čuti. Nisam bio siguran ko je to izgovorio - ja, did Ale, ili neki zajednički izmučeni višestoljetni glas. Potom sam pao u nesvijest. Šumne slapove između ovoga i onoga svijeta.

Probudiše me, ne znam poslije koliko vremena (vrijeme u zlim vremenima stoji), čudni vodeni pljusci. Jedni teški i glomazni; drugi lagahni i prozračni. Dopiru sa mosta, naslonjenog uz samu školu. U sali se čuju prigušeni uzdasi, u čijoj prestravljenosti razaznajem da se dešava nešto čudno i stravično.

- Kolju. - šapne otac. - I bacaju u Sanu.

- Zašto su pljusci toliko različiti?

- Teški su ovovremeni, lagahni iz prošloga rata.

- Da li znaš šta je sa našima? - upitam.

- Ne znam. - kaže otac. - Svi su ostali u Trnovi, pošto su mene odveli.

Pljusci, naizmjenični, cijelu noć.

Pljusci, naizmjenični, nekoliko noći.

Danju, iz sale izlaze na ispitivanje muslimani. Pred Zadnji, ili Predzadnji, sud.

Prozivaju me ponovo. Pripremam se na sljedeću porciju batina i poniženja. Ali, začudo, iz hodnika me skreću u jednu od svlačionica. Blagi i Jedini Bože! Samilosni i Svemogući, da se i Tebi nije otelo zlo sa svemoćnih Tvojih uzda? Blagi i Sveprisutni Bože: u jednom uglu komadi ljudskog tijela,

bez glave, bez jedne ruke... po zidovima tragovi rasutog mozga... nasred raskrečen čovjek, go, bez penisa, crnih provaljenih testisa... i krv, želatinasta već, polahko se lijepi za obuću.

- Peri! - čujem glas više sebe.

Tek tada primijetim kofu s vodom i metlu, što mi ih poturaju. Mahinalno, počnem polijevati vodom i mesti. Rasute, manje dijelove tijela kupim u jednu plastičnu kesu. Donose nekakve crne najlone, zamotavaju trupla i odnose. Naposljetku, sve je čisto, kao pred početak školske godine.

Istoga dana dovode me ponovo u tu svlačionicu, sa još šestericom ljudi. Zaustim da im kažem da se pomole Bogu, ali zašutim, da neisprepadani dođu pred Lice Božije. Čekam da uđu sa kamama, ili čim sve već ne. Čujem korake, istanjele doduše poput gladi, ipak korake, kako šepesaju prema izlazu. Napolju se čuje zvrndanje upaljenih motora.

- Pravac: Manjača! - uzvikuje neki glas.

Otac, dakle, odlazi na Manjaču. Da preživi, ili da umre? Zašto na Manjaču? Šta je to gore?

Nas sedmericu trpaju u minibus, i voze; preko mosta; (u prvu skrivenu jarugu?); preko gradskog trga; pored zgrade SUP-a; u - Građevinsko preduzeće "20. oktobar", u garaže. Zatvaraju željezna vrata (škripa i cijuk) za nama. Tama i beton. Nedugo, vrata se otvaraju i unutra ubacuju komade stiropora. Naše buduće ležaljke. Beton i tama. Ne zadugo. Pred podignuta željezna vrata donose omanji kazan - i, prvi put u ovih nekoliko dana (koliko, Bože, koliko?), vidim hranu. Nekoliko Srba - izvaljenih po naslaganim kvadrima, na haubama kola, oslonjenih o automatske puške -

promatraju preostalih sedam muslimana kako jedu. Splačine od vode i nekoliko rezanaca kupusa. Pola kruha na nas sedmericu. El-hamdu lillahi!

Sami smo u betonskim garažama Građevinskog preduzeća čije ime nosi datum oslobađanja Beograda od fašizma. Nalazimo se u prvoj garaži. U prvom četverougaonom betonu. Odozdo beton, sa strana beton, odozgo beton. Na prozor su navučeni sa spoljnje strane elementi od betona za pločnike. Samo je na jednom (desnom) kraju ostala traka nepokrivenog i nezačepljenog prostora. Kroz nju ulazi ono malo svjetlosti, dovoljne da ne zgasne oko. Na taj otvor prislanjamo usne, i srčemo, jedan po jedan, mrvice spoljašnjeg zraka.

Sutradan (kojega samo još Bog može smjestiti u tačno određen dan), popunjavaju preostale garaže uhvaćenim ljudima. Pridošlicama pune i našu garažu. Zbijaju, do uvlačenja jednoga drugome pod pazuho. U prostor 5x4 m utrpavaju 50-tak ljudi. Sunčeva džemra i džemra tijela. Onesviješćene prinosimo tračici zraka na prozoru, da srknu par slobodnih mrvica. Lahkovjerni udaraju pesnicama o vrata, traže zraka od novih Ilija Gromovnika. Vrata se učas otvaraju, unutra upada nekoliko vojnika, sa gvozdenim šipkama u rukama, i udaraju koga dohvati njihova pandža. Stenjanje, vriska i jauci - zvuci u kojima će mi nabubriti uši, kao kruške u turšiji. Nakon maltretiranja, vrata se, začudo, ne zatvaraju. Donose nekoliko kanti vode, guraju ih nogama unutra, pa zatvaraju vrata. To će biti znak. Tada ću prvi put oboliti od *virusa opstanka*. Od tada će se znati: ko dobije posljednji batine, prvi će dobiti vodu. A ja ću početi pratiti tu sinusoidu

posrnuća koja oštro ocrtava šta sve čovjek može učiniti da bi sačuvao život. I vidjet ću kakva se bijeda i jad podrazumijevaju pod životom.

Ali, sada nije vrijeme za bilo kakav "mozgovni rad" - zapravo, tada mi je samo sinula iskrica ljudske opstojnosti, za drugo je potreban barem komadić mira - vrijeme je da nastupi noć, da se upale reflektori u krugu GIP "20. oktobar", da se otvore vrata svih garaža, i iz jedne sveske u rukama gradskog mesara Vukašina Davidovića krene prozivka. Handanović: sin i otac. Karabeg: braća. Talić: amidža i amidžić. Majdankić i Alagić: kumovi. Mesar Davidović, meštar ovog ceremonijala, sve je pedantno priredio, kao da sortira meso. Pružio je mesarski nož Handanoviću-sinu, i rekao:

- Sjeci! - pokazujući na sparušeni visuljak među nogama njegovog, već raspremljenog, oca.

- Pa, kako ću... babi... - promucao je Handanović-sin, i to će biti prva i jedina dilema, mada mucava, cjelokupnog nacionalnog posrnuća 1992. godine.

- Dobro. Može i tako. Sjecite njemu. - mesar se okreće svojim pomoćnicima pod kokardom.

- Mogu! - jeknu Handanović-sin. Uze mesarski nož, priđe ocu, i obavi "ono na čemu počiva možda cjelokupna Frojdova teorija o oceubistvu".

Handanović-otac je harlaukao, i vjerovatno bi njegova bol bio najviša tačka ovoga užasa da mesar ne reče:

- Jedi!

Handanović-sin pojede penis Handanović-oca.

Zanijemili od užasa, gledali smo kroz taj veliki ekran

od garažnih vrata, i pred nama, pod jakim mlazevima raflektora, smjenjivali su se prizori kojima je kastracija oca bila samo uvertira, ali toliko jaka da smo sljedeće užase gledali prigušeno, kao na filmskom platnu, ili kao gola fakta:

>Braća Karabeg sijeku jedan drugome jedno po jedno uho.

>Amidža Talić guli svome amidžiću kožu sa tabana, dodaju mu kandžiju, i on ga tjera da, takav, trči po građevinskom krugu.

>Kum Alagić čekićem i dlijetom buši glavu svome kumu Majdankiću, dok ga drže, razapetog i gotovo svetog, četverica četnika.

Iz pete garaže izvode, na kraju, sve ljude, naređuju im da se uhvate za ruke i zaigraju *Kozaračko kolo*. Kako je kolo, izgleda, bilo isuviše nijemo (a tišina je, uvijek, prijeteća za uši napunjene kricima), naređuju da se uz igru pjevaju četničke pjesme:

Od Topole pa do Ravne Gore
Svud su straže đenerala Draže!

To kolo, četničke pjesme, povremeno srpsko ojkanje i muslimansko jaukanje, naposljetku su postali začuđujuće jednolični i - uspavljujući. Zaspao sam! *Kozaračko kolo se razvija na gradskom trgu. Prvo su u njemu momci i djevojke u raznonarodnim odorama, vidljivo folklorna skupina; potom se u kolo, spontano, poput spontanog puta u komunizam, hvataju žene i muškarci sa kojih je socijalizam skinuo svaki znak nacionalne pripadnosti,*

ostavljajući na njima samo šopove i punđe. Iz ogromnih zvučnika raspoređenih po trgu u vidu zvijezde petokrake trešti da se sve to "širi, širi, lolo, kozaračko kolo, širi veće, bolje se okreće". I, doista, kolo se sve više širi, i sve se brže vrti... Ja hodim po crvenoj stazi, u bijeloj osmogodišnjoj košuljici i plavoj kapici, tralalala, u ruci čvrsto držim štafetu. Na hotelskoj terasi, pod velikim suncobranom i u sunčanim naočarama, stoji drug Tito, smiješi se osmijehom koji natkriljuje i mene i kolo što se sve više širi, - čeka da mu uručim štafetu. Ja dugo uzlazim uz stepenice, dovoljno dugo da se uđe u historiju. Prilazim, napokon, Titi, predajem mu štafetu, i - ona, nenadano, zvekne o njegov historijski prsten. U djeliću manjem od svakog vremena, shvatam da je to užasan prekršaj, i nesvjesno uvlačim crvenu mahramu na vratu u bijela ramenca. Odozgo me udari po glavi nešto teško i kljasto, poput štafetne figure, i glas, predsjednički strašan: "Ustašo! Ustašo! Ustašo!"

- Ustašo!

I palica, sasvim obična policijska palica, udara me po glavi.

- Ustaj! Na ispitivanje! - kaže mi, još nerasanjenom, glas koji ni po čemu ne bi mogao pripadati snu.

A "ispitivanje" se sastoji od prostih pitanja i još prostijih odgovora: razapinju me kao onoga kojeg u islamu nisu razapeli, za konopce koji vise sa grede upravne zgrade građevinskog preduzeća, trgaju s leđa košulju, i tuku: palicama, drvenim nožicama od stolica, držalima od motika, kablovima. Ti kablovi su teški, tako da ih moraju dvojica

nositi na leđima, zamahuju njima po trojica, *deda, baka i unuk čupaju repu*, pa udaraju - onuda dokle dosegne kabal. Dan je teži od bilo kakvog žičanog kabla, sunce jače od trepavica, *juni je mjesec u svijetu, i patnja Bošnjaka vri.* Do nesvjestice.

Noći su, pak, kišne, i prohladne. U jednu takvu noć ulazi naredba da moramo do jutra prestajati u garaži. Između logoraša se, nasumice, odabiru dvojica stražara, koji će pratiti izvršenje naređenog. Zatvaraju se željezna vrata. Svi stojimo, praćeni obnevidjelim stražarskim očima. Možda bi neko i sjeo (stražarske oči su hem ispunjene tamom, hem, ipak, istovjerne), da nije onog nevidljivog prijetećeg oka, svevidećeg i sveprisutnog. Da li i ono trepne kad prvo tijelo tresne od iznemoglosti na beton - ne zna se, ali mi se malko trgnemo. Sljedeća tijela padaju poput krušaka ječmenki, posvunoć, tup!, tup!, *ležao sam pod dudom, na samom rubu gdje padaju junske kapi, volio sam tako ležati pod dudom, promatrati male oblačiće, koje samo ja vidim, i možda pokoji zadocnjeli mrav, a uskoro će odozgo početi padati i dudovi, tup!, tup!*

Tup! Tup! Tup!

- Ima li koga? Da nije tu zelenkapica!

Pa hihot, planinski i dalek. Dan je. Četnici ulaze da nam požele loš dan. Prvo udare nekoliko batina našim svunošnjim stražarima, pa pitaju ko nije stajao. Ljudi se sami javljaju, onesviješćeni ne mogu ni to. Prekršioce svetog zakona stajanja odvode napolje i tuku.

Negdje u podne toga dana u krug građevinskog preduzeća ulazi mnošto žena u crnim odorama. Ponedjeljak

je, dakle, pijačni dan, pa su pokupili sa pijace ovo jato crnih vrana.

- Ovo su majke palih srpskih junaka! - dere se jedan sa traktorske prikolice. - Doveli smo ih da vide zlotvore koji su pobili njihovu djecu!

Garaže su otvorene. Žene u crnini prolaze pored nas, psuju nam balijsku i tursku majku, pljuju, zalijeću se siktavo u gomilu, čupaju nam kose, grebu po rukama, udaraju svojim svehlim koščurinama, traže da nas pobiju. Dugo odzvanjaju suhe ruke po ispucalim leđima, prsima, licima...

Mimohod crnih majki nagnao me da među sunarodnicima počnem tražiti suučesnike u pobuni. Ni sâm, zapravo, nisam znao šta bi to značilo, ali počeo sam, poizdalje pa izravno, o tome razgovarati. Morao sam prvo pronaći bližnje, ali kako nikoga od Trnavaca nije bilo, okrenuo sam se poznanicima, bivšim školskim drugovima, i funkcionerima moje nacionalne stranke. I, već na samom početku me dočekalo nešto što nisam ni u snu pretpostavljao da je tu, nešto protiv čega sam bio nemoćan. Dočekao me - optimizam! Jedni su smatrali da je ovo samo privremeno i da je u pitanju neka greška, malne da će nam, na kraju, sâm srpski vožd doći na poklonjenje i izvinjenje. Drugi su pominjali kraj *civiliziranog dvadesetog stoljeća* i oči međunarodne zajednice koja neće dozvoliti da *unište čitav jedan narod*. Treći su vjerovali u oslobodilačku snagu nekakve naše vojske, koju nikad niko nije vidio, a koja je, evo, ako ne danas onda sutra, tu, na prilazima gradu. A jedan luđak je, sasvim ozbiljno, ustajao svakog jutra prepun nade, i čudio se otkud još srpska zastava na jarbolu. Kada sam ga upitao ko bi trebao

skinuti zastavu, tako me je čudno pogledao.

Srbi su, naprotiv, bili puni obrnutog optimizma, posve konkretnog. Neko je sa jednog od ispitivanja donio vijest da su planirali u Sanskom Mostu ostaviti u životu 5% muslimanskog stanovništva. Pa smo se, barem strepnjom i željom, trudili da ostanemo u tih 5 %. Čak i one večeri kada su se, kao po komandi, digla vrata, i u svaku garažu se sručio po jedan rafal iz automatske puške. Samo po jedan. Pa ko preživi. Ranjeni su jaukali do jutra, mrtvi ispuštali svoje dušice u mrak kao leptirice, ostali iščekivali da vide kakva će biti sljedeća ruka sudbine: nježna ili krvava. Pripadao sam posljednjoj grupi, i sâm sebe uhvatio u neizmjernoj radosti da sam živ. Nisam se toga postidio.

Sljedeći vid *konkretnog srpskog optimizma* ogledao se u odvođenju ljudi na masovna kopanja vlastitih mezara. To smo saznali zbog jednostavne računice da posljednji "grobar samog sebe" mora preživjeti, jer ga, naprosto, nema ko pokopati. Taj je uvijek vraćan među nas, što zahvaljujući nesavršenom nizu pokapanja, a, vjerovatno, i nakani dželata da povratnik iz mrtvih ispriča živima što ih čeka. Tako su povratnici pričali o nevjerovatnom broju mezara po padinama brda oko grada, mezara bez ikakvog obilježja ili znaka, o čijem porijeklu će jednom svjedočiti samo vrijeme.

A, uživanje u produžavanju optimizma sastojalo se u odvođenju većih grupa na Manjaču, i privođenju novih. Mi smo se halalvljivali i sa onima što odlaze i sa onima što dolaze. Za svaki slučaj, slučaj koji je već postao pravilo.

Iz jednoga od tih somnabulnih dana izvlače nas sedmericu znanaca iz O. Š. "Vuk Karadžić" i odvode u ćelije

SUP-a. Ćelija br. 2. Željezna vrata, polutama, radijator presvučen limom *(radi vaše sigurnosti, kaže krezubi vratar)*, dvije ležaljke od dasaka odignute petnaestak centimetara od zemlje, prozor sa trostrukom zaštitom: limom, gvozdenim rešetkama i staklom. Lim na prozoru ima 420 rupica, pa raspoređujemo na svakoga od nas po 60 rupica na koje "imamo pravo disati". Zidar Osman iz naše grupe zaključuje da su rupice promjera 6, i taj podatak nam odjednom nešto puno znači, mada ni sami ne znamo zašto.

U početku mislimo da smo jedini u supovskim ćelijama. Istu noć nas razuvjerava nagal upad u ćeliju br. 3, užurbani koraci i udarci. Očekujemo već poznate jauke i krike, ali, gle, ne čuje se ništa. Samo tišina, presijecana bubotcima koji odjekuju zatvorskim podrumom. Onda se desilo nešto za što smo u početku mislili da izlazi iz našega pomućenog uma. Čulo se - Allahu ekber! Prvo kao eho, tiho i prigušeno. Potom, drugi put: Allahu ekber! Jače, i razgovjetnije. I, kako su se pojačavali udarci sve se jače čulo: Allahu ekber! Allahu ekber! Allahu ekber! Batinaši su bijesno nastojali utišati taj glas psovkama i udarcima, ali ih je on uvijek nadvisivao. Kada se čitav podrum napunio sa jednim nadčovječanskim "Ešhedu en la ilahe ille-llah!", sve se naglo utišalo. Kao da su batinaši bili zatečeni nestankom tog glasa, nisu se više čuli ni udarci. Ubrzo su izašli iz ćelije.

- Jes' viđo kol'ko viče, jebo majku svoju 'odžinsku! - prozborio je jedan iz tame pokraj naše ćelije.

Tada samo znali da se u ćeliji br. 3. nalazi imam. Sutradan smo saznali da je to imam Emir iz sela Vrhpolje, čovjek koji je, možda jedini u tom dijelu islamskog svijeta,

pokušao organizirati oružanu odbranu. Zbog toga je stravično mučen. Kraj naše ćelije su danonoćno prolazili najuvježbaniji dželati, odlazeći da muče imama Emira. A nerijetki su bili i svakojaki uličari, dangube i besposličari, koji su išli mučiti imama kao da idu u kafić na flipere ili bilijar. Kad bi se god čulo s početka podruma: "Đe je 'odža?", znali smo šta slijedi. Udarci i vika. Ali, uvijek, i - "Ešhedu en la ilahe ille-llah!" *Hajde, djeco, kaže Ćeman-efendija, ponavljajte za mnom: Ešhedu en la ilahe ille-llah, ve ešhedu enne Muhammeden abduhu ve resuluhu!, pa mi ponavljamo; Sada, djeco, sami, kaže Ćeman-efendija - Ešhedu en la ilahe ille-llah, ve ešhedu enne Muhammeden abduhu ve resuluhu; Tako, tako, kaže Ćeman-efendija, to vam je, djeco, Kelimei-šehadet, to vam je temelj svakog muslimana, i, ko ne zna proučiti Kelimei-šehadet ne more biti musliman.*

Nas sedmerica iz ćelije br. 2. nismo više tučeni svakodnevno. Sada su nas tukli samo subotom popodne. Da i to nije slučajno, i da u *ovom ludilu ima sistema*, bilo je očito. Naime, četnici su dozvolili, iz samo njima znanog altruizma, da nas posjećuju ostaci naših familija. Subotom ujutro pojavljivale su se te tužne grupice, patrljci stvarnog života, donosile ponešto hrane, izgubljene i podbuhle oči, skrivane uzdahe i očaj. Izvodili bi nas u zatvorsko dvorište, raspoređivali po jednog stražara pokraj svakog porodičnog ostatka, i slušali paramparčad naših tragedija. Pokraj mene nisu postavljali nikog, jer mi niko nije ni dolazio. Mada sam znao da u Trnovi nema više nikog ko može spariti dvije domaćinske noge, ipak sam svake subote iščekivao da se neko pojavi.

Svejedno, i mene su tukli poslijepodne skupa s ostalima, da nam potamni svaki djelić svjetlosti ili dobrote prikupljen tog subotnjeg jutra.

Iznimke od subotnjih seansi počele su se dešavati odmah nakon odvođenja imama Emira. Iste večeri izvode nas u hodnik na novu predstavu: prolazimo kroz tamni hodnik, iz mraka po nama padaju batine i psovke, a na kraju hodnika, osvijetljena do blještavog kiča, visi zastava sa četiri *C*, koju zahtijevaju da ljubimo. Scena ima tri ponavljanja, potom *cut*, u kojem nas obavještavaju da nismo srčani prema srpskoj zastavi, pale svjetlo u hodniku, a onda nam daju bejzbol-palice da sami sebe pokažnjavamo. Tučemo naizmjenično jedan drugog, sve dok ne utrče jedan žgoljavko, od mene otima palicu i, vrišteći, *to su srpski udarci, ovako!,* udara po ostalima. Vraća mi palicu, i kaže:

- 'Ajde jedan srpski udarac, na meni!

Stojim sa palicom u rukama, *Tale Ličaninu vuče svoga buzdohana,* gledam ga u vehto-žućkaste oči, isprane stoljetnim lažima, *rascopat ću mu glavu, oh, kako žudim da mu rasparčam glavu,* podižem palicu, - - - - - stavljam mu je u ruke, i kažem:

- Neka, to je tvoj posao!

Skočili su iz svih poznatih uglova svijeta, i sve se pretvorilo u jednu ogromnu kuglu prepunu svjetlosti i patnje, u kojoj nije bilo ništa osim vihoreće srpske zastave, a i ona se užurbano udaljavala. *Na džamiji ne more biti nijedna zastava osim zelene, kaže Feriz Fehkin, ova sa četiri **C** je tako ružna, i treba je skinuti. Je li tako, efendija? Okreće se prema čovjeku u džubetu i pod ahmedijom,*

kojem se još ne vidi lice. Najvažniji je alem, moj Ferizaga, kaže glas što silazi sa usana imama Emira, usana koje se ne vide, Najvažniji je alem. Čak i nije toliko važno što su nas, evo, ukopali bez ikakvog biljega, najvažniji je alem. Znam gdje se nalazi alem sa trnavske džamije, kaže Feriz Fehkin, sakrio sam ga u... Dolazim svijesti. Ali, i dalje se čuje, gotovo tuli, to *uuuuuu!* "Uuuuu!" - dolazi iz ugla ćelije, vidim zidara Osmana, puše i tuli u svoju spržnu ruku, plikovi i crvenilo, ukočeni prsti, bez noktiju. Stavljali mu ruku, saznajem, prvo pod mlazeve ključale vode, potom štipali usijanim mašicama.

Osmanova ruka nije se ni ohladila (po tome pamtim taj čas), a naređuju nam da se spremimo i izađemo. Pred SUP-om, okrenut stražnjim dijelom prema ulazu, brekće autobus "Sanatransa". Ulazimo na zadnja vrata, i, sedmerica, šćućurimo se pozadi. Naprijed sjeda desetak Srba u maskirnim odijelima. Autobus prolazi kroz grad, *grad koji nikad više neće dočekati moje korake*, ide prema periferiji, zaustavlja se pred fabrikom "Krinks", i otvara vrata. Unutra ulazi mnoštvo ljudi, tako sličnih nama, bez riječi se zguravaju po sjedištima i po podu. Autobus kreće, nagađamo kuda, šapćemo jedni drugima svoja nesigurna nagađanja. "Vode nas na razmjenu", kaže neko, "u Jajcu su naši zarobili mnogo njihovih". U Tomini, autobus staje, jedan od šarenaca kaže:

- Ja ovdje, gospodo balije, izlazim! Ali, da biste me upamtili, evo, jedan mali poklon - za sve vas!

Brzo vadi dugačku kamu iza pasa, prvome do sebe jednim potezom odsijeca glavu, zatim odsječenu glavu podiže

uvis, "Gledajte je!", viče, "Gledajte!", pa je baca kroz otvorena vrata. Izlazi. Za njim vojnici strovale napolje tijelo. *U filmu L. Zafranovića "Okupacija u 26 slika" ima jedan kombi u kojem ustaše odsijecaju srpske glave. U mnogim drugim socijalističkim filmovima, inače, ima mnogo Srba i mnogo Hrvata koji jedni drugima odsijecaju glave. Ali, nema nijednog filma u kojem se odsijeca bošnjačka glava, mada ih je toliko odsječenih, i još se uvijek kotrljaju, od Drugoga svjetskoga rata do danas, neprestano se kotrljaju, kotrljaju.*

Iza autobusa kotrlja se planinsko kamenje. Skrenuli smo s glavnoga puta, vozimo se nepoznatim šumskim puteljcima. Vjerovatno će nas pobiti, bez pitanja i odgovora. *Da li da te pospem lišćem?*

Na jednom zavijutku autobus usporava. Pred nama se ukaza prizor kojeg smo davno ostavili u sjećanju na krimi-filmove iz djetinjstva. Kamenolom. Logoraši, u prugastim, pravim pravcatim logoraškim, odijelima. Obrijanih glava, potamnjelih lica od julskog sunca. Lelujaju po kamenjaru poput jare. Mnogi iz autobusa šapatom prepoznaju rođake, prijatelje ili poznanike. Autobus i dalje drnda. Planinsko kamenje se kotrlja.

Na visoravni, zvuk motora bježi u daljinu, pa se tamo rasprskava. Manjača. Planinska visoravan, *idealna za stočarstvo*. Nekad su se tu nalazile štale za stoku. Danas su, također, štale, ali za Bošnjake. Logor Manjača. ЛОГОР РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА. Logor se sastoji od dvije žice. U obje se nalaze po 3 barake. Žice su odvojene minskim poljima. Oko te dvije žice nalazi se velika žica. Iza velike

žice, također, minska polja. I stražarska gnijezda. 4 stražarska gnijezda. S njih, i s jednoga tornja, noću (vidim iste večeri) logor se obasjava reflektorima.

Autobus se zaustavlja pred ulazom u logor, namiješta se stražnjim dijelom prema ulazu. Kroz prozor vidim nekoliko ljudi u civilnim odijelima, ali koji, vidljivo, nisu Srbi: ošišanih, pocrnjelih lobanja, mršavi kao trstike iz djetinjstva. I, možda mi se učinilo, Bože, vidim među tim ljudima - oca!

Otvaraju se autobusna vrata, unutra ulazi milicioner, i kaže:

- Ovde vr'jedi pravilo: glava dole, ruke na leđa! Marš napolje!

Ruke na leđa, glava dolje, izlazim, ali ispod oka, krišom, pokušavam da pritvrdim oca u onoj grupi ljudi. Naređuju nam da se okrenemo od ulaza, i čučnemo na livadu. Iza leđa čujemo glas:

- Logoraši! To jest, bivši logoraši! Evo, došo je dan da vas pušćamo! Naša država Republika Srpska je, kao što vidite, 'umana! Vi ste 'odže, i mi nemamo ništa protiv 'odža! I mi vjerujemo u boga! Ali, brate, imamo protiv vundamentalista! Oni su i doveli do svega ovoga! Eto, pamtite da smo ovo učinili, pa, ako bude trebalo, ako nekad bude nekakvog suda, vi se ovoga sjetite! A, ja se prezivam Meakić, upamtite: Željko Meakić, i neka vam od mene bude srećno!... Ima l ko šta pitati?

- Imam ja. - čujem slabašan glas, koji je nekad, vjerovatno, pripadao mome ocu.

- Izvoli, starino!

- U pridošlim logorašima sam vidio svoga sina. Mogu

li se oprostiti s njim?

- Možeš, evendija. Bujrum!

Čuju se slabašni koraci, koji nipočemu ne pripadaju mome ocu.

- Ne vidim ga. - šapne glas.

- Neka se javi sin! Sin! Sin! Sin! - viču.

Ne javljam se. Ne znam zašto se ne javljam. Možda što mi je nevjerovatno da sam još uvijek nečiji sin, i da još uvijek ima negdje nečiji otac.

- Sine. - čujem više glave. - Sine, Zijo. Pa me takne po ramenima. Okrenem se. Otac. Ipak, otac. Mršav, poput previda, ali - otac.

- Merhaba, oče. - kažem.

- Merhaba, sine. - kaže on.

Položimo jedan drugom glavu uz glavu. Iz njegovih očiju, vidljivo, krenula bi suza, da u njima uopće ima više suza.

- Allahimanet, sine.

- Allahimanet, oče.

Uvode nas u logor. Otac, kao lažni imam, odlazi iz logora autobusom koji je dovezao njegovog sina u logor. Nemam vremena razmišljati o tim paralelama, jer slijedi "upis": prolazimo kroz kordon batinaša, udaraju, udaraju, udaraju, valja što prije proći - količina dobijenih batina je obrnuto proporcionalna brzini pređenog puta.

Smještaju nas u baraku br. 5, nekadašnju štalu za svinje. Najstrožiju baraku, kažu. Jer, ostale štale su također kategorizirane. Tevećelije u štalu za volove i krave. Mangupi i seoski đilkoši u štalu za ovce. Manje značajni politički

logoraši u konjsku štalu. Provincijski intelektualci u štalu za koze. A najveće kukavice u zečiju.

Baraka br. 5. veličine je 15x15 m, i u njoj se nalazi 700 ljudi. Zgužvane, lelujave prilike. Prave nama pridošlicama mjesta. Podmeću slamu na goli beton, pokrivaju je kakvim haljinčetom.

U podne, vode nas na ručak. Jedan kruh na 40 zatvorenika. 20 litara vode na jednu baraku. Rijetka supa. "Kroz krišku kruha sa Manjače se može vidjeti Banja Luka" - već se govorilo u logoru. Po hranu se ide više zbog prijetnji i naredbi, nego zbog njene koristi: više izgubiš snage dok dođeš do hrane, nego što dobiješ s njom. Lelujave kolone pognutih glava vraćaju se u barake.

Mučenja nismo bili pošteđeni ni na Manjači. No, kako je lepeza četničkih načina mučenja u cijeloj Bosni ista, vidljivo precizno davno pripremljena, nužno je navesti samo ona koja već nismo iskusili u rodnom gradu:

✠ Logorašima uguravaju u usta po šaku soli, i ne daju vodu. Dani su julski, sunce teško poput palice. Usta, prvo, liče na oznojene konjske sapi, potom na suhi potok od krečnjaka. Mrtvi se odlažu na uščavjele tjelesne gomile, trpaju utovarivačima na kamione, i odvoze. Preživjeli ih prate s pogledima za koje se ne bi reklo da nisu ispunjeni čežnjom. Treba, možda, samo dodati da su četverica ljudi jednom još bili živi, ali nisu odvojeni od leševa.

✠ Poseban ritual je skakanje sa prečaga za koje se nekad vezivala stoka na stomake logoraša. Mi legnemo ispod, razdrljenih košulja, oni, vrišteći i smijući se, skaču odozgo na nas. Krckaju rebra i kosti, pucaju poput stiropora.

✠ U isti ritual, valjda, spada i skakanje u rupe za stajski gnoj: rupa se naslaže jednim slojem logoraša, pa skaču u nju, do posljednjeg krika; potom se slaže drugi sloj... dok se rupa ne napuni zgnječenim tijelima.

✠ Nasred logorskog kruga počesto prikopčavaju logoraše na struju.

✠ Natjeravaju nas da pijemo izgorjelo motorno ulje.

✠ Provjeravaju svakodnevno ko još ima u ustima zlatne zube, pa vade, običnim klij eštima, ili šrafcigerom.

✠ *Alu Ključanina razapinju na splav, i, razapetog, puštaju niz Sanu.*

✠ Omera Filipovića, predsjednika Muslimanske bošnjačke organizacije iz Ključa, svakoga dana tuku sa tačno određenim brojem batina, povećavajući, iz dana u dan, po nekoliko udaraca. Tako se moglo prostim očima vidjeti kako se smanjuje čovjek od 190 cm, i pretvara u mejita.

✠ Poslije poznate, već viđene scene svuda po Bosni, u kojoj se logoraši tuku između sebe, ovdje, na Manjači, unosi se izvjesna inovacija: preživjeli logoraši se natjeravaju da igraju dječiju igricu *NE LJUTI SE ČOVJEČE.*

Iza tih događanja, sada već činjenica, dešavaju se male mudžize, koje barem nekima govore da ih Bog nije napustio. Zidar Osman svojim bagavim rukama, bez ikakvog alata, djelje male figurice od drveta: lutkice sa likom logoraške djece, pse i mačke koje smo voljeli u djetinjstvu, prozračne ljude koji pod pazuhom nose svoje glave... Neki momak Halid slučajno otkriva svoje božanske ruke: prišao je da podigne izmrcvaljenog komšiju, i gdje ga je god prihvatio, krv je prestala teći. Danima je oživljavao one sa već

jednom nogom na ahiretu. Dok jedan gorostasni starac u njemu nije prepoznao šejtana, i noću ga zadavio, da ne kvari Božija djela i nakane... Ja sam svakoga jutra ustajao rano, pogledao na srpsku zastavu na jarbolu, i čudio se odakle ona još uvijek tu.

Pred dolazak nekakvog Mađunarodnog crvenog križa (koji, kažu, ne dozvoljava tuču i ubijanja - što je nemoguće!), prozivaju 520 logoraša. I mene među njima. Ulazimo u autobuse. Krećemo. Ne znamo, naravno, kuda. Noć je. U Banjoj Luci, u autobus ulaze trojica u crnim kombinezonima, i polahko, uz meze i rakiju postavljene kraj vozača, tuku jednoga po jednoga. *Putovanje nakraj noći*. Iz mraka, od autobusnih farova, samo ponekad bljesne putokaz - za Beograd.

Za Beograd,
Za Beograd.
Šta se ovo s nama zbiva?
Šta se ovo s nama zbiva?
Oj! Oj! Oj! Oj!
Nesretan sam od malehna,
Od sve muke pjesme pjevam.
Da l' sve ovo samo snivam?
Da l' sve ovo samo snivam?
Oj! Oj! Oj! Oj!

Bosanska Gradiška. Srbac. Autobus staje na svakom punktu. Unutra ulaze golobradi mladići, starci, traže pare, skidaju sa nas posljednje krpe. Brčko. Ulaze i pijani vojnici tek pristigli s položaja, odvode nasumice u tamnu

osvetničku noć, u kojoj će jedino svjetlo biti nož ili metak. Bijeljina. Jutro. Dakle, idemo u Srbiju.

Ali, na raskrsnici koja je jednim krakom jasno pokazivala Beograd, autobus skreće suprotno. Dugo se vozimo ravnicom, nekim dugim ušorenim selom, i zaustavljamo se tek pred kapijom više koje, na drvenoj tabli, piše ЛОГОР БАТКОВИЋ.

Istoga smo dana uvidjeli da je ovo logor posebnog tipa. Tuku, ali tučnjava ovdje nije toliko česta i sistematična, više je u službi da se ipak ne zaboravi položaj logoraša. Logor Batković je radni logor, logoraši se odvode na poljske radove, "državnih" ili "privatnih" dobara. Mi smo ovdje, ustvari, *robovi na raspolaganju*, po koje dolaze srpski zemljoradnici ili zanatlije, i vode ih da im rade, na polju, u radionicama, oko kuće i stoke.

Na jednom takvom imanju vidio sam i - Tarzana! Nusreta Travljanina zvanog Tarzan, iz moje Trnove. Zovnuo sam ga:

- Tarzane!

On se lecnuo, okrenuo, dugo me gledao, i rekao:

- Nisam ja Tarzan. Ja sam Roki!

I otišao je. Poslije sam ga viđao još nekoliko puta, za njim su jurcala seoska djeca i vikala: "Roki! Roki!"

A jednoga dana mi je u logorskom krugu prišao čovjek, isuviše poznat i blizak, ali nikako nisam mogao utvrditi ko je. Rekao mi je:

- Ja tebe poznajem.

- I ja poznajem tebe, ali ne znam odakle. - rekao sam.

- Ja tebe poznajem već jedan i po vijek. - rekao je.

Mislio sam da imam posla sa još jednim luđakom, pa sam pošao mimo njega.

- Ja sam Islamagić. Alija Islamagić. - dodao je za mnom. - Iz Plamenica, kod Ključa.

Stao sam. Gledao ga. I da ne bih do kraja doveo misao *(poludio sam, Dragi Bože, poludio sam Ti!)*, produžio sam.

Sutradan se digla cijela hampa u logoru. Jedan logoraš je pobjegao.

- Ko je to pobjegao? - pitao sam prvoga do sebe.

- Neka budala iz Ključa. - rekao je, nezainteresirano, ovaj.

- Da ne znaš kako se zove?

- Neki Islamagić, kažu.

- A, kako mu je ime?

- Alija! - dreknu glas iza mene. - Alija, jebo ti on mater vundamentalističku!

Udari me željeznom šipkom po glavi. Prije pada u *bijelu, bijelu,* nesvijest, uspio sam vidjeti jedne oči iz kojih su frcala ocila, i više njih lobanju s prekrižene dvije kosti; koja se sve više širila. *Želio sam vidjeti nebo, okrenuo sam se na leđa, i vidio ta lica prepuna krstova. Sklonite te krstove, prokleti bili, rekao sam, ja sam Alija beg Islamagić.*

- Đe je Alija Islamagić? - stajali su više mene, u kancelariji upravnika logora.

Gledao sam ih, i šutio.

Počeli su me tući. Cokulama. Kundacima.

- Ti si posljednji s kim je razgovaro. Govori!

Šutio sam.

Udarali su me ponovo.

- To je jedini slučaj iz svih srpskih logora da je neko pobjego! Govori, mamicu ti balijsku!

Šutio sam.

Cokule i kundaci. Udaraju mi glavom o zid. Pa se zadihani odmaraju. Nešto razgovaraju. Ali, ja ih više ništa ne razumijem. Čujem razgovor. Ne razumijem riječi. Mi više ne govorimo istim jezikom! Srbi i ja, napokon, govorimo dvoma različitim jezicima. Ne razumijem više nijednoga. I, kada bi mi se bilo koji prikazao u liku meleka Džebraila, ne bih na njemu vidio ništa od Boga poslato: vidio bih samo debele naslage krvi. Dižu me i vode u klozet, da se umijem. Pljuskam se vodom po licu, i u jednom takvom pljusku, kroz vodu što se cijedi, i krv, vidim u ogledalu, na trenutak, lice onoga s kim sam jučer razgovarao. Pa, da, Alija Islamagić. Da!

Ispitivali su me još nekoliko dana, i, nakon moje šutnje, pustili me na miru, zaključivši da sam - gluhonijem. Takvog, gluhonijemog, vodili su me kao predvodnika za živi štit, na prve borbene linije. To mi je, apsurdno ili ne, dobro došlo. Odlučio sam, naime, da se ubijem, ali da ne povrijedim Boga. *Tvoja oba nijeta su, vidim, čvrsta, rekao je Ćeman-efendija, Kad nijet dat Bogu pretegne nijet dat smrti - bit ćeš mrtav.* Bio sam neustrašiv. Vukao sam cijeli živi štit, nas nekoliko povezanih žicom, pravo na položaje bosanske vojske. Meci su fijukali, *tvrdokrile bube kojima nikad nisam saznao ime udaraju bezglavo o vanjsku*

kućnu sijalicu, granate harlaukale okolo, *to su bajramske prangije, sine, ustaj, Bajram je!,* ali ja sam se bez ikakvog ćara s drugoga svijeta vraćao u logor. Jedini ćar mi je bio isuviše zemaljski: pri jednom takvom hrljanju u travi sam, sasvim slučajno, našao običnu noktaricu, i ni sâm ne znam zašto sam je stavio u džep.

Nakon dužeg vremena, međutim, primijetio sam da se s borbene linije vraćam sve više ispunjen pokličima u kojima se pominje Allah. Allahu ekber je, malopomalo, potiskivalo moju prvotnu nakanu o samoubistvu, tako da sam o njemu sve manje razmišljao, i moje hrljanje po borbenim linijama koristio da bih se napunio tim pokličem.

Jednoga dana, spljoštenog suncem poput svakog prethodnog, potrpali su nas u kamion, i poveli na gradnju novoga živoga štita. Pod ceradom je bilo pakleno vruće, sjetio sam se noktarice, i njenim nožićem rasparao ceradu, odmah iza šoferske kabine. Dvojica stražara na kraju kamiona drijemala su. Naslonio sam usne na otvor, i pustio da po njima ćarlija zrak.

Odjednom, gruhnulo je! Instinktivno sam iskočio kroz otvor na ceradi. Čuli su se meci, još nekoliko granata se sručilo na kamion, i uzvici: "Allahu ekber! Allahu ekber!" Ležao sam za jednom omanjom brinom nedaleko od kamiona, i promatrao. Cerada kamiona je gorjela, s desne strane kabine otvorila su se polahko vrata i jedno se tijelo sručilo na zemlju. Kamion je i dalje gorio, zatim je eksplodirao. Čekao sam da se ponove poklici Allahu mili. Nije ih bilo. Izašao sam iza brine, i krenuo prema mjestu za koje sam bio siguran da su se iz njega čuli glasovi slični mome. Nigdje

nikog nije bilo. Pošao sam kroz šumu. Nedugo zatim, našao sam se na jednom proplanku.

Tada sam shvatio: slobodan sam. Ali, ni sâm nisam znao šta bih sa tom slobodom, i da li mi ona više išta znači. Svejedno mi je. Osjećam samo da se smiješim, osmijehom koji bi mogao pripadati bilo kome. Sjeo sam na zemlju. I dugo promatrao niz proplanak. Nebo i Božija plavet. Božija džemra. I ptice, uplašene, zalepršaju više glave. *Ptice se boju nas!, vikali smo, Ptice se boju nas!* Ustao sam, i krenuo.

Ne znam koliko sam tumarao svojom slobodom. Kad sam se od nje umorio, riješio sam da odredim gdje je kibla, i da krenem *tamo*. Išao sam dugo *tamo*. Sve dok iza jednog zavijutka nisam vidio kuće. Na četiri vode kuće. *Muslimanski je graditi kuću na četiri vode, Ademe sine, govorila je majka Mevla, Razmisli o tome, prije nego što srušiš ovu staru kuću, razmisli o tome. Ja ti samo velim da muslimani ne grade džaba kuće na četiri vode, ja ti samo velim da muslimani sa kućom na četiri vode hoće uhvatiti sva četiri ćoška dunjaluka. To je nemoguće, znam, i jedino džamija obuhvaća samo jednu stranu dunjaluka, onu istočnu, ali, ipak, razmisli o tome, sine Ademe.*

Prilazim kućama na četiri vode, kao da prilazim svim svojim izgubljenim stranama. *Majka, de, namaži!* Poželim da viknem, da, ja, već zvonki čovjek! Iza prve kuće, eno, čuju se glasovi. Kročim tamo iza ugla: trojica bradatih ljudi, poklekli, kolju - svinju! Pogledi nam se sudariše, kao dva se sudariše svijeta. Priđem polahko onome što drži nož i naglo mu zarinem nožić od noktarice u vrat.

- Allahu ekber! - viknem. Uspijem viknuti, prije nego me položiše na zemlju, i onaj s nožem mi, jednim potezom, odsiječe glavu.

Uzmem svoju glavu, jedinu svoju hamajliju, i krenem.

Još uvijek nosim glavu pod pazuhom, otežalu svoju hamajliju.

Dva seoska greblja leže pokraj džamije kao dva spuštena labudova krila. Bijeli džamijski vrat, i bijela krila.

Tako bijaše nekad.

Danas, moje oči, koje sve vide, ne mogu tu vidjeti labuda položenih krila. Džamija je srušena. Minaret presijeca jedno od grebalja u obliku slova **Φ**. *Na grebljima nema ograde. Odnijeli su je. Većina nišana je slupana. Mnogo je raskopanih mezara. Srbi su vjerovali da su muslimani u mezarima krili zlato i druge dragocjenosti.*

U ćošku jednoga greblja počeli su graditi malu deponiju smeća. Predmeti koji tuknu na drugi adet gutaju polahko svijetle kosti.

Tu su negdje i Munker i Nekir, dva meleka koji u mezaru ispituju pridošlog mejita. Nemaju više koga ni ispitivati ni kažnjavati.

Primjećujem da na grebljima nema nijednog svježijeg ili novijeg mezara. Bože, Ti koji praviš greblja kao da praviš kuće, gdje su Tvoji mumini iz '92-ge

godine? Dugo sam tražio svježe mezare. Sve dok nisam primijetio neku čudnu nelogičnost tamo gdje se spajaju bašče i polja. Mada je svuda okolo vladala pustopoljina, sa sparušenom travom i šibljem, na toj granici su se nalazile male oaze zelenila. Bilo je čak i cvijeća, koje nije zaboravilo svoje ime. Prišao sam jednoj od tih oaza, i već poizdalje sam otud čuo glasove i zvuke od kojih sam i sam sagrađen. Sretao sam ih i prije po cijelome selu, ali ovdje su bili skupljeni, poput malih džemata. Svaki glas je, doduše, pričao svoju priču, ili samo davao znak da je nekad pripadao živima, ipak, kada se sve sabere, u jedan zvučni buket, to je bila ista priča, sa istim krvnikom i žrtvom. Četnici su na toj granici bašči i polja ubili gomile ljudi. To je očigledno. Ali, nisam mogao utvrditi da li su ih zakopali nekim bagerom ili ih je pokopala sama zemlja, trava i cvijeće.

Kleknem i svaki glas, kao u ćefin, povijem u Ja-Sin:

1. Ja-Sin.

G Abdullah ef. Ćeman - starac; neprikosnoveni autoritet sela; njegova riječ je razvrstavala putnike za džennet i džehennem, što on nikad nije shvatao kao privilegiju nego Božiji usud; četnicima '92.-ge nije dozvolio da obuveni uđu u džamiju; oni su ga, međutim, prvo potkovali, pa, zavijenog

u ćilim, spalili na sred džamije.

2. Tako Mi Kur'ana mudroga

C Feriz Šabanović zvani Feriz Fehkin - baraba, i seoska pijanica; bio nadaleko čuven, jer je na jednom takmičenju psovača pobijedio suparnika u finalu tako što je na sijaset njegovih psovki dodao samo kvadrat; inače, najdraža psovka mu je bila džamijski alem. (1992. godine Feriz Fehkin prvi je osjetio da su mošti uzele kame u ruke. U maju iste godine četiri moštaša nose zastavu sa četiri **C**, ulaze pjevajući u Trnovu, i penju se na munaru, da izvjese zastavu. Feriz Fehkin razoružava svečetvericu, skida ih do gola, i šalje ih odakle su došli. U junu ubija kalašnjikovim krmaču koju su Srbi namjerno pustili da isprovociraju sukob, rekavši, sada već povijesnu rečenicu: "Šta će vlaško krme u muslimanskoj Trnovi?!" Time je počeo rat. Jedini se toga juna nije predao Srbima koji su ušli u Trnovu. Otišao je u šumu. Tri mjeseca u napušteno selo četnici nisu smjeli ući. Četvrtog se mjeseca sam predao, iscrpljen sifilisom, zadobijenim sa nekom šokicom. Kada su četnici potom ušli u selo, i počeli rušiti kuću po kuću, na džamiji nije bilo alema. Njima to i tako nije bilo važno, niti su znali šta je alem, ali, ipak, neka se pamti da na džamiji nije bilo alema, a da je jedini preživjeli tada bio Feriz Fehkin - baraba, i seoska pijanica, kojemu je najdraža psovka bila džamijski alem.)

3. Ti si Poslanik, doista,

☪Esad Bijelić - starac, doživotni predsjednik Mjesne zajednice; ubio ga, pištoljem, Mihajlo Crnomarković, predsjednik općine.

4. na Putu Pravome,

☪Fate Čaušević rođ. Šabanović - nekadašnja ljepotica; uzdah momaka pri jurjevdanskim urancima i prvim dječačkim maštanjima; '92.-ge pokušala pobjeći pred četnicima, skočivši u omahu pored mlina; nije se pojavila na površini vode; vodeni su putevi široki, a odaje prostrane, pa nije za odbaciti vjerovanje po kojem utopljenice nastavljaju živjeti u vodenim izbama, pod sedrama.

5. po Objavi Silnoga, Milostivoga,

☪Ismet Čukan - pedesetogodišnjak; imao sedam kćeri i jednoga sina; četnici su mu, pred njegovim očima koje više ništa nisu mogle vidjeti, silovali svih ☪sedam kćeri, i zaklali ☪sina.

6. da opomeneš narod čiji preci opomenuti nisu bili,
pa su nemarni.

☪Tajib Šupuk - mesar; zaklao se sam pred četnicima, prethodno rekavši: "Ja, ipak, znam kako se to bolje radi!"

7. A već se obistinila Riječ za većinu njih,
zato neće vjerovati!

Sefer Jagurdžija - mladić, neoženjen, tražio djevojku koja će se zaviti, i nije našao; mujezin, sa glasom koji je budio i vodu; četnici su pitali "ko je ovih godina pjevao sa džamije"; da ima preživjelih, potvrdili bi da je iz njegovog preklanog vrata ispao čitav pregršt harfova.

8. Mi smo ih doista učinili poput onih
na čije vratove smo lance stavili
do njihovih podbradaka - pa su uzdignutih glava!

Sudo Ičić - mladić; zaklao ga nepoznat četnik; Sudo se, međutim, sjetio toga lica tek u predsmrtnom času: jednom mu je odnio povelike pare na ajncu.

9. I učinili smo ih
poput onih ispred kojih smo pregradu
i iza kojih smo pregradu stavili,
pa smo ih zastrli - zato ne vide oni!

Muhinca - starica; nije htjela da izađe iz kuće; zapaljena.

10. I svejedno je njima - opominjao ih
ili ne opominjao ti - oni neće vjerovati.

Muharemovca - prastarica; niko nije mogao reći koliko ima godina, i najstariji čovjek u selu je govorio da ju je takvu zatekao kada se rodio: leži na krevetu i sprema se da

umre; najbolja ilustracija njene starosti su njeni potomci koji više nisu jedni drugima bili rod. (Četnici su '92.-ge pokušali ući u njenu kuću, ali su ih ispred kuće dočekala kola zmija, guštera, i drugih akrepa. Sa udaljenosti, bacili su joj nekoliko bombi u kuću. Ali, niko se ne bi ni danas smio zakleti da je Muharemovca doista umrla.)

11. Ti ćeš opomenuti samo onoga koji Opomenu slijedi
i koji se Milostivoga boji, iako Ga ne vidi!
Takvoga obraduj oprostom i nagradom plemenitom!

☪ Arnes Ičić, Elvis Ičić, Alen Ičić, Elizabeta Ičić - za koje se ne bi moglo reći ništa do da su bili djeca, i da im se otac zvao ☪ Rušid a majka ☪ Rušidovca.

12. Mi ćemo doista oživiti mrtve, i Mi pišemo sve
što su pripremili, i tragove njihove!
I sve smo Mi pobrojali u Vodiču Jasnome.

☪ Nusret Travljanin zvani Tarzan - snažan četrdesetogodišnjak, othranjen kobiljim mlijekom, koji je jednim udarcem rušio vola; omiljena zabava mu je bila da idé po vašarima i hrve se sa medvjedima. (Za četnicima je pošao kao mirno veliko janje. Bio u logoru Krinks, na Manjači, a iz logora Batković izveo ga neki seljak i odveo na imanje, da mu bude kućni rob. Tarzan je bio poslušan rob; sve do potpisanog mira 1995., kada ga je gazda zaklao. Seljak je poslije po Batkoviću i Bijeljini pričao da je Tarzan sam legao, bez glasa, ako se izuzme neko "nerazgovjetno

arapsko mrmljanje".)

13. I primjer stanovnika grada im navedi
kad su im poslanici došli,

☪ Rašid Jagurdžija - četrdesetogodišnjak, ali ipak bliži mezaru nego majčinom krilu; neoženjen; govorilo se da je imao tako veliku ćunu da nijedna nije smjela poći za njega; nije sigurno da je spavao sa ženom. (Četnici, koji sve znaju, saznali su i za taj podatak. Natjeravali su ga da siluje ☪ Zejnu Muhinu, ali Rašidova ogromna ćuna nije davala znake života. Kao, uostalom, ni Rašid, pošto su mu četnici motornom pilom odrezali ćunu.)

14. kad smo im dvojicu poslanika poslali,
pa su ih u laž utjerali,
pa smo trećim pojačali:
"Mi smo vam doista poslani!" - oni su rekli!

☪ Sabid Medić zvani Tanan - tridesetogodišnjak; Božija tevećelija; ubijen samo zbog toga što je bio najbolji školski drug Zije Ademovog, koga su četnici tražili zato što je pisao knjige; ubio ga njegov nekadašnji učitelj.

15. "Niste drugo vi osim ljudi kao i mi! - rekoše oni! -
Svemilosni objavio ništa nije, vi samo lažete!"

☪ Izet Jagurdžija zvani Zejkićov - tridesetpetogodišnjak; oderali ga k'o zeca.

16."Gospodar naš zbilja zna da smo mi vama poslani doista!" - rekoše poslanici -

☪ Irfan Kamenčić - sin ☪ Šemse Kamenčića, partizana iz '43.-će, koji se javno pedeset godina hvalio kako je prikucavao ustaše za drveće po Grmeču; četnici su '92.-ge Irfana ekserima prikovali za džamijsku lipu; i trebalo mu je tri dana da umre.

17. i naše nije drugo do da jasno obznanimo!"

☪ Nedžad Ključanin - brat pjesnika Zilhada Ključanina; kao posljednji sin u familiji, previše cupkan na očevom krilu, bio razmažen i neodgovoran; takav bi vjerovatno i ostao da nije bilo rata; rat, kažu, izvlači iz čovjeka sva skrivena lica, pa je i Nedžad Ključanin, odjednom, postao jedini odgovorni skrbnik ostatka familije; na takvom jednom poslu je i preselio: pred nadolazeću zimu te godine krenuo je obezbijediti drva: jedno drvo je palo mimo predviđene zemaljske putanje (po Božijoj putanji?), i zgnječilo Nedžada Ključanina; takva smrt je ujedno i posljednja njegova povezanost sa bratom pjesnikom: pjesnik je u jednom od svojih somnabulnih ezoteričkih predavanja objašnjavao da je šehid i onaj koga zgnječi drvo, a Nedžad se tome smijao; kada su ga našli pod drvetom, bio je vidno nasmiješen - tako da nije jasno: da li se u predsmrtnom času sjetio bratove prodike ili je doista postao šehid, s osmijehom koji pripada svakom šehidu.

18. A oni rekoše:"Slutimo da nam s vama zla kob

dolazi! Akoli ne prestanete vi,
mi ćemo vas doista kamenovati,
i od nas će vas patnja bolna snaći!"

☪ Ejub Bešić - poznatiji kao muž Ejubovcin nego po samom sebi; nakon što je saznao šta se desilo njegovoj ženi, poremetio je pameću; išao je selom uzvikujući: "Na dunjaluku nema više ljepote! Na dunjaluku nema više ljepote!"; dok četnici nisu to shvatili kao političku provokaciju.

19. "Vaša kob zla je s vama!" - odgovoriše oni.
"Zar zabog toga što ste ospomenuti?"
Ne! Nego ste vi narod koji pregoni!"

☪ Ilijaz Ključanin zvani Iko - dobio ime po Ilijazu Ključaninu starijem, jer je bio prvo muško u familiji, a familiji se žurilo da šehidske osobine prenese nekome živom; Iko je, doista, činio male mudžize u selu: otprve je znao gdje bi se trebao kopati bunar, gdje je zagubljeno čije goveče, kakav će dan biti za Aliđun, i sl.; jedino nije predvidio kakva će ruka doći '92.-ge da ga ubije.

20. I s kraja grada žureći dođe čovjek neki
i reče: "O moj narode! Slijedite poslanike!

☪ Sejdo i Nure Begić - najčudniji par u selu; Sejdo ružan kao akrep, a Nure lijepa kao duga; kada su se vjenčali, ljudi su se toliko ibretili, da je svako u svom ibretu zaboravio da im dođe na pir; to, izgleda, Sejdi i Nuri nije ništa značilo:

izrodili su troje djece, koja su, napreskok, bila ili ljepotani, ili rugobe: ☪Zijo, ☪Fate, ☪Mejra.

21. Slijedite one koji od vas ne traže nikakve nagrade,
a na Pravoj Stazi su!

☪Sajma Šabanović - udovica; muž joj ☪Selim umro prije rata od neke čudne stomačne bolesti; moguće šehid - jer je Ćeman-efendija rekao: "onaj ko umre od stomačne bolesti je šehid"; ljudi su potom išli do efendije da i njihove umrle upiše u šehide, jer su se, biva, oni sjećali kako ih je zabolio stomak baš kada su se spremali za afiret - nije im udovoljeno; sve u svemu, Sajmi je ostalo maksumče ☪Emsud, koji nije progovarao četiri godine, ali kada je progovorio niko ga nije mogao zaustaviti; četnicima je održao pravi vaz prije nego što su ga ubili.

22. Zašto da ja ne robujem Onome Koji stvori me,
a k Njemu ćete se vi vratiti!

☪Haris i ☪Faris Bijelić; blizanci; samo bi vidovnjak ili gatara mogli pogoditi da su uopće braća kamoli blizanci: Haris - visok, Faris - nizak; Haris - šutljiv, Faris - brbljiv; Haris - plav, Faris - crn; selo ih nije ni smatralo braćom, sve do '92.-ge: četnici su Farisa već bili polegli na avlijsku kladu, kad je Haris jurnuo na njih; priča se da je urlao iz sveg grla, neki se kletu da je jednoga četnika držao za gušu i kada je bio mrtav; Ćeman-efendija je, trenutak prije nego što će postati isto, rekao: "Haris Bijelić je šehid. Šehid je onaj ko

pogine braneći svoga brata."

23. Zar da ja osim Njega prihvaćam druga božanstva,
ako mi Svemilosni hoće da mene zlo snađe,
zagovaranje njihovo ništa mi koristiti neće,
i ona me neće izbaviti,

☪ Šeho Čukan - starac, imao male zgnječene uši, i svi su zbog toga mislili da je zao. (Kada su četnici htjeli ☪ Alenu Rušidovom, maksumčetu, odsjeći uši, ponudio je svoje. Oni su pristali. Ali odsjeći uši Šehi Čukanu, to je bilo malo teže. Jedan, koji je već imao čitavu nisku odsječenih ušiju svinutih na siluk oko vrata, zainatio se, i dugo je diljao kamom. Pošto je napokon završio, rekao je: "Ovo je biser moje ogrlice!" I bio je: Šeho Čukan imao je male, zgnječene uši, pravi biser zla.)

24. i ja bih tada doista bio u očitoj zabludi!

☪ Hajdar Mujadžić zvani Klene - četrdesetogodišnjak; Božija evlija na zemlji; ako bi se za ikoga moglo reći da je svijetom išao otvorenih dlanova, onda je to Hajdar Mujadžić zvani Klene. (Četnicima je vlastitim tijelom bio, kratkotrajna, prepreka, da ne ubiju njegovog komšiju Iku. A "ko pogine braneći svoga komšiju, šehid je", nije rekao Ćeman-efendija, jer već je bio šehid, ali rekao je jedan hadis, kao da je rekao Ćeman-efendija.)

25. Ja zbilja vjerujem u Gospodara vašega, pa čujte

mene!"

☪ Zuhreta Medić zvana Majka lipog sina Jasina - starica; očiju punih daljine, odakle je očekivala svoga "lipog sina Jasina"; kojeg će možda dočekati u džennetu, ako "lipi sin Jasin" bude žudio majku koliko je žudila ona njega.

26. I reći će se: "Uđi u džennet!" -
a on će reći: "Kamo sreće da moj narod znade,

☪ Šerif Mehadžić i

27. zašto je meni moj Gospodar oprostio
i od počašćenih me učinio!"

☪ Medžid Bešić - nerazdvojni igrači karata; njihovu igru su izgleda jedino mogli prekinuti četnici; doduše, niko nije vidio njihovo ubistvo; ali, na mjestu gdje su decenijama kartali, viđen je prevrnut lovački stočić, jedan razbacan špil karata, i prazan list papira, na kojem je nepoznatim rukopisom pisalo - 0:0.

28. A protiv naroda njegova nakon njega
Mi nismo poslali vojsku s neba,
niti smo to poslali ikada,

☪ Ilham Kamenčić - starac; već odavno prijatelj džina, koje je on nazivao svojom "nebeskom vojskom"; '92.-ge godine jedina vojska je bila ona sa tri prsta i dvije ukrštene

kosti na lubanji; mada su se sami prozvali "nebeskim narodom", to bi prije bila šejtanska vojska nego Ilhamovi dugo čekani džini.

29. samo bi jedan strašan krik i oni - odjednom mrtvi!

☞ Ifet Mehadžić - mladić; imao, možda, najčudniju smrt u selu; naime, usred četničkog klanja, ubio ga - grom!; stajao je u jednom redu za klanje pod zadružnom lipom, i, odjednom, doista iz vedra neba, u lipu je udario grom, i ubio Ifeta; knjige kažu da je "šehid i onaj koji pogine od udara groma", pa nije naodmet napomenuti da se na Ifetovom preseljenom licu ukazao osmijeh, svijetao i širok, poput munje.

30. O gubitka za robove!
Nijedan poslanik im došao nije
a da mu nisu se rugali!

☞ Režep Sadić - tetak Redžo; godinama prizivao epske junake da ojunače sadašnjost; ljudi su se tome, naravno, izrugivali; '92.-ge posljednji put pozvao Aliju Đerzeleza, Muju i Halila Hrnjicu; moguće je da su se oni pojavili, i pokušali sa sobom odvesti "epskog pjevača Redžu", ali ih je u tome spriječio rafal: tetak Redžo je ostao ležati na svojoj avliji, doduše s ispruženim korakom, najvećim ljudskim korakom, ali nedovoljnim, i znatno kraćim od onoga od "sedam brda".

31. Zar ne znaju oni koliko smo Mi

pokoljenja prije njih uništili,
i da im se zbilja nisu vratili?!

☪ Fudo Benkovac - dijete od mjesec dana; naboden na bajonet, i takav nosan po selu; poizdalje gledano, mali Fudo je ličio na ploveću veknu kruha; simbolika tu sigurno nije potrebna (tipa: dijete je štruca kruha!), ali potrebna je istina da su 1992. u Bosni ubijali i djecu koja još nisu dosegla ni do kriške, kamoli čitavog, kruha; s druge strane, ubistvo maksuma Fude Benkovca još je jedna istina koja će, kadtad, izaći na vidjelo: Srbi su tokom zadnjeg stoljeća "mnoga pokoljenja uništili", koja se "zbilja nisu vratila"; u porodici Benkovac ubijeno je pet Fudi, od 1914. naovamo.

32. I svi oni bit će zajedno pred Nas dovedeni!

☪ Sevda Benkovac, Vasva Begić, Subha Medić, Ćima Kičin - kone; zvali smo ih "naše dimijuše", uvijek bile skupa; četnici su ih ubili i, skupa, bacili u šljunkaru; valjda su i u džennetu - skupa.

33. A znak im je i Zemlja mrtva! Mi je oživljavamo
i iz nje sjemenje izvodimo
pa ga oni jedu.

☪ Hasib Šabanović - poljar; vjerovalo se da poznaje jezik bilja; ako to nije bilo tačno, onda je prilično čudno da se na polju gdje su ga ubili skupilo svo poljsko cvijeće na jednu hrpu, tj. na mezar Hasiba Šabanovića.

34. I po njoj smo stvorili bašče, palmike i vinograde,
i učinili da po njoj provriju izvori,

☪ Vehbija Čukan - najsiromašniji čovjek u selu; nekadašnji veleposjednik, čije su bašče, njive i šume bile veće od Užičke republike; nakon Drugoga sv. rata bezuspješno tjeran u seoske zadruge, jugoslavenske kolhoze; sve dok jednom u jaruzi nije nađen partijac koji je provodio kolektivizaciju rasporena trbuha, a u trbuhu žito i ceduljica: "*Eto vam žita!*"; (da to nije ništa neobično, i skoro uobičajeno u zemljama tadašnjeg soc. lagera, dokazuje Karlo Štajner, u *7000 dana u Sibiru*, str. 151-152.); ipak, trnavskog "kulaka" su dvadeset godina držali po komunističkim zatvorima, od Golog otoka do Zenice; nakon izlaska iz hapsa, bašče, njive i šume su se svele na par kvadrata okućnice, a proleteru Vehbiji nije se dalo počinjati ispočetka; 1992. godine bilo je svejedno da li je neko bogat ili siromašan: zemlja je izjednačavala sve.

35. da jedu plodove Njegove,
a to nisu njehove ruke sačinile!
I zar neće da budu zahvalni?!

☪ Mejaz Bijelić - pravnik; jedini u selu javno jeo svinjetinu; govorio poznatu neznabožačku priču o svinji koja se, neuzubillahi!, jednom stranom očešala o džamiju, pa zbog toga muslimani ne jedu svinjetinu; druga teorija mu je bila također poznata: muslimani su prestali jesti svinjetinu zbog

vrućina u svojoj prapostojbini; a pošto u Bosni i nisu tolike vrućine, Bosanski muslimani, po toj budalaštini, mogu se komotno prihvatiti obje strane svinje; Trnavci, naravno, nisu prihvatili nijednu ponuđenu pravnikovu teoriju, i njegovo trabunjanje su pripisivali uticaju đavola donešenih iz Mejazovog mjesta studiranja - Beograda; da su bili u pravu pokazala je, opet, '92.-ga godina: iz svih muslimanskih preklanih vratova potekli su ili potoci mirisa ili harfova; samo se iz Mejazovog vrata čulo nešto nalik na roktanje.

36. Slavljen neka je Onaj Koji je u parovima stvorio sve: ono što iz Zemlje niče, i u njima samima, a i u onome što oni ne znaju!

☪Džanan Kamenčić i ☪njegova žena džinkinja - najsretniji par u selu; njihovu sreću, izgleda, nisu uspjeli oskrnaviti ni četnici; Džanan je pred njihovim zapanjenim očima jednostavno nestao; govorilo se da ga je žena džinkinja odvela u svoj, nevidljivi svijet, i da još žive u rijeci.

37. A znak im je i noć! Od nje dan odvajamo Mi
i tad - u mraku ostaju oni!

☪Nedžib Kičin - sredovječan; ni po čemu se nije isticao; njegov lik najbolje odslikavaju karakteristike što se mogu pročitati u njegovoj vojnoj knjižici: kosa crna, oči crne, lice pravilno, nos pravilan...; takav, običan i "pravilan", ostao bi i za svoga smaknuća '92.-ge godine, da se nije desila jedna slučajnost, jedna isuviše čvrsta vremenska pravilnost;

Nedžib Kičin bi ostao nezamijećen u prostranstvima statistike da nije pogubljen - u petak, navečer, tačno na granici kada se dijeli blagoslovljeni i običan dan; a, kažu, onaj koji umre u to vrijeme - šehid je!

38. A i Sunce do svoga odredišta jezdi!
To je odredba Silnoga, Sveznajućega!

☪ Fehim Travljanin,

39. I Mjesecu smo odredili mijene, pa se uvijek vraća
kao stara savijena grana palmina!

☪ Fehimovca, i

40. Niti Sunce treba Mjesec dostići,
niti noć dan preteći! I sve u svemiru plovi.

☪ Nesim Travljanin - jedinjak oca Fehima i majke Fehimovce; rođen za vrijeme duge, pa je bio lijep kao dan poslije duge; poznato je da se četnici nisu obazirali na ljepotu; ali, na ljepotu itekako pazi nebo, koje je '92.-ge prigrlilo Nesima kao dugu.

41. A znak im je što potomstvo njihovo
u lađama krcatim nosimo,

☪ Melećа Mujadžić - siromašna nena Meleća; siromašna u svim državama i režimima; od bogatstva je imala

jedino unuče, siroče, što joj ostade od pogibije sina i snahe u saobraćajnoj nesreći; to bi, doista, bilo veliko bogatstvo - jer jedan hadis kaže da je šehid i onaj ko je za sobom ostavio dobro odgojeno potomstvo da se moli za njega - da ne stigoše četnici; Melećı su ubili nepun minut prije nego njeno unuče, tako da nije sigurno da li je ono uspjelo proučiti barem bismilu za dušu svoje dobre nene.

42. i da za njih stvaramo, slične njima,
one na kojima se prenose.

G Sanel Čaušević zvani Pikec - kepec; uzrečica "visok metar i žilet" odnosila se na njega doslovno: jednom je - nije važno kada, jer njegova visina nije zavisila od vremena nego od Boga - mjeren, posve precizno, i, *to* je iznosilo metar i žilet (knap!); njegova tjelesna sićušnost, međutim, nije mu smetala da se u njoj smjesti prava pravcata ljudina; četnicima je poslužio za usavršavanje njihovih bizarnih igara-mučenja: Pikecu su naredili da trči da bi se najbolji strijelci takmičili ko će ga pogoditi najmanjeg, u daljini; no, dogodile su se dvije nevjerovatne stvari: 1) Pikec je išao polahko, tako da su "oka sokolova" prilično morali čekati; 2) što se više udaljavao, Pikec je postajao sve veći i veći - na kraju se rasplinuo, u komšijskim suznim očima.

43. A ako Mi hoćemo, Mi njih i potopimo,
i spasa im neće biti, niti će ih iko izbaviti,

G Ramo Karić - rodom iz Trnove; živio u Sanskom

Mostu; radio u Njemačkoj; za vrijeme rata zanimalo ga je samo da sačuva svoju ogromnu kuću, izgrađenu tik nad Sanom; zbog toga je svome prijatelju, Srbinu, mjesečno slao po 300 maraka, u vidu zaštite; prijateljstvo je time ojačano, toliko da je 1994. godine prijatelj iz domovine pozvao, na vjeru, prijatelja iz egzila da dođe na ljetovanje - u svoju kuću; Ramo je stigao u najnovijem tipu mercedesa, ne sluteći ništa; projurio je pored svoga rodnog sela, poklanog i srušenog, toliko brzo da nije ni primijetio prikaze svojih rođaka i komšija kako mu mašu i nešto išarete; prijatelj ga je prva dva dana ugostio dostojno; trećeg dana, domaćinu su se već počela, nekontrolirano, kočiti dva prsta na desnoj ruci; Ramo to, naravno, nije primijetio; pred akšam prijatelj je poveo prijatelja na akšamluk nad samom rijekom; u prvi sumrak ga je - zaklao; kako Sanski Most leži uzvodno od Trnove, a leš je bačen u Sanu, za pretpostaviti je da je Ramo Karić, nakon dužeg vremena, napokon stigao u svoje rodno selo; jedino nije sigurno da li su mu dušu prepoznale duše njegovih rođaka i komšija.

44. osim samilost Naša, da bi uživali do roka nekoga!

G Nasuf Ičić - kukavica "po opredjeljenju"; začudo je samo da u svom zečijem životu nije zaradio nijedan od nadimaka iz bogate riznice posprdnosti; četnike je drhteći molio da ga ne ubiju; oni su u "posljednjoj izbi svoga merhameta" pronašli sljedeće rješenje: neće ga ubiti do kraja dana, i neka uživa u ostatku života; nije poznato šta je Nasuf preživljavao za to vrijeme, ali, negdje iza ikindije, prišao je

odlučno četnicima i rekao: "Spreman sam za ahiret!"; oni su mu ispunili želju - zaklali ga.

45. A kad im se kaže:
"Bojte se onoga što prije vas bi, i što će vas zadesiti,
da biste pomilovani bili!"

G Šemsudin Bešić - poznat po pedantnosti; koju je pokupio dugogodišnjim radom u Austriji; rad, red i disciplina - bio je njegov životni moto; govorio je: "I Allah dželešanuhu je potvrdio ovaj svijet dokumentom - Kur'anom!"; za sve je tražio dokument, ugovor, *kvitung;* to je išlo dotle da je i četnicima uzviknuo: "Kvitung, gospodo, kvitung!"; oni su to vjerovatno shvatili kao njemačku parolu, i ubili ga; tako da iza njegove smrti nije ostala nikakva potvrda, ako ne računamo jedan veliki tefter - Nebesku Knjigu u koju se upisuju sva ljudska djela.

46. A nije im došao nijedan znak
od znakova njihova Gospodara
a da mu nisu okrenuli leđa!

G Mirhad Sadić - rezervni kapetan JNA; šljam i protuha, kakvih je bilo prilično u narodu koji nije volio JNA; 1992., umjesto da organizira narod za odbranu, zavukao se, doslovno, pod materinu suknju; četnici ga našli pod sećijom, na kojoj se, kao bezbrižno, baškarila kapetanova majka; isparali mu trbušinu, prije nego je on i uspio prozboriti da im, zapravo, i trbuhom i dušom pripada.

47. A kad im kaže: "Dijelite od onoga
čime vas je opskrbio Allah!" -
oni koji ne vjeruju vele onima koji vjeruju:
"Zar da mi hranimo onoga
koga bi, da hoće, nahranio Allah?!
Uistinu ste vi samo u očitoj zabludi!"

☪ Prosjak Graha - nasljednik prosjaka Apata; također, bez imena i prezimena; niti ga je za to neko pitao, niti bi on, vjerovatno, i znao da je i pitan; to, uostalom, nisu pitali ni četnici '92.-ge, kada su ga zapalili u njegovim ritama; Grahino ime saznaće, izgleda, samo Bog i Njegovi pomoćnici, što je, ipak, utješno za tu napaćenu dušu.

48. I još vele:"Kad će već ova prijetnja, ako istinu govorite?!"

☪ Iso Travljanin - četrdesetogodišnjak; miran i tih; što bi se reklo, nikad nikome nije kazao "ni tamo se"; čovjek pomisli na njega, tek pošto ga ugleda; kada se neko okomi na njega, on to uopće ne razumije, samo stoji, i gleda u čovjeka; stoga cijelo selo nije sebi moglo doći od čuđenja kada je jedan četnik izjavio da ga je Iso, jednom, uvrijedio, i da mu je prijetio zelenom sabljom; događaj je mogao biti samo obratan - da je četnik uvrijedio Isu, a da ga je Iso samo gledao; i, moguće, prijetio svojim mirnim zelenim očima.

49. Oni drugo ne čekaju osim povika jednoga
koji će ih obuzeti,

dok se jedni s drugima budu svađali!

G Munever Lezić - svađalica i prznica; taj bi zavadio dva oka u glavi; njegova sklonost ka svađi bila je neumorna; pa, čak, i za vrijeme sveopćeg pogroma sela: Munever Lezić pred očito zadovoljnim četnicima svađao se sa svakim komšijom koji je i u snu pomislio da pruži otpor; sve dok nije pala komanda četničkog komandanta da su svi muslimani nepodijeljeni - u smrti.

50. I ništa neće moći oporučiti,
niti će se svojoj porodici vratiti.

G Ismail Medić - mladić; jedinjak; nakon rođenja, otac mu nije htio priznati očinstvo; ekspertiza krvi stala na očevu stranu; ali, ono što nije uspjelo medicini, uspjelo je životu: dijete se, vidno i ubrzano, uobličavalo u očev lik, tako da je već sa pet godina bio minijaturni otac; pošto je stasao u mladića, Ismail se komotno mogao proglasiti očevim bratom-blizancem; 1992.-ge četnici su pred iskupljenom gomilom tražili da se javi Ismail Medić, jedan od organizatora odbrane sela; na zaprepaštenje ljudi, pred četnike je izašao G Ibrahim Bijelić, i rekao: "Ja sam Ismail Medić"; četnici su njegov lik uporedili sa likom iz općinske dokumentacije, i nisu imali nikakvih primjedbi; Ibrahim Bešić mučen je stravično, ali se, svojom smrću, barem pokazao dostojnim uloge oca, i time pronašao svoje zagubljeno ime; Ismail Medić, pak, nije mučen, strijeljan je sa jednom grupom, u kojoj se ljudi pred rafalima ni po čemu nisu

razlikovali, dapače, kao da su ih meci izjednačavali.

51. I u rog će se puhnuti, pa će oni iz svojih humki
Gospodaru svome požuriti,

☪ Asim Kičin zvani Keta - grobar; sve duše su preko njegove lopate odlazile na ahiret; više boravio kod mezara nego u vlastitoj kući; zaklinjao se da bolje poznaje Munkera i Nekira, meleke iz mezara, nego bilo kojeg seljanina; ubili su ga udarcima lopatom u glavu, pošto je prethodno sam sebi iskopao mezar.

52. i reći: "Teško nama! Ko nas ovo oživi iz grobova naših?"
"Ovo je ono što je Milostivi obećao,
a poslanici su istinu rekli!"

☪ Nermina Benkovac - mlada žena; noseća; sa prvim djetetom; kojemu je već bila izabrala ime (Fatih); rasporili je poput ogromne misirače; Fatih, koji nikad neće udahnuti svoje ime, ostao je mrtav u majčinoj utrobi.

53. Bit će samo povik jedan, i oni će biti svi
pred Nas dovedeni!

☪ Alosman Lezić - čovjek sa najsnažnijim glasom u okolici; kada bi i najtiše govorio, budio bi najtvrđeg snivača; ali, od komande četničkog komandanta da stane pred stroj za strijeljanje, onijemio; možda će progovoriti Tamo Gdje Progovara Sve; no, nije sigurno da će to biti baš sa njegovim

snažnim glasom.

54. "Danas se nepravda neće nijednoj duši učiniti,
bit ćete nagrađeni onako kako ste radili!"

Mustafa Travljanin - jedini seoski komunista; kako dugo godina u selo nije dolazio berber, a kasnije iz partijskog uvjerenja, ostao neosunećen; četnicima je pokazivao crvenu partijsku knjižicu, i skidao gaće; nije mu pomoglo - zaklan.

55. Doista će Danas stanovnici dženneta
uživanjem biti zauzeti,

Fatmir Čaušević - mladić; umro od žeđi u logoru Krinks; pokušavao utoliti žeđ vlastitom pišakom, koju je hvatao u jednu skrivenu konzervu; to je i uspijevao sve dok se tekućina u sasušenom tijelu mogla obnavljati; ali, kraj je bio, skoro naučno, neminovan: iz dana u dan bilo je sve manje pišake, a sve više žeđi; sve dok se proces nije zatvorio u jedan, suhi, krug; (Fatmir je, doduše, molio i druge logoraše da mu napišaju njegovu konzervu, ali oni na to nisu pristajali); na životnom planu, također, zatvoren je krug: dugo godina se selom pričalo da je Fatmir već na rođenju palucao jezikom, tražeći tekućinu - a vratio se tamo odakle je došao palucajući jezikom; u džennet?; moguće; jer, vjeruje se da je šehid i onaj koji umre od žeđi.

56. oni i žene njihove u hladovima,
na naslonjačima naslonjeni!

☪ Fikreta i Velija Sadić - muž i žena; zajedno otišli prema ahiretu; to je prvi njihov zajednički odlazak negdje; nije sigurno da će *gore* "biti u hladovima, naslonjeni u naslonjačima"; doduše, Velija na ahiret nije otišao svojim motorom marke *Tomos*, ali, istim putem je otišla i

57. U njemu će voća imati,
njima će svega što željeli budu - biti!

☪ Hiljadarka - seoska radodajka i uspaljenka, koja vjerovatno neće okusiti džennetsko voće, jer je već itekako okusila voće grijeha.

58. "Selam! Mir vama!"
riječi su od samilosnog Gospodara.

☪ Hamša - Hiljadarkina sestra po "veseloj krvi"; mada je na Gospodaru milostivom da određuje količinu milosti, sa ovećim zavežljajem kurvaluka Hamša će teško i *gore* smiriti svoju razdraganu krv; možda joj, ipak, pomogne činjenica da četnicima nije dala, i rečenica koju je tada izgovorila: "Nikad nisam spavala sa životinjama!"; to je bilo dovoljno da je ne siluju, nego da je odmah izrafalaju.

59. "Odvojite se danas vi, o zločinci!"

☪ Naim Mehadžić - merhametlija i dobričina; život proveo u upućivanjima na dobro i odvraćanjima od zla; mak-

sima mu bila: "Dobro je. I svaka stvar biće dobra"; jedan od malobrojnih koji je (goloruk, ako se ne računa vjera?) izašao pred četnike, i rekao: "Odvojite se od nas vi, o zločinci!"; zločinci, međutim, nisu voljeli da im se kaže da su zločinci, pa su Naima Mehadžića ubrzo sklonili (čitaj: zaklali) - da im ne smeta na njihovom, zločinačkom, putu.

60. O sinovi Ademovi! Zar vam nisam naredio Ja:
"Ne štujte šejtana!
Zbilja, neprijatelj otvoreni on je vama!

☪ Ibrahim Travljanin zvani Crnac - za vrijeme posljednjeg popisa stanovništva na mjesto *nacionalnost* iz nekog, samo njemu znanog, protesta upisao **Crnac**; četnici su doista mislili da u selu živi neki crnac; kada se pred njima pojavio Ibrahim, žut i pjegav, grohotom su se smijali; i zaklali ga.

61. Meni robujte vi! Ovo je Put Pravi!

☪ Ishak Karić - tridesetogodišnjak; ostao poznat kao hodočasnik na Titin grob, odmah nakon Titine smrti; tada je, inače, bilo popularno i veoma rodoljubno posjećivati Kuću cvijeća u Beogradu; izmišljale su se razne budalaštine: pješačenje kroz cijelu Jugoslaviju, odlazak na biciklu, stopiranje do Titinog groba...; Ishak je sa grupom mladića planirao jedinstveno hodočašće: splavom do Kuće cvijeća; sponzor putovanja bila je sama općinska vlast, a splav je ispraćen muzikom i cvijećem, bacanim sa obala rijeke; splavari su plutali Sanom, Unom, Savom i stigli do Beograda (jedna

crtica u "Sportskim novostima" govorila je da je njihov poduhvat uspio); na događaj se zaboravilo brzo, koliko čovjeku treba da shvati da je "besmrtnik" mrtav i da je nastupilo vrijeme malo slobodnijeg disanja; i sve bi i ostalo u opsegu zaborava, da '92.-ge ne stigoše oni koji ništa ne zaboravljaju; ukratko rečeno, Ishaka Karića su ubili njegovi suputnici sa hodočašća u Beograd, uklesali mu nožem zvijezdu petokraku na čelu, prikovali na splav, i - pustili niz Sanu.

62. On je na stranputicu od vas odveo mnoge,
zašto se opametili niste?

☪ Skender Bijelić - prvi u selu imao televizor; mada je bio dobar čovjek i vjernik, ako je istina da je tv "šejtanska kutija", onda će samo vaga na kojoj se mjere ljudska djela moći precizno izmjeriti njegov merhametluk i šejtanluk; i od dvoja vrata (iza jednih je vatra, iza drugih blažena svjetlost) odrediti na koja će pokucati; inače, četnici ga ispilali na cirkularu.

63. A ovo - džehennem je koji vam obećan je!

☪ Muniba Medić - djevojčica; 8 godina; vragolasta, kao i sva djeca, ali, možda, za jedan stupanj vragolastija; majka ju je zbog toga često strašila sa džehennemom, onom poznatom pučkom slikom prepunom vatre, strašnih bića i prikaza; '92.-ge je dugo gledala četnička divljanja, i, napokon, rekla: "Mama, ovo je džehennem! Ali, otkud na zemlji?"; i to je, vjerovatno, najtačnija slika Bosne toga doba.

64. Danas se u njemu pržite zato što vjerovali niste!"

☪ Fahir i

65. Danas ćemo zapečatiti usta njihova, a Nama
govorit će ruke njihove,
i noge njihove svjedočit će
što su radili - o tome!

☪ Fahira Kamenčić - brat i sestra; lutkari; sredinom sedamdesetih godina strpani u jednu od mnogobrojnih socijalističkih ludnica, zato što su im lutke ličile na J. B. Tita i ugnjetene proletere; osamdesetih godina, kada su ih se još samo sjećala djeca u snu, vraćeni su u selo: onijemjeli i bezglasni, jedino sa rukama koje su povlačile neke nevidljive konce nekih nevidljivih lutaka; takvi su i otišli prema ahiretu: "sa rukama koje svjedoče".

66. A da smo htjeli Mi, oči njihove bismo zgasli,
i kad bi na Put pošli - kako bi onda vidjeli?!

☪ Melika Bešić - student biologije; imala nepodnošljivo lijepe oči; plave; bistre; sa pogledom "na kojem bi se moglo pokliznuti" - kako su govorili sarajevski mangupi, udvarajući joj; a govorilo se da su od reskosti njenih zjenica pucali okulari na mikroskopima; četnici su Meliki Bešić užarenim čeličnim iglama gasili djelić po djelić bistrine; na kraju, u njenim očnim dupljama ostala su dva ugarka, zgasla

i sparušena.

67. I da smo htjeli Mi,
na mjestu njihovu bismo ih u drugo šta pretvorili!
I ne bi nikuda mogli hoditi, niti se vratiti!

☪ Amra Kičin - djevojčica; 5 godina; silovana; pošto je zbog nedoraslosti nisu mogli silovati, žiletom su joj rasparali međunožje, pa je potom silovali; Amra nije dočekala kraj silovanja, već je bila mrtva; prizor je bio toliko stravičan da nije jasno zašto Bog nije, odmah, primijenio 67. ajet sure Ja Sin; objašnjenje možda leži u činjenici da, doista, ne postoji "ništa drugo" gore u šta bi se silovatelji mogli pretvoriti?

68. Onome kome život dug damo, izgled njegov
unakazimo!
Zar se oni neće opametiti?!

☪ Tatle Benkovac - već starica; najružnija u selu; kada bi u selo dolazio kakav musafir, sklanjali bismo je da je ne vidi; jedino pred četnicima '92-ge nismo je uspjeli skloniti; to njima i nije bilo važno, oni nisu ni primijetili da Tatle nije ružna.

69. A Mi Poslanika nismo učili pjesništvu,
niti to dolikuje njemu!
Ovo nije drugo do Ospomena i Kur'an razgovijetni

☪ Jahija Bešić - seoski pjesnik, i dobričina; spjevao, "po narodnu", sve značajnije događaje u selu: dolazak struje,

vodovoda, odlazak ćire, asfaltiranje puta Trnova - Sanski Most, obnavljanje turbeta...; jedino nije uspio da, svojom šaljivom notom, opjeva najveći događaj u povijesti sela, pokolj 1992.-ge: niti je vrijeme bilo za šalu, niti je Jahija uspio preživjeti (a da bi se pisalo, valja, barem, preživjeti!); četnici su ga odveli sa jednom grupom Sanjana, i strijeljali.

70. da onoga ospomene ko živ je,
i da se o nevjernicima Riječi obistine!

☪ Neđmija Ičić - čitav život dijelio raznorazne savjete i opomene; u jeku komunističke diktature, sa moralnih prešao na poljoprivredne savjete; ali, kako mu se rječnik već nepovratno utopio u vrtloge etike, njegove agrarne prodike više su ličile na vazove nego na korisne savjete; već 1991. godine opominjao je da dolazi vrijeme čije je lice lobanja i ukrštene kosti; naravno, niko ga nije poslušao; iduće godine, međutim, bilo je kasno: Neđmija Ičić nije mogao *da onoga opomene ko živ je*, jer, naprosto, nije bilo živih.

71. Zar ne vide oni da smo za njih Mi stvorili
stoku koju dadoše Ruke Naše, pa oni - njeni posjednici,

☪ Rusmir Begić zvani Cicun - poznat kao škrtica i paroljubac; da li je to bio razlog i njegovoj odbrani imovine '92-ge, ili je u pitanju hadis koji kaže da je šehid onaj ko brani svoju imovinu - tek će se utvrditi tamo gdje se sve utvrđuje, na ahiretu.

72. i da smo je njima podvrgli,
pa neke su im jahalice, a nekima i hrane se,

☪ Maše Benkovac - prvi moderni trnavski farmer; uveo u stočarstvo, već sedamdesetih godina, čudne sprave koje same kravama i ovcama izvlače mlijeko iz vimena; potom, mirisno livadsko sijeno pretvarao u nekakvu nedefiniranu smjesu, i nazivao je silažom; kasnije je sve to bilo normalno; vjerovatno ni četnicima ne izgledaše ništa neobično, da nije bilo koincidencije (slučajne, sudbinske?; ali, posigurno, krvave): Maše Benkovac se, nakon logora na Manjači, našao u Brčkom; i tu je ostavio kosti - ako se ostavljanjem kostiju može nazvati mljevenje Bošnjaka Maše u brčanskoj kafiteriji, gdje je, inače, samljeveno 2.500 Bošnjaka, i pridodato kao sastojak hrani za svinje; to je najveći zabilježeni primjer kanibalizma u ovom stoljeću.

73. a oni od stoke imaju i koristi druge
i napitke! Zar biti zahvalni neće,

☪ Zećir Travljanin - u mladosti, siromašan, do granice krepanja; govorilo se da ni običnih opanaka nije imao, nego da je noge umotavao u krpe; u starosti, bogat, do granice socijalizma; ponekad imitirao Tita, pušeći debelu cigaru, *kubu,* i čisteći cipele sa novčanicom od 1000 DEM; prosjake je tjerao od kuće, a Cigane mrzio; '92.-ge mislilo se da nikome nije ni do maraka ni bogatstva; ipak, Zećir je pokušao spasiti glavu poznatim metodom - podmićivanjem; možda bi mu uspjelo - dijeleći na svakom srpskom punktu po 1000

DEM - da, pred sam izlazak iz Bosne, nekom pijanom tro-prstašu nije bilo draže ubiti muslimana nego uzeti 1000 DEM; Zećir Travljanin je ubijen rafalom s leđa, i dugo je ležao pored puta, kao opomena konvojima prognanih sunarodnjaka; dok nekom Ciganinu nije palo na pamet da pretraži, već raspadajućeg, Zećira; kada mu je skinuo cipele, Ciganin se zaprepastio: Zećirovi tabani su bili obloženi novčanicama od 1000 DEM; pošto su novčanice bile slijepljene tutkalom za kožu, Ciganin je nožem ogulio i kožu i marke; nije poznato kojim je metodom uspio, i da li je uopće uspio, dobiti "čist" novac.

74. već pored Allaha prihvaćaju božanstva druga
ne bi li im pomogla ona!

G Asmir Čaušević - mladić, bliži tridesetim; neobično sklon vjerskim sektama i pravcima, što ih je upoznao osamdesetih godina u svojim lutanjima malo otkravljenom socdržavom; bio subotar, pa zbog toga nije htio primiti pušku u vojsci; poslije se priključio sekti nekog opsjenara Maharadžija; a u nacionalnim previranjima početkom devedesetih zastupao učenje bogumilske Tajne knjige; dolazak četnika sve je Trnavce izjednačio u "Turke, fundamentaliste i balije"; Asmir Čaušević je zaklan, kao jedna od mnogobrojnih obrednih žrtava svih religija, ili kao običan pravoslavni hir, nije važno; da li je u predsmrtnom času proučio *Kelimei-šehadet*, važno je - ali nije poznato.

75. A pomoći im neće moći,

a oni su njima vojska poslušna!

☪ Agim Bešić zvani Kiko - Trnavac, dugo godina radio u Beogradu, kao vozač; začudo, oženio se muslimankom; začudo, velim, jer je u selo bahnuo sa četnicima; bradat, sa kokardom na šubari, bez traga djetinjstva na sebi; niko ga ne bi ni prepoznao da mu četnici nisu naredili (slučajno ili namjerno?) da ubije rođenu majku; Kiko je poveo mater prema Sani, digao pušku, nanišanio, zastao, i - okrenuo se; počeo je pucati nasumice, po četnicima, seljanima, govedima, u nebo; dok ga nisu smirili, sa osamdesetčetvorkom.

76. Neka te ne žaloste riječi njihove! Mi zbilja znamo sve što oni taje i šta na javu iznose.

☪ Hamzo Kamenčić - sveznalica, i šnjuhator; znao šta se u selu događa od pamtivijeka; neke komšije su se žalile da im zaviruje i u snove; od Ćeman-efendije je ultimativno traženo početkom sedamdesetih godina da iz njega odstrani tuđe snove; Ćeman-efendija je to odbio, rekavši da su snovi u domenu Stvoritelja i Njegovih pomoćnika zaduženih za insansku pamet; '92.-ge se počeo vrzmati oko četnika, kao oko kućnih lonaca; sve dok im nije dosadio, i dok ga nisu ubili; Hamzo Kamenčić, uhoda tuđih snova, prije no što je preselio u Veliki San, uspio je reći: "Oni uopće nemaju snova. Kao da su, neuzubillahi, životinje!".

77. Zar čovjek ne vidi

da ga Mi stvaramo od sjemena kapi,
a on - neprijatelj otvoreni!

☪ Munira Jagurdžija - djevojka; bula; lijepa i povučena, ali toliko da se je njena ljepota jedva primjećivala; dođoše, međutim, oni koji primjećuju sve; i odvedoše lijepu bulu Muniru; četnici su, kasnije, pričali o nekoj nijemoj ljepotici u javnoj kući u Prijedoru; da li zbog ljepote, ili zato što je bula, Munira je seljena od jedne do druge srpske javne kuće, tako da je primijećena u burdelju *Kod Sonje*, na Palama, u *Vilinoj Vlasi* u Višegradu; tu, u Višegradu, nekako se dočepala Drine, i - bi spašena, Munira Jagurdžija, jedina bula u cjelokupnoj historiji sela Trnove.

78. I primjer Nam navodi,
a kako je stvoren - zaboravi!
I veli: "Ko će kosti ove, kad budu istruhle, oživiti?!"

☪ Malić Šabanović - rudar; udarnik dvanaest puta; priviknute na jamsku tmušu, oči mu svijetlije i u tami; pred četnicima se sakrio u rupu koju je sam, poput krtice, iskopao u jednoj živici; možda bi i opstao u svome malom rudniku da četnici nisu odlučili izbušiti, nekim čeličnim čakljama, sve živice u okolini; Malić je probušen jednom takvom čakljom, i - kosti će mu istruhnuti u mezaru kojeg je sam sebi iskopao; ali, ipak - kakvom-takvom mezaru!

79. Ti reci: "Onaj će ih oživiti Koji ih prvi put stvori!
I On za svako stvorenje dobro zna,

☪ Ferid i ☪ Ferida Čaušević - brat i sestra; povezani tolikom ljubavlju da su im se tijela, iako ubijeni na suprotnim stranama sela, približila na rukohvat, barem toliko da jedno drugom stisnu ruku; što je, čini nam se, dovoljno da i u džennetu budu nerazdvojni.

80. Onaj Koji vam iz drveća zelenoga vatru stvara
pa vi njome ložite!"

☪ Bajram Čukan - prvi lugar musliman nakon sedamdeset godina; a, i to nikad ne bismo dočekali da se ne dogodiše prvi slobodni izbori; nepunu, dakle, godinu dana Bajram je veselo tumarao bosanskim šumama; krajem devedeset i prve, došao je u selo zabrinut, govoreći da je u šumi vidio strašnu neman, ogromnog tijela prekrivenog zelenim krljuštima, velikog vrata i jednoga oka na tom vratu; iduće godine neman je prepoznata u jednom od srpskih tenkova; a Bajrama Čukana su posjekli sjekirama, poput mladog stabla.

81. I zar nije moćan Onaj Ko je nebesa i Zemlju stvorio,
da stvori njima slične?
Jeste!
On sve stvara, On sve zna!

☪ Nurudin Nuro Benkovac - brat lažljivca Muhe Benkovca; za razliku od brata partizana, miran i povučen; takav bi i ostao, nezamijećen, da jedan od četnika nije sluča-

jno sa već mrtvog Nure htio skinuti sako; dotrčao je pred četnike kao sumahnut i vukao ih da vide čudo neviđeno; kada su se približili mejitu, na njegovoj desnoj mišici su mogli jasno pročitati, istetovirano: ispod zakrivljenog noža - 13. SS (oznaka čuvene handžar-divizije iz 2. sv. rata); a na Nurinim prsima raširio se, od ramena do ramena, njemački orao; Nurudin Benkovac je tako postao još jedan dokaz da jedino *Bog sve zna*, a nešto od *toga* saznaju i zločinci.

82. A odredba Njegova, kad On nešto hoće,
samo je da tome kaže:
"Budi!" I ono biva!

☪ Hava Bešić - dijete; rođeno za vrijeme prvoga dana zločina u selu; četnici su nad majkom što se porađa - čekali; pošto se dijete rodilo, ubili su ga, nabijajući ga na bajonet; jedino je neko iz okupljene gomile uspio, između njenog rođenja i preseljenja, viknuti (staračkim glasom!): "Neka bude - Hava!" - utiskujući u ovaj svijet ime Prve Žene, Majke svih nas, Have; Hava Bešić je, eto, i ne znajući, sa prvim ženskim ovodunjalučkim imenom i najstarijim trnavskim prezimenom, najmlađa i najnevinija, preporučila cijelo selo Allahu dž.š. ajetom:

83. Pa neka je slavljen Onaj u Čijoj je Ruci
Vlast nad svakom stvari,
k Njemu ćete se vratiti vi!

Njemu se želim vratiti.

Idem na Turbe. Sjetih se: jedini živi stvor ovdje je - šehidski izvor. Nema nijednog oka koje će spustiti moju glavu na zemlju, osim, možda, izvorskog.

Idem uz brdo.

Volio bih da sam dječak, u bijeloj košulji, plave kose, bosih tabana, sa petama koje još uvijek mogu pregaziti i ono što jeste i ono što nije.

Ljeto je, mlađe od samog sebe, mliječno poput sunca na istoku. To znam. Sve drugo je ostalo iza mojih leđa, kao nehajno bačeno sjećanje.

I stigoh na vrh Turbeta.

Moj put je kratak, kraći od dječijeg daha. Dovoljno sam svjedočio, ja, svjedok. Volio bih da se negdje nekad nađu nečije uši koje će sve to čuti. Ali, to već nije u mojoj moći. To je u moći Onoga Koji Sve Može.

Na Turbetu je, također, pustopoljina, trava koja se lijepi za zemlju, vinjage kupina i bršljana, jara. Razrušeno je i turbe prvog šehida Malika. Da ima ljudskog oka, prvi put bi vidjelo da, evo, postoji i vrijeme u kojem nema turbeta.

Kada sam se približio, moje oči, koje sve manje vide, ugledale su oko razrušenog turbeta trideset i tri male svjetlosti, ne veće od iskre u djetinjem oku.

Na Turbetu sjede trideset i tri šehida. Sjede oko razrušenog turbeta. Ispod brda naziru se srušene kuće, između kojih idu neki ljudi. Kada se pogleda sa neba (jedine motrilišne tačke prilične ovom trenutku) trideset i tri šehida čine jednu halku.

Trideset i treći šehid: "Vrijeme je da počnemo.Upravo sam došao odande gdje ste vi svi bili. Obavještavam vas da dolje nema više Ademovog roda. Dokaz za to ja sam. Evo, još nosam svoju glavu pod pazuhom, i čekam glas sa prvoga dunjaluka koji će je spustiti na zemlju." (*Pokazuje slobodnom rukom na glavu ispod pazuha.)* "Naravno, neću da govorim o sebi, uostalom, ni vi mi ne možete pomoći, vaši glasovi su sa drugoga dunjaluka."

Trinaesti šehid: "Zašto smo onda ovdje? Meni je već muka, i dobro znate da moje opekotine ne bole samo u džennetu." *(Puše spрženim usnama po sprženom tijelu.)*

Deveti šehid: "Svi te razumijemo, draga Muhinca. Ali, pusti Ziji da kaže što mu je na srcu." *(Dodiruje vodenom rukom svoje vodeno srce.)*

Svi uglas: "Da, da čujemo."

Trideset i treći šehid: "Dolje, rekoh, nema nikoga. Sve je porušeno. Evo, i turbe je porušeno, kao što vidite. Jedini živ stvor je ovaj šehidski izvor na Turbetu. Moramo odlučiti šta ćemo s njim. Da li ga presušiti, ili ostaviti. Svi smo ovdje. Pa odlučimo."

Osmi šehid: "Tačno, braćo. Insan ima 33 rebra. Tespih ima 33 bobe. Isa Pejgamber je umro u 33-ćoj godini. Ima 33 vrste šehida." *(Gladi svoju učenu bradicu.)*

Dvadeset i četvrti šehid: "Fino si to objasnio, Eko."

Drugi šehid: "U čemu je uopće problem? Ja ništa ne shvaćam." *(On je dijete, i normalno je da ne shvaća.)*

Treći šehid: "Besime, sine, kako ne shvaćaš da mogu doći Srbi i opoganiti naš izvor?"

Osamnaesti šehid: "I ne samo to. Gore bi bilo da otkriju kako on liječi ljubavne bolesti.

Dvanaesti šehid: "Ti, Mine, samo misliš na ljubavne jade."

Osamnaesti šehid: "A ti, Edheme, nikad nisi ni čuo za ljubav!"

Četvrti šehid: "Mislim da je Mine u pravu. Ja, koji sam svojom glavom napravio izvor, ni u džennetu se ne bih smirio kada bi se to desilo."

Šesnaesti šehid: "Braćo, treba uzeti u obzir da je ovo ipak Malikov izvor."

Svi uglas: "U pravu si, Hasane."

Sedmi šehid: "Znači li to da ćemo presušiti izvor?"

Četrnaesti šehid: "Ja tako nisam shvatio, Hile."

Četvrti šehid: "Nisam ni ja, Ilijaze."

Sedmi šehid: "Ima šehida čiju smrt ljudsko oko nije vidjelo. I moguće je, sve je u Allahovim rukama, da se oni jednoga dana vrate. Njima će trebati izvor."

Četrnaesti šehid: "S druge strane, ima živih Trnavaca u tuđini. I njima će trebati izvor." (*Potom doda svojim lipinim glasom)* "Koliko znam lipi sin Jasin nikad se nije vratio iz tuđine. A tu je i did Hamid koji je iščeznuo u drugi zavičaj."

Dvadeset i treći šehid: "Vratit će se i moj Ismar, inšallah! On će se sigurno vratiti!" *(Glas mu je čvrst, a*

ruke dignute ka nebu)

Trideset i drugi šehid: (staračkim, zemljanim glasom) "Moj Ismar... Inšallah... Moj Ismar..."

Prvi šehid: "Mislim, braćo, da je, ipak, jedna stvar najvažnija: sačuvati din. Ako nestane i ovoga izvora, ništa muslimansko ovdje neće biti."

Dvadeset i peti šehid: "Tako je, Ćeman-efendija. Pošto više nikog nema da se moli za nas, neka barem izvora da žubori."

Peti šehid: "Izvor je, Melећa, potreban i zbog još jedne stvari: neka poji žedne životinje, ako već nema ljudi."

Petnaesti šehid: "Proklete bile sve životinje! I tebi se čudim, Hamede, ti koji si skrado od životinje da tako govoriš?"

Peti šehid: "E, moj Muzafere, tebe ni džennet ničemu nije naučio. Pomiri se već jednom sa svojim poskokom, Muzafere!"

Dvadeset i drugi šehid: "Dobro je, braćo, dobro. I svaka stvar biće dobra."

Trideseti šehid: "Za tebe je, Naime, uvijek dobro. Vidiš, bolan, da nam hoće uzeti i posljednje što imamo."

Dvadeset i deveti šehid: "Pusti ga, Fatmire, dobrota je ljekovita, makar bila i iluzija." *(Riječi su mu prekidali čujni grčevi u stomaku, od prevelike gladi.)*

Šesti šehid: "Mislim da i ostavljanje i presušivanje izvora imaju jake strane. Da će se četnici okoristiti izvorom, boli me. Opet, nadam se da će jednom neko doći na izvor ko neće biti naivan kao mi." *(Šesti šehid bio je pravi simbol naivnosti: bio je razapet.)*

Deseti šehid: "Ja sam za to da se izvor ne presušuje. Naime, zaboravili ste da izvor ne liječi samo ljubavne jade. On liječi i vid, i sluh, a ako hoćete i trbuh." *(Dok je govorio držao se sve vrijeme za trbuh.)*

Sedamnaesti šehid: "Nisi u pravu, Selime. Meni izvor nije pomogo."

Trideseti šehid: "Nije ti ni mogo pomoći, Munibe, kad si radio u tom prokletom kamenolomu na kraju svijeta."

Sedamnaesti šehid: "Ne kažem, samo meni nije pomogo."*(Teško je govorio, držeći na sebi stijenu, koju nije mogao zbaciti.)*

Jedanaesti šehid: "Nije ni meni pomogo, mada sam bio tu."*(Glas mu se čuo ispod nekakve kapuljače koja mu je sakrivala lice.)*

Dvadeset i šesti šehid: *(snažnim, gromovskim, glasom)* "Tebi, Atife, mogo je pomoći samo Bog. Ti si svoju bolest donio iz drugog zavičaja, a izvor liječi samo bolesti iz našeg zavičaja. Na kraju, Bog ti je i pomogo." *(Ispod kapuljače čulo se nešto kao uzdah)*

Trideset i treći šehid: "Draga braćo, nismo se ovdje skupili da ispričamo historijat naših smrti, niti da raspredamo kakav je naš izvor. I prvo i drugo, svi znamo. Treba samo da odlučimo šta da radimo."

Dvadest i sedmi šehid: "Treba da i ostali kažu šta misle."

Trideset i treći šehid: "Pa, reci, ti, Midho."

Dvadeset i sedmi šehid: "Ja ne znam da mislim. Ja samo znam da postavljam pitanja."

Trideset i treći šehid: "Pa, postavi pitanje."

Dvadeset i sedmi šehid: "Koliko taj izvor more napojiti mrava?"

Trideset i treći šehid: "Mnogo."

Dvadeset i sedmi šehid: "Onda sam ja za to da se ne presušuje!"

Dvadeset i osmi šehid: "Mojim očima izvor nije mogo pomoći. Jer su već bile opoganjene u Banjoj Luci. Ali, nisam za to da se presušuje. Ne volim ništa što presušuje."

Devetnaesti šehid: "Mada je izvor Božiji dar, na mojoj je zemlji. Nisam za to da presuši. Napokon, Božiji dar more uzeti samo Bog."

Dvadeseti šehid: "...Izliječio je moga brata od glavobolje..."

Trideset i treći šehid: "Pa, Harise?"

Dvadeseti šehid: "...Mislim da se zaključak sam nameće..."

Dvadeset i prvi šehid: "Mojoj komšinici je podario dijete..."

Šesti šehid: "Svakom je Trnavcu izvor nešto podario, Klene, kakve to ima veze?"

Dvadeset i prvi šehid: "Da se ne presušuje!" *(Dometnu komšijskim glasom.)*

Trideset i treći šehid: "A šta ti misliš, moj Iko?"

(Trideset i prvi šehid, mada se savršeno uklapao u halku, izgledao je kao da uopće nije tu.)

Trideset i prvi šehid: (*odsutnim glasom, koji je dolazio odasvud)* "Vidim: uz brdo ide jedan lijep dječak. Kosa mu je bijela, halja mu je bijela, on je od čiste svjetlosti. U ruci drži izgubljeni alem sa naše džamije. Uskoro će doći

do izvora, u izvoru pogledati u oko svakoga od nas, i reći nam šta da činimo. Zato, šutimo, i čekajmo."

(Trideset i tri šehida je sjedilo u halci oko turbeta. I šutilo. Niko se nikad ne bi mogao sjetiti da su ikad prozborili i jednu riječ)

(Velika plava zavjesa. Tj. nebo.)

Prilazim izvoru. Vidim: još uvijek je velik kao dva dječija obraza. Imam 33 godine, vršnjak sam hrišćanskog božanstva, i vrijeme je da prvi put, možda, čist priđem svome Bogu.

Slobodnom rukom zahvaćam pregršt vode. Triput umivam ruku koja drži glavu pod pazuhom. Triput premećem vodu u slobodnoj ruci. Ispiram usta i zube, a zatim nos, tri puta. Sve to radim rukom koja ne prihvaća glavu, i molim Allaha dž.š. da mi ukabuli tu promjenu. Jedanput mokrim dlanom prelazim preko lica ispod pazuha, i, osjećam da posljednji put neko dotiče moje lice. Kroz prste, kroz vodu i prste, kroz vodene prste, vidim izvorsku vodu. U vodi vidim oko, kojeg bi jedino prepoznala moja majka. Drugi put umivam lice, i vidim opet vodu, u vodi vidim oko, sada, već, upola mlađe.

Molim Allaha dž.š. da mi ne šalje iskušenja, i da završim do kraja svoj nijet.

Pa treći put umivam lice, i - treći put vidim vodu, u vodenoj špigli vidim oko, vidim oko dječaka, koji se

neprekidno sjeća doba kada je bio čovjek.

Molim Allaha dž.š. da me ne iskušava licima koja sam nekad imao.

Pokušavam da operem ruku koja pere, do iznad lakata, i, sa strijepnjom, molim Boga da učini blagorodnom vodu što se niz ruku cijedi. Tri puta. Sa rukom koja pridržava glavu lakše je. Tri puta. Pred očima mi i dalje trepere moje djetinje oči. Mokrim dlanom, toliko da uščuvam adet i red, potirem triput cijelu glavu. Pa uši, pa vrat. Na kraju, perem desnu pa lijevu nogu, do poviše članaka. Mlado oko je još uvijek tu, blizu, toliko da više nisam siguran kojim okom gledam.

Molim Allaha dž.š. za snagu i strpljenje da izvršim davno izrečen zavjet: "Ovo dijete će umrijeti tek onda kada samo spusti svoju glavu u zemlju!"

Pomičem polahko prste na ruci koja drži glavu pod pazuhom. Jedan. Drugi. Treći. Kada je glava ostala u dva prsta - sama je skliznula. I da nisam bio zauzet glasom koji se odjednom pojavio, zakleo bih se da je glava pala u - nebo. Jedinu našu zemlju.

I sve je pokrio glas, kao veliki bijeli ćefin:

"Bismillahir-rahmanir-rahim!"

Bilješka o autoru

Zilhad Ključanin je rođen 5. 3. 1960. godine u Trnovi kod Sanskog Mosta. Osnovnu školu završio u Trnovi i Sanskom Mostu, a gimnaziju u S. Mostu. Završio je studij filozofije i sociologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Na istom Fakultetu je završio i dvije godine komparativne književnosti. Na Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku pohađao je postdiplomski studij iz historije i teorije književnosti, a na Filozofskom fakultetu u Tuzli prijavio magistarsku radnju.

Poeziju, prozu, književnu kritiku, esejistiku i novinske tekstove piše od gimnazijskih dana, u mnogim listovima i časopisima. Bibliografija takvih radova iznosi preko 1.ooo jedinica.

Objavio je knjige poezije *Sehara* ("Svjetlost", Sarajevo, 1985.), *Mlade pjesme* ("Svjetlost", Sarajevo, 1987.), *San urednog čovjeka* ("Veselin Masleša", Sarajevo, 1989.), *Pjesme nevinosti* ("Ljiljan", Sarajevo, 1994.); slikovnicu *Šehid* ("Biblioteka Ključanin", Zenica, 1994.); knjigu angažiranih tekstova *Da, ja prezirem Srbe* ("Biblioteka Ključanin", Zenica, 1994.); *Antologiju krajiške poezije* ("Unsko-sanske novine", Bihać, 1996.); hroniku *Zločin je zaboraviti zločin*, (skupa sa H. Akmadžićem) (Općina Sanski Most, 1998.); roman *Šehid*, ("Ljiljan", Sarajevo, 1998.)

Poezija mu je prevođena na više jezika: turski, francuski, engleski, španski, njemački, slovenački, makedonski. Roman "Šehid" je preveden na slovenački i turski, a prevodi se i na njemački, švedski i norveški jezik.

Za štampu je priredio veći broj knjiga bosanskih pisaca.

Za poeziju nagrađivan: Šestoaprilska nagrada grada Sarajeva za Novi Grad, dva puta nagrada "Mak Dizdar", nagrada Književne omladine BiH za najbolju knjigu, najbolji mladi pjesnik u Vrbasu, i dr.

Uvršten je u sve novije antologije i preglede bosansko-hercegovačke i bošnjačke književnosti. Na primjer, nalazi se u antologijama: Enes Duraković "Muslimanska poezija XX vijeka" ("Svjetlost", Sarajevo, 1990.), Stevan Tontić "Ruža vjetrova - Iz savremenog pjesništva Bosne i Hercegovine" ("Smederevska pesnička jesen", Smederevo, 1988.), Josip Osti "Vrt divljih ruža - Poslijeratno bosanskohercegovačko pjesništvo" ("Drainac", Prokuplje, 1989.), Stevan Tontić "Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine" ("Svjetlost", Sarajevo, 1990), Mario Suško "Contemporary poetry of Bosnia and Herzegovina" ("International Peace Center", Sarajevo, 1993. - na engleskom), Enes Duraković "Antologija bošnjačke poezije XX vijeka" ("Alef", Sarajevo, 1996.)

Bio glavni urednik lista "Književna revija", četiri godine, u periodu 1987.-1991.

Nakon uređivanja "Književne revije" osnovao Izdavačku kuću "Biblioteka Ključanin", u kojoj je od 1990. do danas objavljeno oko 50 naslova.

Bio, od 1992. do 1994., urednik u listu "Ljiljan". Sredinom 1994. godine odlazi u Travnik, i u Travniku pokreće sedmični list "Bošnjak".

Danas, Ključanin je profesionalni pisac, i predsjednik Društva pisaca BiH - Podružnice Unsko-sanskog kantona. Član je Društva pisaca BiH. Član je Saveza novinara BiH. Vlasnik je Novinsko-izdavačko-trgovačkog preduzeća "Bošnjak".

ISBN 3-934149-07-3